

გია ავალიშვილი

ქვემო ქართლი
ძვ. წ. I ათასწლეულის
პირველ ნახევარში

თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა
თბილისი 1974

ნაშრომი ეხება ქართველი ტომების ისტორიის ერთ-ერთ უძნელოვანეს პერიოდს, როცა მწიფდება პირობები ადრეკლასობრივი სახელმწიფოს წარმოქმნისათვის. ნაშრომში განხილულია ქვემო ქართლის ეკონომიური, კულტურული და პოლიტიკური ვითარება ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარში. მნიშვნელოვანი ადგილი ეთმობა აღნიშნულ ხანაში ქართველი ტომების საერთაშორისო ურთიერთობებს.

Работа касается одного из наиболее значительных этапов истории грузинских племен — периода созревания условий возникновения раннеклассового общества.

На основе выявленных в долине Нижней Картли и Дманисском районе археологических материалов, рассматриваются вопросы, экономической, политической и культурной жизни грузинских племен, а также их взаимоотношений с внешним миром.

© თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1974

Гиа Бидзинович Авалишвили

КВЕМО (НИЖНЯЯ) КАРТЛИ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ
I ТЫСЯЧЕЛЕТΙΑ ДО Н. Э.

(на грузинском языке)

Издательство Тбилисского университета
Тбилиси 1974

წილისიტყვაობა¹

ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველი ნახევარი ამიერკავკასიის უძველესი მოსახლეობის ისტორიაში განსაკუთრებული მნიშვნელობის ხანაა. ნაშრომი ეხება ქართველი ტომების ისტორიის სწორედ ამ პერიოდს, როცა მწიფდება პირობები ადრეკლასობრივი სახელმწიფოს წარმოქმნისათვის.

ნაშრომში განხილულია სამხრეთ-აღმოსავლეთ საქართველოს ეკონომიური, პოლიტიკური და კულტურული ვითარება ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარში, ძირითადად დმანისის რაიონსა (სოფ. განთიადის სამაროვანი) და ქვემო ქართლის ვაკეზე გამოვლენილი დღემდე უცნობ ან ნაკლებად ცნობილ არქეოლოგიურ მასალათა შესწავლის საფუძველზე.

აღნიშნულ ხანაში მნიშვნელოვანი ადგილი ეთმობა ქართველი ტომების საერთაშორისო ურთიერთობებს როგორც წინა აზიის ქვეყნებთან (ურარტუ, ასურეთი), ისე ყირიმსა და სამხრეთ რუსეთის ველებში მოსახლე ტომებთან (კიმერიელები, თავრები, სკვითები).

პარალელურად გამოყენებულია ამიერკავკასიისა და ჩრდილო კავკასიის, წინა აზიისა და ეგვიპტის, ხმელთაშუა ზღვის აუზის, შუა აზიისა და საბჭოთა კავშირის ევროპული ნაწილის მდიდარი არქეოლოგიური მასალა, რომელიც ეხება მოცემულ ისტორიულ ეპოქას და დაკავშირებულია ქართველი ტომების კულტურასთან.

აღნიშნულ ხანაში სამხრეთ-აღმოსავლეთ საქართველოს მატერიალური კულტურის ძეგლები კარგა ხანია იქცევეს სპეციალისტების ყურადღებას. ადრე, ძირითადად, შეისწავლებოდა ცალკეული ძეგლები; უკანასკნელი წლების განმავლობაში ივ. ჭავჭავაძის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტმა წამოიწყო და განახორციელა დიდი დაზვერვითი და სავსე სამუშაოები, რის შედეგადაც ღრმად და ფართოდ იქნა შემუშავებული მნიშვნელოვანი საკითხები (ნ. ბერძენიშვილი, გ. გობეჯიშვილი, ი. გრძელიშვილი,

დ. მუსხელიშვილი, რ. აბრამიშვილი, გ. გრიგოლია, ნ. თუშიშვილი, თ ტატიშვილი და სხვ.).

ნაშრომის სათანადო აღგილებში განხილულია ამა თუ იმ მკვლევარის მოსაზრება და ჩვენი დამოკიდებულება ამ მოსაზრების მიმართ აღძრულ საკითხებთან დაკავშირებით.

ნაშრომი შედგება სამი ძირითადი თავისაგან (ქვემო ქართლი უძველესი დროიდან ძვ. წ. I ათასწლეულის დასაწყისამდე; ქვემო ქართლი ძვ. წ. IX—VIII საუკუნეებში; ქვემო ქართლი ძვ. წ. VII—VI საუკუნეებში), რომელთაც წინ უძღვის რაიონის ფიზიკურ-გეოგრაფიული და გეოლოგიური აღწერა. დასკვნაში მოტანილია დებულებები, რომლებიც ცხადყოფს სამხრეთ-აღმოსავლეთ საქართველოს (ქვემო ქართლი) განსაკუთრებულ როლს უძველესი ქართული სახელმწიფოს წარმოქმნაში.

ქვემო ქართლის ფიზიკურ-გეოგრაფიული და გეოლოგიური დახასიათება

ქვემო ქართლი აღმოსავლეთ საქართველოს სამხრეთ ნაწილში მდებარეობს და ოთხ მსხვილ ლანდშაფტურ ოლქს შორისაა მოქცეული; აღმოსავლეთიდან მას ეკვრის გარე კახეთის ზეგანი, ჩრდილოეთით—თრიალეთის ქედი, დასავლეთით—ჯავახეთის ველკანური მთიანეთი, რომლის ნაწილიც ქვემო ქართლს ეკუთვნის, სამხრეთით—სომხეთის მთიანი მხარე და აზერბაიჯანის მშრალი ველები. ასეთმა გარდამავალმა ადგილმდებარეობამ მნიშვნელოვნად განსაზღვრა მისი ბუნებრივი პირობების მრავალფეროვნება¹.

ქვემო ქართლის საზღვრებია: ჩრდილოეთით—თრიალეთის ქედის თხემი, მთა საცხენელამდე. ჩრდილო-აღმოსავლეთით საზღვარი არ არის ბუნებრივი და თბილისის გარეუბნის ადმინისტრაციულ რაიონთან გაივლის. დასავლეთი საზღვარი მდ. რეხას სათავედან იწყება, გადაკეთს მდ. ქციას და სამსარის ქედს გასდევს, მწვერვალ თავკეეთილიდან მწვერვალ სამსარამდე; მერე უტევს რა აღმოსავლეთისაკენ, მთა დალი-დალამდე მიუყვება იმ სერს, რომელიც ტბა ფარავნის აუზს, მდინარეების ხევდრამის-წყლისა და ნარდევანის აუზებისაგან გამოყოფს; შემდეგ მდინარეების ხრამისა და ახალქალაქის წყლის აუზების წყალგამყოფს—მერიდიანული მიმართულების ჯავახეთის ქედს ემთხვევა, აქ საზღვარი მთა ლეილის (სომხეთის სსრ ფარგლებშია) ჩრდილო ფერდობამდე ვრცელდება. ქვემო ქართლის სამხრეთი საზღვარი საქართველოს რესპუბლიკურ საზღვარს ემთხვევა (სომხეთთან და აზერბაიჯანთან). აქაც

1 ქვემო ქართლის ფიზიკურ-გეოგრაფიული და გეოლოგიური მიმოხილვა მთლიანად ლიტერატურას ეყრდნობა (ვხეშტი ბ ა გ რ ა ტ ი ო ნ ი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა (საქართველოს გეოგრაფია), თბილისი, 1941; ალ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, საქართველოს ფიზიკური გეოგრაფია, თბილისი, 1958; ლ. მ ა რ უ ა შ ვ ი ლ ი, საქართველოს ფიზიკური გეოგრაფია, თბილისი, 1964; ვახუშტის სახელობის გეოგრაფიის ინსტიტუტის შრომები, VIII, 1957; ვახუშტის სახელობის გეოგრაფიის ინსტიტუტის შრომები, IX, 1956; Природные ресурсы Грузинской ССР, т. I. Москва, 1958 და სხვ.).

დიდ მანძილზე იგი ბუნებრივია—გასდევს სომხეთის ქედს. საკვლევ ტერიტორიას აღმოსავლეთით გარე კახეთის ზეგანის დასავლეთი ფერდობები ესაზღვრება. აღნიშნული ტერიტორია აერთიანებს ექვს ადმინისტრაციულ რაიონს, სახელდობრ: გარდაბნის, მარნეულის, ბოლნისის, თეთრი წყაროს, დმანისისა და წალკის რაიონებს.

რელიეფის ზოგადი დახასიათება. ქვემო ქართლის რელიეფი საკმაო სირთულით ხასიათდება, რაც შეპირობებულია მისი გეოლოგიური აგებულებით, ლითოლოგიით, ეროზიულ-დენუდაციური და აკუმულაციური პროცესებით. რელიეფის გაფორმებაში აქ ნაწილობრივ მეოთხეულის გამყინვარებამაც მიიღო მონაწილეობა.

ქვემო ქართლი რელიეფის ტიპებისა და ცალკეული ფორმების მრავალფეროვნებით ხასიათდება; აქ წარმოდგენილია ვაკეები, ქვაბულები, კარგად გამოხატული მდინარეული ტერასები; რელიეფის ვულკანური და გლაციალური ფორმები (ვულკანური კონუსები, კრატერები, ცირკები, კარები, მორენები, ტროგული ხეობები და სხვ.); მდინარეთა ხეობები რამდენიმე სახით, მთის ფერდობები, წყალგამყოფების დაკბილული და მოგლუვებული თხემები და სხვ. რელიეფის მსხვილი მორფოლოგიური ერთეულები უმთავრესად ქედებია: თრიალეთის, სამსარის, ჯავახეთის, სომხეთისა და სხვ. სახით; ვაკეები (გარდაბნისა და მარნეულის), ქვაბულები და პლატოები (წალკის, გომარეთის, ბედენის, დმანისის და სხვ.).

განვიხილოთ ქვემო ქართლის მსხვილი მორფოლოგიური ერთეულები ცალ-ცალკე (დასავლეთიდან აღმოსავლეთისაკენ).

სამსარის ქედი მერაღიანული მიმართულებისაა და დასავლეთიდან წალკის ქვაბულს ესაზღვრება, მისი სიგრძე დაახლოებით 4 კმ უდრის, აქედან ქვემო ქართლის ტერიტორიაზე მოდის მხოლოდ ნახევარი (ჩრდილო ნაწილი, მწვერვალ სამსარამდე). ქედის საშუალო სიმაღლე დაახლოებით 2800 მ ზღვის დონიდან, იგი ჩრდილოეთით მდინარე კციის ხეობითაა განსაზღვრული, ხოლო სამხრეთით ტბა თაჯარაენის სამხრეთ ნაპირის პარალელს სცილდება.

სამსარის ქედი აგებულია უმეტესად ტრაქიტული, ლიპარიტული და ანდეზიტური ლავებისაგან. სამსარის ქედის მწვერვალებს შენარჩუნებული აქვთ გუმბათის ან კონუსის ფორმა. ქედის ზოგ ვულკანურ მწვერვალს შენარჩუნებული აქვს კრატერი. სამსარის ქედის რელიეფისათვის დამახასიათებელია ვულკანურ წარმონაქმნებს შორის მცირე ქვაბულები და ჩადაბლებები, უკანასკნელში ხშირად ტბებია.

სამსარის ქედის რაიონი, და საერთოდ ქვემო ქართლი, ტემპერატურის დიდი ამპლიტუდით ხასიათდება. ეს გარემოება დიდად უწყობს

ხელს ფიზიკური გამოფიტვის პროცესების ინტენსიურად განვითარებას.

სამსარის ქედზე კარგადაა გამოხატული აგრეთვე მეოთხეული გამოყინვარების შედეგად წარმოქმნილი რელიეფის ფორმები.

ჩავახეთის ქედი მერიდიანული მიმართულებისაა და მდინარეების—ქცია-ხრამისა და ახალქალაქის წყლის აუზების წყალგამყოფს წარმოადგენს. ქედი შედგება ბაზალტის, ანდეზიტ-ბაზალტის, ანდეზიტის, ანდეზიტ-დაციტის, ლიპარტ-დაციტისა და ობსიდიანისაგან. ლავის ამონთხევას ადგილი ჰქონდა მესამეულის ბოლოსა და მეოთხეულში. ჩავახეთის ქედი სამსარისაგან განსხვავდება ნაკლებ კლდოვანებითა და ფერდობების ნაკლებ დაქანებით.

წალკის ქვაბულს მდ. ხრამის აუზის ზემო წელი უკავია და ჩრდილოეთიდან თრიალეთის ქედის შუა ნაწილითაა განსაზღვრული (აღმოსავლეთით მწ. კლდეკარამდე), აღმოსავლეთით — ხრამის ზემო დინებისა და ალგეთისა და კლდეისის წყლის აუზების წყალგამყოფით, დასავლეთით ქვაბულის საზღვარი სამსარის ქედის ჩრდილო ნაწილის აღმოსავლეთი ფერდობია; სამხრეთით—ჩავახეთის მთების ძირი.

წალკის ქვაბული გარდა ძირითადი ელემენტისა, შეიცავს აგრეთვე მიმდებარე ოროგრაფიული ერთეულების—თრიალეთის, სამსარის და ჩავახეთის ქედის ნაწილებს.

წალკის ქვაბულისაკენ საკმაოდ დახრილად ეშვება თრიალეთის ქედის სამხრეთი ფერდობები. უკანასკნელი დაღარულია მდ. ხრამის მრავალრიცხოვანი შემდინარეებით.

წალკის ცენტრალური ნაწილი რელიეფის დადებითი და უარყოფითი ფორმების შეთანაწყობით ხასიათდება. უარყოფითი ფორმებიდან აღსანიშნავია ქვაბულები და ტაფობები—ბეშთაშენის, წალკის და სხვ., დადებითი ფორმებიდან—სერები (წალკის, ბეშთაშენის, ტაშბაშის), რომლებიც დასახელებულ ქვაბულებს ერთმანეთისაგან გამოყოფენ.

წალკის ქვაბულის რელიეფის განვითარებაში მთავარი როლი შეასრულა ჩავახეთის ქედის ჩრდილო ნაწილიდან ბაზალტური და ანდეზიტ-ბაზალტური ლავის ამონთხევამ.

ბედენის პლატო თრიალეთის ქედის სამხრეთით მდებარეობს და მდ. ხრამის შეადინებისა და ალგეთის ზემო დინების გამოყოფია. პლატოს ჩრდილოეთიდან საზღვრავს მდ. იმერას და აგრეთვე მდ. ალგეთის შემდინარის—ლაყვის წყლის ხეობა. პლატო სამხრეთიდან მდინარე ხრამის შემდინარეების აუზით ისაზღვრება; დასავლეთით პლატო ქორსუს სერში გადადის, ხოლო აღმოსავლეთით გომერის ქედში, ბედენის მასივის თხემს ვარცლისებური ფორმა აქვს და ყოველმხრივ ამალღებული

ნაპირებითაა შემოსაზღვრული. ჩრდილოეთით პლატოს გასდევს მაღლობი, რომელსაც ბედენის ქედს ეძახიან, მასზე განლაგებულია მწვერვალები: ბედენი, იაილო და სხვ.

ბედენის პლატოს აგებულებაში ძირითად როლს ასრულებს შუა ცარცის ნალექები, რომლებიც ლითოლოგიურად არკოზიული ქვიშაქვებით, კირქვებით და ტუფოგენური ნალექებითაა წარმოდგენილი, ახალგაზრდა ეფიზიური ქანები—დოლერიტული ლავები განვითარებულია ბედენის ქედის ჩრდილო ფერდობებზე და, აგრეთვე, მით ამოვსებულია ბედენის ვარცლისებური ჩაღრმავების ფსკერი.

გომარეთის პლატო წალკის სამხრეთით მდებარეობს, მდ. ხრამისა და მდ. ყარაბულახის აუზში. პლატოს აღმოსავლეთიდან განსაზღვრავს მდ. ხრამის ხეობა, სამხრეთით—მინდლიარის მასივი, ჩრდილოეთით—კვირიკეთის მაღლობი, ხოლო დასავლეთით—ჯავახეთის მთების აღმოსავლეთი კალთები. პლატოს სიმაღლე 1200—1450 მ-მდე მერყეობს. იგი დანაწევრებულია მდ. ყარაბულახითა და მისი შენაკადებით.

გომარეთის პლატოს ბრტყელი, ვაკე ზედაპირი აქვს, რომელზეც აქა-იქ დაბალი ბორცვებია გაბნეული, განსაკუთრებით დასავლეთ ნაწილში. პლატო დანაწევრებულია მასში ჩაჭრილ მდინარეთა ვიწრო და ღრმა ხეობებით.

გომარეთის პლატო სამხრეთ-დასავლეთიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთისკენ წაგრძელებული ჩადაბლებაა და, ბედენის პლატოს მსგავსად, ძველი ხეობაა, რომელიც ახალგაზრდა ლავებითა და ტბური მდინარული ნალექებითაა ამოვსებული. ტბური ნალექებით დაფარულია გომარეთის ვაკე, საჯის ვაკის ნაწილი, არუხლოს ქვაბულის ფსკერი და სხვ.

ღმანისის პლატო მდ. მაშავერას ზემო დინების აუზში, ჯავახეთის მთების სამხრეთი ნაწილის აღმოსავლეთ ფერდობის ძირას მდებარეობს. იგი დოლერიტული ლავებითაა აგებული. ღმანისის პლატო, ისე როგორც გომარეთის, ბედენისა და ქვემო ქართლის პლატო, ვაკეა და ბრტყელი, ტალღობრივი და ბორცვიანი უბნების შეთანაწყობით ხასიათდება.

თრიალეთის ქედი ქვემო ქართლის ფარგლებში ცალკე მორფოლოგიური ერთეულია, რომელიც წარმოდგენილია მწვერვალ არჯევანიდან აღმოსავლეთით, სამხრეთ ფერდობის სახით. მწვერვალ არჯევანიდან თრიალეთის ქედი თანდათან მაღლდება აღმოსავლეთით. მთა კლდეკარიდან თრიალეთის აღმოსავლეთი ნაწილი იწყება. აქ მთავარ ქედს სამხრეთ-აღმოსავლეთ მიმართულებით გამოეყოფა ლაყვის ქედი. მწვერვალ ხუმარასთან თრიალეთის ქედი უხვევს სამხრეთ-აღმოსავლეთისაკენ და აღწევს მთა საყარაულოს, მერე კი აღმოსავლეთით თბი-

ღისისაკენ მიემართება და თელეთის ქედის სახით ეშვება მდ. მტკვრის ხეობაში.

ქედის აგებულებაში მთავარ როლს ასრულებს პალეოგენური ფლოში ტუფოგენური ფენების ზონაწილებით. უფრო ძველი ქანები აქ ზედა ცარცის კირქვებია. ამას მოყვება პალეოცენი, რომელიც მერგელებით, ქვიშაქვებით, თიხა-ფიქალებითა და ანდეზიტური ტუფებითაა წარმოდგენილი.

ქვემო ქართლის ვაკეს ტერიტორიის აღმოსავლეთი ნაწილი უკავია და გავრცელებულია მდ. მტკვრის ორივე მხარეზე, აგრეთვე მისი შემდინარეების—ხრამისა და ალგეთის ქვემო დინებათა გაყოლებით.¹

ქვემო ქართლის ვაკეზე შენიშნულია სარმატული თიხებითა და ქვიშაქვებით აგებული სინკლონური და ანტიკლონური ნაოქვები. სარმატის ნალექებს აქ ხურაგს თაბაშირის შემცველი ქვიშაქვები თიხები და ქვიშები.

ქვემო ქართლის ვაკეზე კუნძულივით განცალკევებულად აღმართულია იაღლუჯის მაღლობი. ვაკის ფარგლებში მოქცეულია აგრეთვე გარეკახეთის ზეგნის ნაწილი, სახელდობრ, მთების: ამართულის, სარი-იარის, დემურადალის, დიდი უდაბნოს, ყარა-თაფას ფერდობები, რომლებიც ქვემო ქართლის ვაკეს განსაზღვრავენ ჩრდილოეთით, აღმოსავლეთით და სამხრეთ-აღმოსავლეთით.

სასარგებლო წიაღისეული. ქვემო ქართლის რთულმა გეოლოგიურმა აგებულებამ განაპირობა მრავალფეროვანი წიაღისეულის არსებობა. ქვემო ქართლის ტერიტორია, განსაკუთრებით კი მისი სამხრეთი ნაწილი, ადრევე ცნობილი იყო მადნეულით. უპირველესად აღსანიშნავია პოლიმეტალებისა და რკინის საბადოები. რკინის მოპოვება-დამუშავება აქ ძველთაგანვე წარმოებდა¹, რასაც ადასტურებს მრავალ ადგილას ნაპოვნი პრიმიტიული სანათურები, მაღაროებში მუშაობის კვალი და

¹ ქვემო ქართლში (საერთოდ სამხრეთ ამიერკავკასიაში) რკინის ძველი გამოწამლვების შესახებ ცნობები მოეპოვება ბევრ მკვლევარს (Вайденбаум В. Г., Заметки об употреблении камня и металлов у кавказских народов, из Кавказского Отдела Русского Географического общества, IV, № 5, Тифлис, 1877; Ricard T. A., Man and Metals, II, London, 1952, 869—870; Forbes R., Metallurgy in Antiquity, Leiden, 1950, 419—421; Чайлд Г., Прогресс и археология, Москва, 1949, 77. Грдзелиშვილი И. А., Железоплавильное дело в древней Грузии, Тбилиси, 1964 და სხვ.). დაწვრილებით სამხრეთ ამიერკავკასიაში რკინის ძველი წარმოების ნაშთების შესახებ იხილეთ რ. აბრამიშვილი, რკინის ათვისების საკითხისათვის აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე, სსმ, XXII—B, თბილისი, 1961, 342, 348. იქვეა ლიტერატურა.

სხვ. დღემდე შემორჩენილი სახელწოდებანი, როგორიცაა: „სარკინეთი“, „ფოლადაური“.

რკინის მნიშვნელოვანი საბადო ჩათახშია, ბოლნისის სამხრეთით, მდ. ბოლნისის წყლის აუზში (ბოლნისიდან 15 კმ-ზე). რკინის მადანი მოიპოვება შემდეგ უბნებში: დემურ-სუ, დიდი გიუნეი და სარკინეთი. ამ საბადოთა მადანში რკინის შემცველობა მნიშვნელოვანია. აღსანიშნავია აგრეთვე დარქილისი, გულარი, კაშვეის ტყე. რკინის საბადო არის აგრეთვე მარნეულისა (ე. წ. მადნის წყაროს საბადო, მთა გახვრეტილი კლდის ფერდობზე) და თეთრი წყაროს რაიონში (სოფ. ბოდვის მიდამოებში). რკინის ნარჩენები ცნობილია აბულ-მუკის (მდ. მაშავერის მარცხენა შემდინარე) ხეობაში და სხვ. ქვემო ქართლის ეკონომიკაში უდიდესი მნიშვნელობა აქვს პოლიმეტალების საბადოს.

თეთრი წყაროს რაიონში არის მარგანეცის საბადოები (საკუთრივ თეთრი წყაროს მიდამოებში, მთა სამებას სამხრეთ-დასავლეთ ფერდობზე, სოფ. სამშვილდესა, ვარხუნის მიდამოებში და სხვა).

ქვემო ქართლის მნიშვნელოვანი ბუნებრივი სიმდიდრეა მის ტერიტორიაზე უხვად გავრცელებული სამშენებლო მასალები, ამ მხრივ ყურადღებას იპყრობს სადახლოს მარმარილო, რომლის საბადო მარნეულის რაიონშია სოფ. წოფთან. სადახლოს მარმარილო მუქი და ღია ფერისაა, მისი მარაგი დიდია, საექსპლოატაციოდ მოსახერხებელი, სადახლოს მარმარილო რესპუბლიკის ფარგლებს გარეთაც იგზავნება.

დიდი მნიშვნელობა აქვს ბოლნისის ტუფს, რომლის საბადო ბოლნისის სამხრეთ-აღმოსავლეთით ტაშ-ქესანის მაღლობზე მდებარეობს, ბოლნისის ტუფი სხვადასხვა ფერისაა; იგი ყინვაგამძლეა, ადვილად მუშავდება. საუკეთესო სამშენებლო ტუფი არის აგრეთვე მარნეულის რაიონში სადგურ სადახლოს ახლოს.

ქვემო ქართლში ძლიერ გავრცელებულია ცარცის (ზედა ცარცის) კირქვები, რომლებიც შესანიშნავი სამშენებლო მასალაა. კირქვის საბადოები წარმოდგენილია თეთრი წყაროს, მანგლისისა და ღურნუკის მიდამოებშიც, აგრეთვე დაბა შაუმიანის, ბოლნისისა და ოფრეთის ახლოს. აღნიშნულ საბადოთა კირქვა თეთრი, მორუხო და მოყვითალო ფერისაა, ადვილად მუშავდება.

მდ. მდ. ხრამისა და ალგეთის ხეობაში განვითარებულია იურული და პალეოგენის ტუფოგენური ქვიშაქვები. პალეოცენური ქვიშაქვები არის აგრეთვე მანგლისისა და თეთრი წყაროს, ხოლო იურულისა—ბოლ-

ნისის, შაუმიანის, დმანისის, ყაჩაგანის მიდამოებში და სხვა. აღნიშნული ქვიშაქვები კარგი საშენი მასალაა.

მნიშვნელოვანი სამშენებლო მასალაა შავი და მუქი, რუხი ბაზალტები და ანდეზიტ-ბაზალტები, რომლის მოპოვება-დამუშავება მიმდინარეობს ღურნუკის, მარნეულის, წინწყაროს და სანდარას ახლოს. ქვეშისა და ორმაშენის მიდამოებში დიდი რაოდენობითაა დიბაზები და პორფირები. მდ. ხრამის გაყოლებით მოიპოვება რუხი და ვარდისფერი გრანიტები, რომლებიც მნიშვნელოვან სამშენებლო ქვას წარმოადგენს.

ჩათახის მიდამოებში, მდ. ფ. ლა. აუერისა და ლოქის წყლის აუზში გავრცელებულია თეთრი და მორუხო ფერის კვარციტები, რომლებიც კარგ მოსაპირკეთებელ საშენ მასალას წარმოადგენს. კვარციტების საბადო არის კიდეც კაზრეთსა და ბოლნისხაჩინში. ამ საბადოთა კვარციტები შეიძლება გამოყენებულ იქნეს აგრეთვე სალეს და წისქვილის ქვებად.

ქვემო ქართლის მნიშვნელოვანი ბუნებრივი სიმდიდრეა ალგეთის ლითოგრაფიული ქვა (ალგეთის ხეობაში), რომელიც თავისი ხარისხით არ ჩამოუვარდება ზოლგოფენის (ბეგარია) ცნობილ ლითოგრაფიულ ქვას.

ქვემო ქართლში ცეცხლგამძლე თიხებიცაა (უცაბინის საბადო); შედარებით მცირე რაოდენობით გვხვდება ამეთვისტო (მარნეულის რაიონში), აქატი და იაშმა (სადახლოსა და შაუმიანის მიდამოებში).

მდ. მდ. მტკვრის, ალგეთის, ხრამისა და მისი შემდინარეების ხეობებში გავრცელებულია ალუვიური ნაფენები, რომლებიც ფართოდაა გამოყენებული როგორც სახანაო, ისე საგზაო მშენებლობაში. გარდა ამისა, ქვემო ქართლის ვაკეზე დიდა გავრცელება აქვს ლიოსისებურ თიხნარებს, რითაც აღვილობრივად აგურსა და კრამიტს ამზადებენ.

კლიმატი. ქვემო ქართლის კლიმატი საკმაოდ მრავალფეროვანია, რაც გამოწვეულია მისი გეოგრაფიული მდებარეობით, რელიეფის პირობებითა და იმ ზოგადი ცირკულარული პროცესებით, რომელიც ვითარდება ამიერკავკასიისა და, კერძოდ, ქვემო ქართლის ტერიტორიაზე. ქვემო ქართლის მდებარეობა განსაზღვრავს მის ტერიტორიაზე დიდი რაოდენობით მზის რადიაციის მიღებას.

ქვემო ქართლში შეიძლება გამოვყოთ რამდენიმე კლიმატური ზონა, მათ შორის:

1. მშრალი (სტეპური) კლიმატი ზომიერად ცივი ზამთრით და ცხელი ზაფხულით; 2. გარდამავალი კლიმატი სტეპური, ცხელიდან ზომიერად ნოტიომდე; 3. ზომიერიდან ნოტიო, ზომიერად თბილი

კლიმატი ცივი ზამთრით ნალექების ორი მაქსიმუმით წლის განმავლობაში; 4. გარდამავალი კლიმატი ზომიერად ნოტიო ცივი ზამთრიდან მშრალი, ნალექების ორი მაქსიმუმით წელიწადში; 5. ზომიერად ნოტიო კლიმატი ცივი ზამთრით და ხანმოკლე ზაფხულით, ნალექების მაქსიმალური რაოდენობით ზაფხულის დასაწყისში და მინიმალური რაოდენობით იანვარში; 6. მაღალმთიანი კლიმატი ზაფხულის პერიოდის გამოვლინების გარეშე; 7. ზომიერად ნოტიო კლიმატი ხანგრძლივად ცივი ზაფხულით და ნალექების ორი მაქსიმუმით წელიწადში.

შეიძლება გამოიყოს რამდენიმე თერმული ზონა, დაწყებული სუბტროპიკული მშრალი ზონიდან აღმოსავლეთ ნაწილში, და გათავებული ცივი და ძალიან ცივი ზონით დასავლეთ ნაწილში.

ქვემო ქართლის რაიონებში კლიმატის გადამწყვეტი ელემენტების განხილვა (ტემპერატურა და ნალექების რაოდენობა) ააშკარავებს ორი სახის გარკვეულ კანონზომიერებას, სახელდობრ: 1) თერმული რეჟიმის აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ შემცირებასა და 2) ნალექების რაოდენობის აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ გადიდებას.

შიდა წყლები. ქვემო ქართლის ტერიტორიის დრენირებას აწარმოებს მდ. მტკვარი (სოლანლულის ქვევით) და მისი მარჯვენა შემდინარეები—ხრამი და ალგეთი. მდინარეები როგორც ხეობათა განვითარებით, ისე ჰიდროლოგიური რეჟიმის მიხედვით საკმაოდ მრავალფეროვანია, რასაც განსაზღვრავს რელიეფის ხასიათი და კლიმატური პირობების სიჭრელე.

ქვემო ქართლის მდინარეთა რეჟიმი საკმაოდ მრავალფეროვანია. ჩამონადენის წლიური განაწილების მიხედვით ქვემო ქართლში ორი ერთეული გამოიყოფა: 1) ქვეზონა გაზაფხულის ჩამონადენის ზომიერი სიჭარბისა ზამთრის მინიმუმით და 2) ზონა არამუდმივი მდინარეული ჩამონადენისა.

პირველ ქვეზონაში მოქცეულია მდ. ხრამის დასავლეთი ნაწილი. ქვეზონის მდინარეების რეჟიმი ზამთრის პერიოდში, როცა ისინი ძირითადად გრუნტის წყლით საზრდოობენ, დაბალი, მდგრადი ხარჯით ხსიათდება. გაზაფხულზე, როცა თოვლი იწყებს დნობას, მდინარეები წყალუხვია. ამავე ზონის ქვემო ქართლის ტერიტორიაზე ადგილი აქვს წვიმებს (ნალექების მაქსიმუმი მაისში), რაც კიდევ უფრო ზრდის ჩამონადენის ოდენობას (ჩამონადენის მაქსიმუმი მაისში); გაზაფხულის დასასრულიდან მდინარეები იწყებენ წყალმცირობას, მაგრამ ივნისში ნალექების სიუხვის გამო წყალმცირობა დიდი არაა. ზაფხულის მეორე ნახევარში კი მდინარეებში წყლის რაოდენობა იკლებს. წყალმცირეა

მდინარეები აგრეთვე შემოდგომაზე. საზრდოობისათვის ძირითადი წყაროა მიწისქვეშა წყლები.

ქვემო ქართლის აღმოსავლეთი ნაწილი არამუდმივი მდინარეული ჩამოდინების ზონას მიეკუთვნება. აქ ძირითადი მდინარეა მტკვარი, რომელმაც ძლიერი აღიდება გაზაფხულზე (მაისში) იცის, მის აუზში თოვლის დნობისა და ძლიერი წვიმების დროს; წლის დანარჩენ სეზონში ის შედარებით წყალმცირეა. ხანმოკლე აღიდება მტკვარს შემოდგომაზეც ახასიათებს.

ქვემო ქართლში საკმაოდ ბევრი ტბაა, განსაკუთრებით დასავლეთ ნაწილში (წალკისა და დმანისის რაიონებში). აქ უფრო მეტი ტბა ყოფილა, მაგრამ ამათგან ნაწილი დამშრალა, ზოგი კაობად გადაქცეულა.

ქვემო ქართლი ჰიდრორესურსებით საქართველოს მნიშვნელოვანი კუთხეა. ტერიტორიის უმეტესი ნაწილის მთიანი რელიეფი ს გამო, აქაურ მდინარეთა ვარდნა და დახრილობა საკმაოდ დიდია. ეს გარემოება განსაზღვრავს მდინარეთა მაღალ ენერგეტიკულ რესურსებს.

ქვემო ქართლში ბევრი წყაროა, რომელთა ნაწილი სასმელადაა გამოყენებული. წყაროები დიდ როლს ასრულებენ აგრეთვე ქვემო ქართლის მდინარეთა საზრდოობაში.

ნიადაგები. ქვემო ქართლში ძირითადად წარმოდგენილია ხუთი ნიადაგური ზონა. ქვემო ქართლის ვაკეზე გავრცელებულია წაბლა ნიადაგების კომპლექსი. წინამთები დაფარულია გარდამავალი სახის ტყე-ველისა და ტყის ნიადაგებით; მთების კალთებზე გავრცელებულია მთის ნიადაგები; მთის ვაკეებზე განვითარებულია მთის შავმიწები. გარდა ამისა, აქ გავრცელებულია მთა-ტყის შავმიწა ნიადაგები. მთა-ტყის ზონაში ვხვდებით ქვიან-ლორდიან, ტყის ღია წაბლისფერ ნიადაგებს.

ქვემო ქართლის მაღალ მთის ზონაში გავრცელებულია მთა-სტეპის შავმიწები და შავმიწისებური ნიადაგები, რომლებსაც ცვლის მთამდელოს ზონის ნიადაგები, რომელიც დაახლოებით 2100 მეტრს ზემოთ ვითარდება.

მცენარეულობა. რელიეფისა და კლიმატური პირობების მრავალფეროვნებამ განსაზღვრა ქვემო ქართლის მცენარეული საფარის სიჭრელე; საკმარისია აღინიშნოს, რომ ამ შედარებით მცირე ტერიტორიაზე გავრცელებულია მშრალი ველებისათვის დამახასიათებელი ტიპიდან დაწყებული ალპური ზონისათვის დამახასიათებელი ტიპით დამთავრებული მცენარეები. ქვემო ქართლის ვაკეზე, კლიმატური პირობების შესატყვისად, განვითარებულია უროიანი და აბზინდიან-უროიანი ვე-

ლები. უროიანი ველები კარგადაა გამოხატული მდ. მტკვრის ორივე მხარეზე; იგი ძირითადად წაბლა ნიადაგებზეა განვითარებული.

მდ. ხრამისა და ალგეთის ქვემო წელში, დაახლოებით შულავერის-წყლის აღმოსავლეთით, გავრცელებულია აბზინდიან-უროიანი ველი; აბზინდიან-უროიანი ველი გამოხატულია აგრეთვე გარდაბნის ვაკეზე, დასავლეთ ნაწილში, სადაც იგი საქმაოდ ფართო ზოლადაა გადაქმნილი, ჩრდილოეთიდან ვიდრე რესპუბლიკის სამხრეთ საზღვრამდე. ქვემო ქართლში უფრო ლოკალური გავრცელება აქვს აბზინდიან ნახევარუდაბნოს მცენარეულობას. იგი აქ გამოხატულია მარნეულის რაიონში, მთა იალლუჯაზე.

ქვემო ქართლში დიდი ადგილი უჭირავს ჭაგეკლიან ველებს (ბოლნისის, თეთრი წყაროს, გარდაბნისა და მარნეულის რაიონები), რომელთა გავრცელების ზედა საზღვარი 750—900 მ. მერყეობს, ზოგან უფრო ზემოთაც აღის.

ქვემო ქართლის მცენარეულ საფარში მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს ტყეებს, რომელიც აქ სომხეთისა და თრიალეთის ქედის ფერდობებზე და აგრეთვე წალკისა და დმანისის მთას ვაკეთა აღმოსავლეთ ფერდობებზეა გავრცელებული. ქვემო ქართლში ძირითადად ფართო ფოთლოვანი ტყეებია, სადაც 'ქარბობს მუხა, რცხილა და წიფელი, მცირედაა წარმოდგენილი წიწვიანები. თრიალეთის ფერდობზე, მანგლისისა და ახალაფას მიდამოებში აქა-იქ გვხვდება ნაძვი, ალგეთის სათავეში მცირე რაოდენობით არის სოჭი. მანგლისის მიდამოებში და თრიალეთის ქედზე ალაგ-ალაგ ფიქვაცაა. ქვემო ქართლში ტყის ზემო სარტყელში განვითარებულია მაღალ-მთის მუხნარი ტყეები.

ქვემო ქართლას ფარგლებში მდ. მტკვრის, აგრეთვე ხრამის ხეობაში წითელ ხილთან და მაშავერას შესართავის მიდამოებში წარმოდგენილია ქალის ტყე, რომლის მთავარი შემქმნელი ჯიშებია: ვერხვი (ხეალო), შავი ვერხვი, ტირიფი, ქალის მუხა, თელა, თუჯა. ქვეტყეში გავრცელებულია: კუნელი, ქაცვი და სხვ.

ქვემო ქართლას მცენარეულ საფარში მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია მთის ველებს, რომელთაც გამოჰატულია დმანისისა და გომარეთის ვაკეზე, წალკის ქვაბულში და ბედენის პლატოზე.

ქვემო ქართლში ზღვის დონიდან დაახლოებით 1800 მეტრის ზემოთ სუბალპების მდელოები იწყება (ზოგან 1600 მეტრამდე ეშვება). მათი გავრცელების ზედა საზღვარი 2400 მეტრს აღწევს.

ქვემო ქართლში შედარებით მცირედაა გავრცელებული ალპური მცენარეულობა, რადგანაც ალპური ზონა მხოლოდ მცირე ფრაგმენტ-

ბის სახითაა წარმოდგენილი თრიალეთის, სამსარიისა და ჯავახეთის ქედზე. ისე, როგორც სუბალპური მდელოები, ალპური მცენარეულობაც აქ რამდენიმე ვარიანტს ქმნის (ისლიანები, მარცვლოვანები, ნაირბალახოვანი მდელოები).

ცხოველთა სამყარო. ქვემო ქართლში ეკოლოგიურ პირობათა შესატყვისად გვხვდება როგორც ველებისათვის, ისე ტყისა და სუბალპებისათვის დამახასიათებელი ელემენტები. ქვემო ქართლი მდიდარია იქტიოფაუნითაც.

ქვემო ქართლი უძველესი დროიდან ძვ. წ. I ათასწლეულის დასაწყისამდე

ჩ როგორც მოკლე ფიზიკურ-გეოგრაფიული აღწერილობიდან ჩანს, ქვემო ქართლის ტერიტორია მეტად მდიდარი და მრავალფეროვანია ბუნებრივი პირობებით. ეს საწინდარია იმისა, რომ ადამიანი უძველესი დროიდან დასახლებულიყო ამ მხარეში.

არქეოლოგიური აღმოჩენებით დასტურდება, რომ ქვემო ქართლის ტერიტორია დასახლებული იყო ქვედა პალეოლითის დროიდან (კახ-რეთი,¹ მდ. კივკივას ხეობა სამშვილდესთან², სოფ. მამეი³, გომარეთი⁴); მეტად საინტერესო აღმოჩნდა აღრემუსტიერული ხანით დათარიღებული წოფის გამოქვაბულის ქვედა ფენა (წოფი I)⁵. ზედა პალეოლითური, უფრო სწორად ეპიპალეოლითური (მეზოლითური), ძეგლები აღმოჩენილია ერძანში (ბარმაქსიზი)⁶ და მდ. ყარაბულახის ხეობაში — ზურთაეცტში⁷.

¹ ბერძენიშვილი ნ., ხრამის ხეობის პალეოლითური ძეგლები. მსკა. ტ. III, 1963, 12.

² ბერძენიშვილი ნ. დასახ. ნაშრომი, 9.

³ Каландадзе А. Н., Разыскания по археологии доантичной Грузии, автореферат, Тбилиси, 1969. 27.

⁴ იქვე, 27.

⁵ გრიგოლია გ., ვეკუა ა., წოფის პალეოლითური სადგომი და მისი ფუნქცია, საქართველოს მღვიმეები და გამოქვაბულები, ტ. I, თბილისი, 1963, 164. გრიგოლია გ., წოფის გამოქვაბული და მისი კულტურა, საქართველოს მღვიმეები და გამოქვაბულები, ტ. II, თბილისი, 1963, 92. გრიგოლია გ., ქვემო ქართლის პალეოლითი, თბილისი, 1963.

⁶ Куфтин Б. А., Археологические раскопки в Триалети, I, Тбилиси, 1941, 119. Каландадзе А., დასახ. ნაშრომი, 42.

⁷ Маруашвили Л. И., Зуртагетская палеолитическая стоянка в Южной Грузии и ее геологическое значение, „Природа“, № 12, 1946. 59—62. საქართველოს არქეოლოგია, თბილისი, 1959, 46.

ქვემო ქართლში, და საერთოდ სამხრეთ-აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში, ერთ-ერთი ყველაზე შეუსწავლელი პერიოდია ახალი ქვის ხანა. ქვემო ქართლში ცნობილია ნეოლითური პერიოდის რამდენიმე ძეგლი. წალკის ზეგანზე ა. იოაკიმოვის მიერ შეკრებილია ნეოლითური ელფერის ობსიდიანის მასალა და ინახება მოსკოვის ისტორიულ მუზეუმში¹. ნეოლითური იარაღები აღმოჩენილია სოფ. ქოსალართანაც². ნეოლითური ძეგლების ასეთი სიმცირე ქვემო ქართლში მისი არათანაბარი არქეოლოგიური შესწავლათ უნდა აიხსნას. საინტერესოა ერთი გარემოება: ლ. ნებიერიძე დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითის ზოგიერთ ნიშნებს უკავშირებს ძველი აღმოსავლეთის სამყაროს (მაგ., ე. წ. ზარზის ტიპის ისრისპირები, ჯარმოსა და ჯეიტუნის მსგავსი ქილისებრი მოყვანილობის კერამიკა, რეტუშით თევზამოყვანილი ლამელები და სხვ.)³; ეს ურთიერთობა სამხრეთ-აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის გაუვლელად ვერ შეაღწევდა დასავლეთ ამიერკავკასიაში; ნეოლითური კულტურის ძეგლების სიმცირე ამ რაიონში ჯერჯერობით მათი აღმოუჩენლობით უნდა აიხსნას.

კავკასიის არქეოლოგიის ერთ-ერთი ყველაზე აქტუალური ამოცანაა ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო ტომების კულტურის შესწავლა. ამიერკავკასიისა და სახელდობრ სამხრეთ საქართველოს ტერიტორიაზე უკანასკნელ ხანებში წარმოებულ გათხრების მასალებზე ახლებურად შექმდება ჩვენს მიწა-წყალზე უძველეს ხანებში მოსახლე ტომთა კულტურა. ეს კულტურა თარიღდება ძვ. წ. V—IV ათასწლეულებით⁴. აღმოჩენილი ძეგლები ძირითადად ქვემო ქართლის ტერიტორიაზე გვხვდება (შულავერი I და II, არტხლოს ნამოსახლარი, სადახლოს მწვანე ბორცვი, წოფი და სხვ.). ეს ძეგლები ეხმაურება სამხრეთ ამიერკავკასიის თანადროულ ნამოსახლარებს ყაზახის რაიონში (შომუ-თეფე⁵, თოირა-თეფე). თითქოს ქვემო ქართლისა და ყაზახის რაიონის ძეგლები ერთიან კულტურას ქმნიან⁶. როგორც მარცვლეულის ანალიზი გვიჩ-

¹ ნებიერიძე ლ., დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითი, საღისურტაციო ნაშრომი, თბილისი, 1967, 9.

² იქვე; ბერძენიშვილი ნ., ხრამის ხეობის პალეოლითური ძეგლები, მსკა, III, თბილისი, 1963, 9.

³ ნებიერიძე ლ., დასახ. ნაშრომი, 171.

⁴ ჯაფარიძე ო., ჯაფახიშვილი ალ., ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგები (1965—1966 წწ.), მკენე, № 3, 1967, 236. ჩუბინიშვილი გ., საქართველოს უძველესი ტომების სულიერი კულტურისათვის, საბჭოთა ხელოვნება, № 11, 1968, 59. Чубинишвили Т., Кушпарева К., Новые материалы по неолиту Южного Кавказа, Мкენე, № 6, 1967, 337.

⁵ Археологические исследования в Азербайджане, Баку, 1965. 45—53.

⁶ ჯაფარიძე ო., ჯაფახიშვილი ალ., დასახ. ნაშრომი, 296.

ვენებს, ამ პერიოდში მიწათმოქმედება განვითარებული ჩანს¹. ამ პერიოდის საზოგადოების სულიერ კულტურაზე მეტყველებს შულავერში (იმირის გორა) გათხრილი „მსხვერპლშესაწირავე“ სამლოცველო². შესაძლოა ქვემო ქართლის დაბლობი ერთ-ერთი იმ მხარეთაგანი იყო, სადაც ყალიბდებოდა უპირველესი, დამჯდარი მიწათმოქმედი მეურნეობები. ეს მხარე იმ დროისათვის ინტენსიურად ათვისებულია; ამას ნასოფლარების სიმრავლე, სიმჭიდროვე და მრავალფენიანობა მოწმობს³.

განვითარების შემდგომ ეტაპზე გვაროვნული საზოგადოების ცხოვრებაში კულტურის ახალი აღმავლობა იწყება. ამ ახალ ეტაპზე ახალი საწარმოო ძალები ვლინდება, კიდევ უფრო ვითარდება მიწათმოქმედება, მესაქონლეობა, შინახელოსნობა და, რაც მთავარია, მეღი-თონეობა. ეს ახალი ეტაპი, უფრო სწორად ახალი კულტურა, ცნობილია „მტკვარ-არაქსის“ კულტურის სახელწოდებით⁴. „მტკვარ-არაქსის“ კულტურამ თავიდანვე მიიქცია მკვლევართა ყურადღება. უკანასკნელი წლებს არქეოლოგიური გათხრებით გაირკვა, რომ ეს კულტურა შორს გადასცდა მტკვრისა და არაქსის აუზებს⁵. თავისი გავრცელების დიდ ტერიტორიაზე ამ კულტურამ გამოავლინა საკვირველი ერთგვაროვნება განსაკუთრებით კერამიკაში (ნაძერწი ხელით, შავად გაპრიალებული ზედაპირით და ვარდისფერი სარჩულით, ნახევარსფეროსებრი მოყვანილობის ყურებით). ამ თიხის ქურჭლისათვის დამახასიათებელია რელიეფური, ჩაღარულ-ამოღარული, ამოკრილი გეომეტრიული ორნამენტი. „მტკვარ-არაქსის“ კულტურის მატარებელ მოსახლეობისათვის დამახასიათებელია მრგვალი და ოთხკუთხა ნაგებო-

¹ Чубинишвили Т., Кушнарева К., დასახ. ნაშრ., 345.

² Джавахишвили А. И., Раскопки жилого холма Имприс-гора, Археологические открытия 1967 г., Москва, 1968, 293. ჩუბინიშვილი ტ. საქართველოს უძველესი ტომების სულიერი კულტურისათვის, საბჭოთა ხელოვნება, № 11, 1968, 60.

³ ჯაფარიძე ო., ჯავახიშვილი ალ., დასახ. ნაშრომი, 297.

⁴ Куфтин Б. А., Урартский „колулбарий“ у подошвы Арагата и Куро-Араксский энеолит, სმ, XIII—В, თბილისი, 1943.

⁵ ჯაფარიძე ო., ქართველი ტომების ისტორიისათვის ლითონის წარმოების ადრეულ საფეხურზე, თბილისი, 1961, 14, 240. Мунчаев Р., Каякентское поселение и проблема Кавказского энеолита, СМ, XXII, Москва, 1955, 15. მისზე, Древняя культура Северо-Восточного Кавказа, МИА, 100, 1961. Burton-Brown T., Excavations in Azerbaijan, London, 1948, 36. Lamb W., The culture of North—East Anatolia and its Neighbours, AS, IV, 1954, 23. 31. Rurney C. A., Eastern Anatolia in the chalcolitic and Early Bronze Age. AS VIII. 1957 და სხვ.

ბანი, რომლებიც განლაგებულია ბუნებრივ ან ხელოვნურ ზორცეებზე მდინარეების მახლობლად.¹ მართალია, ეს კულტურა თავისი გავრცელების მთელ ტერიტორიაზე მეტად თავისებურ ერთიანობას იჩენს², მაგრამ მაინც შეიძლება მის შიგნით ლოკალური რაიონების გამოყოფა. ერთ-ერთი ლოკალური რაიონი უნდა იყოს ჩვენთვის საინტერესო ქვემო ქართლის ტერიტორია, რომელიც დიდ მსგავსებას იჩენს დღევანდელ ცენტრალურ და ჩრდილო სომხეთის სინკრანულ აეგლებთან (მშენებლობაში ჯვრის გამოყენების მხრივ, თიხის გურგელზე ორნამენტაციის სიუხვით და სხვ.). ქვემო ქართლში „მტკვარ-არაგსის“ კულტურის ძეგლები აღმოჩნდა ჯერ კიდევ 1920 წელს კიკეთში, სადაც 1948 წელს გათხრები განაგრძო ბ. კუფტინმა³. ამ პერიოდის ძეგლები ცნობილია ბეშთაშენში⁴, ოზნში⁵, თეთრ წყაროში⁶. საყურადღებოა აგრეთვე მარნეულის რაიონში (შულავერში) გვემო ქართლის გაერთიანებული ექსპედიციის მიერ 1967 წელს აღმოჩენილი სამაროვანი და სხვ. „მტკვარ-არაგსის“ კულტურის დროს, შედარებით შიდა ქართლთან, შეინიშნება განსხვავება მშენებლობის ტექნიკაში. ქვემო ქართლში ამ დროს შეინიშნება მშენებლობაში ქვის გამოყენება⁷ (თამარისის აგლდამები, კიკეთის ნალისებური სამარხები⁸, ბეშთაშენის ქვის სამარხი⁹, შენობის ქვის საფუძველი ოზნში¹⁰, არდესუზნის ნალისებრი აგლდამა¹¹ და სხვ.).

როგორც ჩანს, უკვე აღრებრინჯაოს ხანაში ყალიბდება ის რაიონი, რომელიც კულტურულ ერთიანობას ინარჩუნებს ძვ. წ. I ათასწლეულშიც. კულტურის ეს ერთიანობა აძლევს ზოგიერთ მეცნიერს საბაზს

¹ ჯ ა თ ა რ ი ძ ე ო., დასახ. ნაშრომი, 240.

² მ ე ლ ი ქ ი შ ე ი ლ ი გ., საქართველოს კავკასიის [და მაილობელ აღმოსავლეთის უძველესი მასალის] საერთაშორისო კონგრესი, თბილისი, 1965, 104.

³ საქართველოს არქეოლოგია, თბილისი, 1959, 69. ფ ხ ა კ ა ძ ე გ., ქვემო ქართლის ენეოლითი, თბილისი, 1964.

⁴ საქართველოს არქეოლოგია, თბილისი, 1959, 71.

⁵ ი კ ე ე.

⁶ გ ო ბ ე ჯ ი შ ე ი ლ ი გ., თეთრი წყაროს არქეოლოგიური ექსპედიციის 1958 წლის მუშაობის ძირითადი შედეგები, სამეცნიერო სესია, თბილისი, 1959, 9.

⁷ ფ ხ ა კ ა ძ ე გ., აღრებრინჯაოს ხანის ნასაღარი მეტეხთან, მაიკე, № 6, 1967, 320.

⁸ ფ ხ ა კ ა ძ ე გ., ქვემო ქართლის ენეოლითი, 1964, 65.

⁹ საქართველოს არქეოლოგია, თბილისი, 1959, 72.

¹⁰ დასახ. ნაშრომი, 70.

¹¹ თ უ შ ი შ ე ი ლ ი ნ., გვიან ბრინჯაოს ხანის კულტურის ადრეული ეტაპი ქვემო ქართლში, საკანდიდატო დისერტაცია, თბილისი, 1970, 14.

„მტკვარ-არაქსის“ კულტურის ცენტრად სომხეთი გამოაცხადოს, ხოლო ქვემო ქართლი და ამ კულტურის გავრცელების სხვა რაიონები მის პერიფერიებად. ძნელი სათქმელია, თუ რომელი რაიონია „მტკვარ-არაქსის“ კულტურის ცენტრი, მაგრამ, როგორც ჩანს, სომხეთთან სიახლოვეს ადრებრინჯაოს ხანაში მთელი ქვემო ქართლი არ იჩენს. მაგალითად: თრიალეთიდან მომდინარე ძეგლები უფრო ახლო შიდა ქართლთან დგას, ვიდრე სომხეთთან და სხვ. ისე რომ, ადრებრინჯაოს ხანაში თვით ქვემო ქართლის ერთ ლოკალურ რაიონად გაერთიანება საეჭვოდ ჩანს.¹

„მტკვარ-არაქსის“ კულტურის გავრცელების მთელ ტერიტორიაზე, და კერძოდ ქვემო ქართლში, მეურნეობის წამყვან დარგად მიწათმოქმედება გვევლინება. შეიძლება ვარაუდი ხის პრიმიტიული სახენჯლის გამოყენებისა, სადაც გამწვევ ძალად ხარს იყენებდნენ². ამ პერიოდში მაღალ საფეხურზე აღის მესაქონლეობაც (ჯოგშა მსხვილფეხა საქონლის კარბობით)³. „მტკვარ-არაქსის“ კულტურის ბოლოს ვითარდება მეცხვარეობა და ხდება მაღალმთიანი ადგილების ათვისება⁴. მიწათმოქმედების, მესაქონლეობის, მეღვინეობის განვითარებისა და მოსახლეობის ზრდის შედეგად ხდება ახალი მიწების ათვისება⁵. შეიძლება, „მტკვარ-არაქსის“ კულტურის მატარებელი ტომების მოსახლეობის ზრდის შედეგად წარმოქმნილი ნამატის ემიგრაცია ვიგულისხმოთ „მტკვარ-არაქსის“ კულტურის გავრცელების სამხრეთში (სირია-პალესტინა); მით უმეტეს, რომ „მტკვარ-არაქსის“ კულტურისათვის დამახასიათებელი კერამიკა აქ განვითარების ბოლო სტადიაზე ჩნდება, როგორც ცნობილია, მოსახლეობის სიკარბე საწარმოო ძალებთან შედარებით კმნიდა ძალაუფლებერ ემიგრაციას⁶. ეკონომიკის ახალ ფორმებზე გადასვლამ, რაც გამოიხატა მიწათმოქმედებისა და მესაქონლეობის განვითარებაში, გამოიწვია დიდი დემოგრაფიული აფეთქება. დედამიწაზე, ე. დივეის გამოანგარაშებით, თუ მეზოლითში (ძვ. წ. 10000 წ.) 5,32 მილიონი მცხოვრები იყო, უკვე ადრეული მიწათმოქმედების დროს (ძვ. წ. 6000 წ.) 86,5 მილიონს შეადგენდა და ა. შ.⁷ „მტკვარ-არაქსის“ კულტურის პერიოდში, ე. ი. ძვ. წ. IV ათასწლეულის ბო-

¹ ჯ ა თ ა რ ი ძ ე ო., დასახ. ნაშრომი, 241.

² საქართველოს არქეოლოგია, თბილისი, 1959, 85. Дьяконов И. М., Предыстория армянского народа, Ереван, 1963, 32.

³ ჯ ა თ ა რ ი ძ ე ო., დასახ. ნაშრომი, 268.

⁴ იქვე.

⁵ K. Маркс, Ф. Энгельс, т. 8, 1957, 567—568.

⁶ Decey E. S., The Human Population. Scientific American, 1960, т. 209, № 3, 196.

ლოს და III ათასწლეულის I ნახევარში უნდა ჩასახულიყო ქართველური ეთნიკური ელემენტი¹. შეიძლება ძვ. წ. III ათასწლეულში უკვე არსებობდა იბერიულ-კავკასიური ენების ცალკეული ჯგუფები². ამ პერიოდში მაღალ საფეხურზე აღის მელითონეობა და შეიმჩნევა მელითონეობის ნაწარმში წინა აზიურ სამყაროსთან ურთიერთობა უკვე „მტკვარ-არაქსის“ კულტურის ადრეული საფეხურებიდან³.

წინააზიურ სამყაროსთან ურთიერთობა ჩანს აგრეთვე კერამიკულ ნაწარმში. წინა აზიისათვის დამახასიათებელი კურკლის ზოგიერთი ფორმა პირველად სწორედ ქვემო ქართლში იჩენს თავს. ესაა სქელკედლიანი ჯამები⁴, აღმოჩენილი კიკეთში⁵, ოზნში; ოზნში აღმოჩნდა აგრეთვე ოთხწახნაგა მაღალი კურკელი, ცნობილი იერუსალიმის მახლობლად გათხრილი აიდან⁶. საყურადღებოა, თრაქლეტში აღმოჩენილი ორმაგი კურკელი⁷ და სხვ.

ურთიერთობა წინააზიურ სამყაროსთან შეინიშნება „მტკვარ-არაქსის“ კულტურის ადრეულ ძეგლებში ახალშობილთა დაკრძალვის რიტუალშიც (ამირანის გორის სამოსახლოზე ე. წ. გრძელ სახლებში მარხავდნენ ახალშობილებს⁸; ეს წესი დადასტურებულია ირანისა და ანატოლიის ადრემიწათმოქმედი ტომების კულტურაში⁹); ზოგ რამეში შეინიშნება ურთიერთობა უფრო შორეულ ქვეყნებთან. საყურადღებოა, რომ ძვ. წ. IV ათასწლეულში ინდოეთისა და ბელუჯისტანის კულტურებში მესაქონლეთა ჯოგებში მსხვილფეხა საქონელი ქარბობს, როგორც „მტკვარ-არაქსის“ კულტურას დროს, რაც მათ განასხვავებს წინა აზიის სამყაროსგან. ასევე აკავშირებს „მტკვარ-არაქსის“ და ბელუჯისტანის კულტურებს ხარის (ბუკრანია) კულტი (როგორც ცნობილია, წინა აზიაში ხარის კულტი ტელ-პალაფური კულტურის

¹ ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე ო., დასახ. ნაშრომი, 248; მისავე, არქეოლოგიური გათხრები თრაქლეტში, თბილისი, 1969. 212.

² მ ე ლ ი კ ი შ ვ ი ლ ი გ., დასახ. ნაშრომი, 120.

³ Махмудов Ф., Мунчаев Р., Нариманов И., О древнейшей металлургии Кавказа, СА, 4, 1968, 20.

⁴ ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე ო., ქართველი ტომების ისტორიისათვის ლითონის წარმოების ადრეულ საფეხურზე, თბილისი, 1961, 104.

⁵ Куфтин Б., Урартский „колумбарий“ у подошвы Арарата и Куро-Аракский энеолит, XIII—B, თბილისი, 1943, 87.

⁶ ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე ო., დასახ. ნაშრომი, 104.

⁷ იქვე.

⁸ Чубинишвили Т., Некоторые итоги раскопок Амранис-гора, КСИИ, 106, 1966, 73.

⁹ Чайлд Г., Древнейший Восток в свете новых раскопок, Москва, 1956, 229.

შემდეგ ქრება). ბოლო დროს გამოითქვა საინტერესო მოსაზრება, რომ „მტკვარ-არაქსის“ კულტურა უნდა იყოს უკანასკნელი წლების გათხრების შედეგად აღმოჩენილი ადრემიწათმოქმედ ტომთა (შელავერის ტაძის) კულტურასა და წინა აზიადან შემოქრალი ტალღის შერწყმის შედეგად წარმოქმნილი¹ ამ კულტურებს შერწყმა, ალბათ მტკვრისა და არაქსის ორ მდინარეთში უნდა მომხდარყო. მართალია, „მტკვარ-არაქსის“ კულტურას დაკავშირება წინაპორზედ საფეხურთან მეტად ჭირს, მაგრამ მაინც შეინიშნება კავშირი, კერძოდ, ქვის იარაღები². „მტკვარ-არაქსის“ კულტურას ადრეული ძეგლები ქვემო ქართლში ჩანს³ და ამიტომ დასაშვებია, რომ ამ კულტურის ჩამოყალიბება და ფორმირება ქვემო ქართლსა და მის მიმდებარე რაიონებში ვიგულისხმობთ⁴.

ძვ. წ. III ათასწლეულის ბოლოს „მტკვარ-არაქსის“ კულტურის დასასრულს სამხრეთ-აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე მოსახლე საზოგადოება გარკვეულ ცვლილებებს განიცდის: თანდათან იცვლება მეურნეობის ხასიათი, იზრდება მესაქონლეობის როლი და საზოგადოება უფრო მაღალ საფეხურზე აღას⁵. მომდევნო კულტურა წარმოდგენილია განსხვავებული ხასიათის ძეგლებით. ესაა უპირველესად ყორღანული სამარხების კულტურა. ძველი, წინაპორები, „მტკვარ-არაქსის“ კულტურის დროინდელი ნამოსახლარი ადგილები მიტოვებულ იქნა და შექდგომა კულტურის მატარებელი საზოგადოება სულ სხვა ადგილას სახლდება, რომელთა აღმოჩენა ჯერჯერობათ ვერ მოხერხდება⁶. ამ პერიოდის მასალა მხოლოდ სამარხებიდან არის ცნობილი.

ქრონოლოგიურად ეს კულტურა ორ უპირველეს პერიოდად იყოფა: ადრებრინჯაოსა და შუა ბრინჯაოს ხანის ყორღანები. ძირითადად ყორღანული სამარხები შესწავლალაა თრაალეთში. 1935—1940 წლებში აქ გათხრებს აწარმოებდა თრაალეთის არქეოლოგიური ექსპედიცია

¹ ჯაფარიძე ო., ჯავახიშვილი ალ., ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის შედეგები (1965—1966), მაცნე, № 3, 1967, 298.

² ჯაფარიძე ო., არქეოლოგიური გათხრები თრიალეთში, თბილისი, 1969, 223.

³ ფხაკაძე გ., ქვემო ქართლის ენეოლითი, თბილისი, 1963, 127. მირცხულავა გ., სამშელოდის სამარხი, ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიის და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის სამეცნიერო სესია, თბილისი, 1969, 35.

⁴ Джапаридзе О. М., Кулеури ранизаметельных племен на территории Грузии, VIII международный конгресс антропологов и этнографов, Москва, 1964, 7.

⁵ Джапаридзе О., დასახ. ნაშრომი, 6.

⁶ იქვე, 5.

ბ. კუფტინის ხელმძღვანელობით¹, შეჰდეგ გათხრები განახლებულ იქნა 1957 წლიდან ო. ჯაფარიძის მიერ². უკანასკნელ წლებში ადრე და შუა ბრინჯაოს ყორღანული სამარხები გამოვლინდა ქვემო ქართლის დაბლობ რაიონებში (მარნეულის რაიონი, შულავერა).

„მტკვარ-არაქსის“ და ყორღანული სამარხების კულტურებს შორის ურთიერთობის შესახებ არის დიამეტრალურად საწინააღმდეგო მოსაზრებანი. ნაწილი მეცნიერებისა (გ. მელიქიშვილი, ჩ. ბარნეი) თვლის, რომ ყორღანული სამარხების კულტურა გენეტიურად არ უკავშირდება „მტკვარ-არაქსის“ კულტურას³. მეცნიერთა უმრავლესობა კი ყორღანული სამარხების ბრწყინვალე კულტურის ფესვებს „მტკვარ-არაქსის“ კულტურაში ხედავს (ბ. კუფტინა, ო. ჯაფარიძე, გ. გობეჯიშვილი, ე. გოგაძე და სხვ.)⁴. გენეტიკ კავშირზე „მტკვარ-არაქსისა“ და ყორღანული სამარხების (განსაკუთრებით ადრეული ყორღანები) კულტურაში მიუთითებს რიგი ნიშნები, როგორაცაა შავბრალა ჭერჭლები ვარდისფერი სარჩულათ, ჩაღარულ-ამოზერცელი სპირალურა ორნამენტი, ნახევრადსფერული ყურები. ამ კავშირის აღნაშენაში საინტერესოა ყორღანული ტიპის სამარხების არსებობის ფაქტი „მტკვარ-არაქსის“ კულტურაში (ტყეავესა⁵ და საჩხერის ყორღანები⁶, შულავერის ყორღანი № 3, ნახიღრების ქალის ყორღანი № 3⁷). p

¹ Куфтин Б. А., Археологические раскопки в Тrialeti. I. Тбилиси.

² ჯაფარიძე ო., არქეოლოგიური გათხრები თრაალეთში, თბილისი, 1960. მისივე, 1960—61 წლების თრაალეთის არქეოლოგიურა ექსპედიციის შეშაობის შედეგები, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, 1963, № 5. მისივე, ზურჯავეტის ყორღანები, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, XXXI—1, თბილისი, 1963. მისივე, არქეოლოგიურა გათხრები თრიალეთში (ქართველი ტომების ისტორიისათვის ძვ. წ. II ათასწლეულში), თბილისი, 1969.

³ მელიქიშვილი გ., საქართველოს, კავკასიის და მახლობელი აღმოსავლეთის უძველესი მოსახლეობის საკითხისათვის, თბილისი, 1965, 133. Burney C. A., დასახ. ნაშრომი, 175.

⁴ Куфтин Б. А., Археологические раскопки в Тrialeti, I, Тбилиси, 1941, მისივე, К вопросу о древнейших корнях грузинской культуры по данным археологии, სსშ, XII—В, 305. ჯაფარიძე ო., ქართული ტომების ისტორიისათვის ლითონის წარმოების ადრეულ საფეხურზე, თბილისი, 1969, 16. საქართველოს არქეოლოგია, თბილისი, 1957, 129. ჯაფარიძე ო., არქეოლოგიურა გათხრები თრაალეთში, თბილისი, 1962, 13. 233. გოგაძე ე., არქეოლოგიურა გათხრები თრაალეთში, II, პეროვოზაიისა და გენეზისის საკითხი, თბილისი, 1970.

⁵ მაკალათიას, ტყეავეტის ყორღანულ სამარხებს არქეოლოგიურა გათხრები, თბილისი, 1943.

⁶ Такайшвили Е. С., О Сачхерском кургане Шропанского уезда. Изв. Кав. Отд. Московского арх. общества, вып. III., Тбилиси, 1913.

⁷ თუშეთში ე. ნ., გვიანბრინჯაოს ხანის კულტურის ადრეული ეტაპი ქვემო ქართლში, საკანდიდატო დისერტაცია, თბილისი, 1970, 13.

ადრებრინჯაოს ხანის ყორღანებში შედის თრიალეთის ადრეული ყორღანები (IV, X, XI, XII, XIII, XIX, XXII, XXIV, XXVII, XL, XLVI)¹, ხადიკის ყორღანი², ბედენში აღმოჩენილი მდიდრული ყორღანული სამარხი³. უეანასკნელი წლების გათხრების შედეგად ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ გათხრილია ადრებრინჯაოს ხანის ელფერის მქონე ყორღანები ქვემო ქართლის დაბლობზე (მარნეულის რაიონი).

ყორღანული სამარხების კულტურა განსაკუთრებით მაღალ საფეხურზე ადის შუა ბრინჯაოს ხანაში⁴. ამ პერიოდში თრიალეთის ყორღანული სამარხების კულტურის გავრცელების არეალი ფართოვდება. ანალოგიური ძეგლი აღმოჩენილია ქვემო ქართლის მომიჯნავე ტერიტორიაზე, თანამედროვე ჩრდილო სომხეთში, კიროვაკანის რაიონში⁵. როგორც ჩანს, ეს კულტურა სევანის ტბის მიდამოებამდე (ლკაშენი) აღწევს⁶. თრიალეთის შუა ბრინჯაოს ხანის კულტურა ვრცელდება შიდა ქართლში (ნული, ქვასათალი, ნარეკვაი, სამთავროს ყორღანული სამარხი №243)⁷. ამ კულტურის სფეროში შედოდა აგრეთვე ალაზნის ზედა წელი⁸, მესხეთ-ჯავახეთი.

თრიალეთის ყორღანული სამარხების, განსაკუთრებით შუა ბრინჯაოს ხანის ყორღანების, ბრწყინვალე კულტურა ეკუთვნის იმ საზოგადოებას, რომელიც სოციალური განვითარების გზაზე მეტად წინ არის წასული (როგორც ჩანს, თრიალეთის ბრწყინვალე კულტურის

¹ გოგაძე ე., დასახ. ნაშრომი.

² საქართველოს არქეოლოგია, თბილისი, 1959, 91.

³ გობეჯიშვილი გ., ბედენის ყორღანი, ძეგლის მეგობარი, № 12 თბილისი, 1967, 13—22.

⁴ Куфтин Б. А., Археологические раскопки в Трналеги, I, Тбилиси, 1941, 79. საქართველოს არქეოლოგია, თბილისი, 1959, 119—129.

⁵ Куфтин Б. А., Археологические раскопки 1947 года в Цалкинском районе, Тбилиси, 1948, 5. Пиотровский Б. Б., Археология Закавказья, Ленинград, 1949, 46—47. Мартиросян А., Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ереван, 1964, 66.

⁶ Мнацаканян А. О., Культура эпохи бронзы на побережье Севанского озера в Армении, Доклады Советской делегации на XXV Международном конгрессе востоковедов, Москва, 1960. Ханзадян Э. В., Лчашенский курган № 6, КСИД, 91, Москва, 1962, 72.

⁷ საქართველოს არქეოლოგია, თბილისი, 1959, 118. ჩუბინიშვილი ტ. მცხეთის უძველესი არქეოლოგიური ძეგლები, თბილისი, 1957, 47.

⁸ ჯაფარიძე თ., არქეოლოგიური გათხრები თრიალეთში, თბილისი, 1969, 11.

მატარებელი ტომები ამ პერიოდში გაცილებით მალა იდგნენ, ვიდრე ამიერკავკასიის სხვა ტომები¹. ამ დროს თრიალეთში მოსახლე ტომებში უკვე ხდება დაშლა სამხედრო დიდებულებად და რიგით მეთემეებად². საზოგადოება მეტად დაწინაურებული ჩანს კულტურულად, ეკონომიურად, მაღალ საფეხურზეა ასული მელითონეობა, კერამიკული წარმოება, განსაკუთრებით იუველირული მალაღმბატერული ხელოსნობა და მეურნეობის სხვა დარგები. თრიალეთის ყორღანებში გამოყენებულია რთული კონსტრუქციის დასაკრძალავი ნაგებობანი³, რაც სააღმშენებლო ტექნიკის მაღალ დონეს მოწმობს. თრიალეთში აღმოჩენილი მრავალი ნივთი და ნაკეთობა კარგად არის ცნობილი როგორც მსოფლიო მნიშვნელობის მხატვრული ნაწარმი: ოქროს მოოქვილი თასი, სარწყული ცხოველების გამოსახულებით (ყორღანი XVII), ვერცხლის თასი რიტუალური სცენების გამოსახულებით (ყორღანი V), მაღალმხატვრული მოხატული თიხის ჭურჭელი (ყორღანები V, VII, XVII და სხვ.) მონოქრომული გრაფირებული ორნამენტით შემკული⁴.

თრიალეთის შუა ბრინჯაოს ყორღანულ სამარხებში აღმოჩენილი ნივთიერი კულტურის ძეგლები ტექნიკური შესრულების დონით და მხატვრული მნიშვნელობით საესებით უტოლდება წინააზიური მოწინავე ქვეყნების კულტურის მაღწევებს: თრიალეთში დამოწმებული დაკრძალვის წესი და დაკრძალულთათვის ჩატანებული ნივთების ნაწილი ბევრ საერთოს პოულობს ზაგროს ელამურ-შუმერულ სამყაროსთან⁵, საიუველირო მასალა—ალაჯა-პეიუკის მდიდრული სამეფო სამარხების ნივთებთან⁶. საყურადღებოა თრიალეთში აღმოჩენილი ურის სამეფო

¹ ჯაფარიძე ო., არქეოლოგიური გათხრები თრიალეთში, თბილისი, 1969, 236.

² Куфтин Б. А., Археологические раскопки в Триалети, Тбилиси, 1941. Дьяконов И. Л., Предыстория арийского народа, Ереван, 1968, 75.

³ Куфтин Б. А., Археологические раскопки 1947 года в Цалкинском районе, Тбилиси, 1948, 14. ჯაფარიძე ო., არქეოლოგიური გათხრები თრიალეთში, თბილისი, 1960, 7. მისივე, 1960—61 წლების თრიალეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგები, საზოგადოებრივ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, 5, თბილისი, 1963, 191.

⁴ Куфтин Б. А., Археологические раскопки в Триалети, Тбилиси, 1941. Амиранашвили Ш., История грузинского искусства, Москва, 1963, 17—24.

⁵ მელიქიშვილი გ., საქართველოს კავკასიის და მახლობელი აღმოსავლეთის უძველესი მოსახლეობის საკითხისათვის, თბილისი, 1965, 191.

⁶ Куфтин Б. А., Археологические раскопки в Триалети, I, Тбилиси, 1941, 24.

სამარხების განათხარი ეტლების მსგავსი ხის ოთხთვალა ეტლები¹. ხის ოთხთვალა ეტლები აღმოჩენილია ბედენის ყორღანულ სამარხებშიც (ძვ. წ. III ათასწლეულის მიწურული²). ქვემო ქართლის, კერძოდ თრიალეთის, შუა ბრინჯაოს ხანის ნივთიერი კულტურის დონე ცხადყოფს, რომ ამ მხარეში ყოველგვარი წინაპირობა არსებობდა, რათა მომდევნო საფეხურზე, გვიანბრინჯაო-ადრერკინის პერიოდში, მეურნეობისა და კულტურის სხვადასხვა დარგი კიდევ უფრო მაღლა ასულიყო და განეცადა შინადაზღოვრები დიფერენციაცია, ალებ-მიცემობა და სატომთაშორისო ურთიერთობათა შემდგომი განვითარება.

ძვ. წ. II ათასწლეულის შუა ხანებში ამიერკავკასიაში რაღაც დიდი მოვლენები ხდება და თითქმის ეცემა თრიალეთის შუა ბრინჯაოს ხანის ბრწყინვალე კულტურა³. აქედან მოკიდებული ქვემო ქართლში სრულიად განსხვავებული სახის სამარხის ტიპი შემოდის⁴ და სულ სხვა ვითარება შეინიშნება⁵. მაგრამ განსხვავე ა შუა ბრინჯაოს ხანის კულტურისა მომდევნო საფეხურთან მეურნეობის წინსვლისა და მისი ხასიათის ერთგვარი ცვლილებებით უნდა აიხსნას⁶. რა უნდა იყოს მიზეზი, რომ შუა ბრინჯაოს ხანის ბრწყინვალე კულტურის ცალკეულმა მონაპოვარმა შემდგომი განვითარება ვეღარ ჰპოვა? ძვ. წ. II ათასწლეულს II ნახევარში რაღაც მიზეზების გამო ერთგვარად სუსტდება კავშირი წინააღიურ სამყაროსთან⁷. ამასთანავე იქმნება მსხვილი ტომობრივი გაერთიანებები (ერთგვარი სიმბოლო მთისა და ბარის ტომების), ნაწილობრივ იშლება ზღვარი კულტურის ლოკალურ ვარიანტებს შორის, ხდება კულტურების ნიველირება, ვითარდება ურთიერთობის საშუალებები (ტრანსპორტი), რაშიც მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა ცხენის ფართო გამოყენებამ⁸. ამის შედეგია ის, რომ გარკვეულად

¹ Куфтин Б. А., დასახელ. ნაშრომი, 55. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე ო., არქეოლოგიური გათხრები თრიალეთში, თბილისი, 1960, 18.

² Мелитаури К., Несколько образцов плотничества в древней Грузии, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, 53, № 3, 1959. 512.

³ ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე ო., არქეოლოგიური გათხრები თრიალეთში, თბილისი, 1969, 165.

⁴ იქვე, 243, ამ პერიოდიდან გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანაში ქვემო ქართლში მიცვალებულის დასაქრძალავად გამოიყენება ქვის ფილებისაგან შეკრული ყუთები (ქვს სამარხება), თუმცა დადასტურებულა დაკრძალვა ორმოსამარხებშიც.

⁵ ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე ო., დასახ. ნაშრომი, 165.

⁶ იქვე, 150.

⁷ იქვე, 196.

⁸ Иессен А. А., Из исторического прошлого Мильско-Карабахской степи, МИА, 125, М. —Л., 1965, 20. მისივე. К вопросу о древнейшей металлургии меди на Кавказе, Изв. ГАИМК, вып. 120, 1935, 116. Плотровс-

დაწინაურებულ ოლქებში მიღწეული ცალკეული კულტურული მონაპოვარი თანაბრად ნაწილდება და შემდგომ განვითარებას ვეღარ აღწევს (მაგალითად, თრიალეთის შუა ბრინჯაოს ხანის კულტურაში ცნობილი დამწერლობის ჩანასახი მომდევნო პერიოდში აღარ ჩანს)¹. ალბათ ძვ. წ. II ათასწლეულის შუა ხანებში იწყება ქართულ-ზანური ერთობის დაშლაც. სამხრეთ-აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე რჩებიან ქართველი ტომები (რასაკვირველია, მონათესავე ტომებით) და ისინი ქმნიან აქ გვიანბრინჯაოს ხანის კულტურას². ქართულ-ზანური ერთობის დაშლას ერთგვარი დამუხრუჭება უნდა გამოეწვია შუა ბრინჯაოს ხანის კულტურის მომდევნო პერიოდის განვითარებაში. ამ პერიოდის განვითარების შეფერხებაში ერთგვარი როლი ომიანობის გახშირებასაც უნდა შეესრულებინა. იმ დროს როცა თრიალეთის შუა ბრინჯაოს ხანის ყორღანებში იარაღი მეტად მცირე რაოდენობით გვხვდება (რაც შედარებითი მშვიდობიანობით უნდა ყოფილიყო გამოწვეული), შემდგომი პერიოდის ქვემო ქართლის სამარხებში უკვე დიდი რაოდენობით ვხვდებით საბრძოლო იარაღს. ისე კი გვიანბრინჯაოს ხანის ქვემო ქართლის კულტურა აღმოცენებული უნდა იყოს ადგილობრივი შუა ბრინჯაოს ხანის კულტურის ტრადიციებზე. ქვემო ქართლის გვიანბრინჯაოს ხანის კერამიკაში გარკვეული კავშირი შეინიშნება შუა ბრინჯაოს ხანის ქურქელთან³. ასევე საინტერესოა შუა ბრინჯაოს ხანის კიოვოკანის ყორღანში (ძვ. წ. XVI საუკუნის II ნახევარი) აღმოჩენილი შროშის იარაღები: ბრტყელი ცული, სატეხი და კავი⁴. ეს სამივე იარაღი შემდეგში კარგად ჩანს გვიანბრინჯაო-ადრეკინის ხანის ძეგლებში ჩვენში⁵. თრიალეთის შუა ბრინჯაოს ხანის ბრწყინვალე კულტურასა და გვიანბრინჯაო-ადრეკინის ხანის ძეგლებს შორის კავშირს ხელავს კ. შეფერიც. გვიანბრინჯაოს ხანაში (განსაკუთრებით მის ადრეულ ეტაპზე) არ არის დაკარგული აგრეთვე ყორღანებში დაკრძალვის ტრადიცია (ყორღანი № 4 თეთრი წყაროს მახ-

კ.იი Б. Б., Археология Закавказья, Ленинград, 1949, 77. ჯ. ა. ჭ. ა. რ. ი. ო., დასახ. ნაშრომი, 216. Д а н и е л я н О., Культура раннего железа на территории Азербайджана, Автореферат, Баку, 1969, 12, 17.

¹ ჯ. ა. ჭ. ა. რ. ი. ო., დასახ. ნაშრომი, 178—196.

² იქვე, 235.

³ იქვე.

⁴ М а р т и р о с я н А., Армяния в эпоху бронзы и раннего железа, Ереван, 1964, 64.

⁵ ჯ. ა. ჭ. ა. რ. ი. ო., დასახ. ნაშრომი, 167, 248.

ლობლად¹, ულიანოვკის და მდნის ქალის ყორღანები²). საყურად-
ღებოა, რომ საქართველოში ანთროპოლოგიური მონაცემებით, მოსახ-
ლეობის უწყვეტი და გენეტიური ერთობა შეინიშნება მთელი ბრინჯაოს
ხანის განმავლობაში და შემდგომაც³.

ქვემო ქართლში დიდი რაოდენობით არის ცნობილი გვიანბრინჯაოს
ხანის ძეგლები. ესაა ბაიბურთის სამაროვანი მდ. გერიაქიანის მარცხენა
ნაპირას⁴, ორმოსამარხები ბეშთაშენთან⁵, კუშჩის სამაროვანი⁶, ოზნი⁷,
ნასახლარების ნაშთები დმანისის კონცხთან⁸ და ფოლადაურის ხეობა-
ში⁹, რაქის უბანში (ბოლნისის რაიონი), ქვემო ქართლის არქეოლო-
გიური ექსპედიციის მიერ დაზვერვების შედეგად მიკვლეული ნა-
სახლარი გორა-ხარმანთაფა (შულავერთან); გვიანბრინჯაო-ადრერკინის
40 ნამოსახლარი გორა დაადასტურა ქვემო ქართლში ისტორიის
ინსტიტუტის ისტორიული გეოგრაფიის განყოფილების ექსპედიციამ
1956—58 წლებში¹⁰. ძეგლები განლაგებულია, უმეტესად, მთების
წინა ზონაში და ბარში. მაგრამ, როგორც ჩანს, მოსახლეობა განაგრ-
ძობს შუა ბრინჯაოს ხანაში ათვისებული ალპიური საძოვრების გამო-
ყენებას. ზურთაკეტში, დმანისიდან სამხრეთით 20 კმ დაშორებით
ე. წ. „ჩოფურ-ალიზე“, შუა ბრინჯაოს ხანის № 7 ყორღანში აღმოჩნ-
და გვიანბრინჯაოს პერიოდის ჩაშვებული სამარხი¹¹. აქ დასაკრძალავი
დარბაზის სამხრეთ-დასავლეთ კედლის სათავეში ნაპოვნი იქნა ბრინ-
ჯაოს ვიწრო, სადასარტყელი, ბრინჯაოს სატევრის ტარის დაფანჯრული

¹ თუ შ ი შ ვ ი ლ ი ნ., გვიანბრინჯაოს ხანის კულტურის ადრეული ეტაპი ქვემო
ქართლში, საკანდიდატო დისერტაცია, თბილისი, 1970, 24.

² იქვე, 116. ტ ა ე შ ე ლ ა შ ვ ი ლ ი თ., ფოლადაურის ხეობა, თბილისი, 1969,
25.

³ А б д у ш е л и ш в и ლ ი М. Г., Антропология древнего и современного
населения Грузии, Тбилиси, 1934, 21. მისივე, К краинологии древнего и
современного населения Кавказа, Тбилиси, 1966, 16.

⁴ Куфтин Б., Археологические раскопки в Триалети, Тбилиси,
1941, 75.

⁵ იქვე, 70.

⁶ Куфтин Б. А., Археологические раскопки 1947 года в Цалкинском
районе, Тбилиси, 1948, 7.

⁷ იქვე, ტაბ. VII, VIII.

⁸ საქართველოს არქეოლოგია, თბილისი, 1959, 157.

⁹ იქვე, 160.

¹⁰ გ რ ი გ ო ლ ი ა გ., ტ ა ტ ი შ ვ ი ლ ი თ., ქვემო ქართლის უძველესი ძეგლები,
საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, I, თბილისი, 1960, 77.

¹¹ ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე თ., არქეოლოგიური გათხრები თრიალეთში, თბილისი,
1969, 50.

თავი და გვიანბრინჯაოს ხანისათვის დამახასიათებელი თიხის კურკელი¹ (ტაბ. I).

მეტად საინტერესო სურათი შეინიშნება ქვემო ქართლის ვაკეზე (მარნეულის რაიონი) გათხრილ ყორღანებში. ამ ტერიტორიაზე პატარა ყორღანები არსებობენ „მტკვარ-არაქსის“ კულტურის ბოლოდან ბრინჯაოს ხანის დასასრულამდე². ყორღანები სხვადასხვა ხასიათისაა და მასალის მიხედვით ჩანს, რომ ქართლის ვაკეს საზამთრო საძოვრებისათვის იყენებდნენ უფრო შორეული ადგილებიდან მოსული ტომები³. ამასთან დაკავშირებით, საყურადღებოა 1968 წელს ქვემო ქართლის ექსპედიციის მიერ შულავერის რაიონში აღრესამიწათმოქმედო ტომების ერთ-ერთი ნასახლარის—იმირის გორის—გათხრების დროს აღმოჩენილი, კულტურულ ფენაში ჩაშვებული, სამარხი № 12. სამარხი აღმოჩნდა ნასახლარის DD — 92,93 კვადრატებში 2, 4 მეტრის სიღრმეზე. სამარხში ჩგუფად დაწყობილი იყო 10 კურკელი და მსხვილფეხა საქონლის ძვლები (ნეკნები), რამდენიმე ღლის შემდეგ გაითხარა სამარხის სამხრეთის ნაწილი, სადაც აღმოჩნდა მოხატული

სურ. 1. შულავერის სამარხი № 12

წითელანგობიანი ჯამი, ცხვრის თავის ქალა და მსხვილფეხა საქონლის ძვლები. ძვლების ამ გროვაზე პირქვე იღო ადამიანის თავის ქალა და ერთი მსხვილი ლულოვანი ძვალი. აქვე აღმოჩნდა ძლიერ დაზიანებული ბრინჯაოს საკინძი, სარდიონის მოგრძო კასრისებური მძივი და პასტის იოტები.

¹ ჯ ა თ ა რ ი ძ ე ო., არქეოლოგიური გათხრები თრიალეთში, თბილისი, 1969, 50.

² იქვე, 12.

³ იქვე.

სამარხი ჩაჭრილი იყო უშუალოდ ნასახლარ ფენაში, საკმაოდ რბილ თიხნარში. იგი ორიენტირებული ჩანდა ჩრდილოეთიდან სამხრეთისაკენ. სამარხის სიგრძე დაახლოებით 3 მეტრს უდრიდა, სიგანე 1, 5 მეტრი. სამარხს მოგრძო ოთხკუთხა მოყვანილობა ჰქონდა; მიცვალებული ესენა ორმოს სამხრეთ ნაწილში, ხოლო ჩრდილო ნაწილი ეკავა ჩატანებულ ინვენტარს—თიხის კურკელს.

სამარხში აღმოჩნდა: ღერგი თიხისა, მოშავო კეცითა და ყავისფერი სარჩულ-ით, გაპრიალებული, დაბალყელიანი და სქელბაკოიანი პირით, სფერულმუცლიანი. კურკელს მხარზე პრიალა ხაზებით შედგენილი ბადისებური ორნამენტი მიუყვება. სიმაღლე 34 სმ, პირის დიამეტრი 19 სმ, მუცლის დიამეტრი 37 სმ, ძირის დიამეტრი 17 სმ (ტაბ. II, 5).

კურკელი თიხისა, ჯამისებური, შავად გამომწვარი, ზედაპირი მეტწილად შავპრიალაა; პირი ვიწრობაკოიანი აქვს. სიმაღლე 10 სმ, პირის დიამეტრი 15,5 სმ, ძირის დიამეტრი 7 სმ (ტაბ. III, 2).

ქილა (რესტავრირებული) თიხისა, წითლად ანგობირებული და გაპრიალებული ზედაპირით, პირგადაშლილი და მუცელგამობერილი. მხარზე ნაპრიალები ხაზებით შექმნილია დაშტრახული სამკუთხედები. სიმაღლე 20 სმ, პირის დიამეტრი 12 (?) სმ, მუცლის დიამეტრი 22,5 სმ, ძირის დიამეტრი 8 სმ (ტაბ. III, 8).

ქილა (რესტავრირებული) თიხისა, მოშავო-მოყავისფროდ გამომწვარი, დაბალყელიანი და პირგადაშლილი. მხარზე ტალღური ჭდეული ხაზი მიუყვება. ზედაპირი უხეში კონცენტრიული წრეებით აქვს დაფარული, ძირის კედელზე ღრმა ირიბი ჭდეები შემოუყვება. სიმაღლე 19,5 სმ, პირის დიამეტრი 18,5 სმ, მუცლის დიამეტრი 26 სმ, ძირის დიამეტრი 11,5 სმ (ტაბ. II, 1).

ქოთანის მოშავო თიხისა, პირგადაშლილი. კურკელს მხარზე მსხვილი სავარცხლისებური ჭდეების ტალღური ორნამენტი შემოუყვება. სიმაღლე 13,5 სმ, პირის დიამეტრი 11,5 სმ, მუცლის დიამეტრი 17,5 სმ, ძირის დიამეტრი 7 სმ (ტაბ. III, 3).

ქილა თიხისა, შავპრიალა ზედაპირით; მუცელი მკვეთრად გამობერილი აქვს, რელიეფური სარტყლით. დაბალყელიანი და პირგადაშლილია. კეცი მოვარდისფროდ გამომწვარი აქვს. ორნამენტი შესრულებულია მსხვილი სავარცხლისებური შტამპით: მხარზე გამოსახულია ჰორიზონტალური სარტყლები, კონცენტრიული ფესტონებით, და ტეხილი ჩამოშვებული ზოლები, ხოლო მუცლის ქვედა ნაწილზე ორი ტალღური ზოლი გასდევს. სიმაღლე 18,5 სმ, პირის დიამეტრი 13 სმ, მუცლის დიამეტრი 27 სმ, ძირის დიამეტრი 8 სმ (ტაბ. II, 3).

ქოთანის თიხისა, შევპრიალა ზედაპირით, ვიწრობაკოიანი პირით, მხარზე წერტილოვანი შტამპით შესრულებულია ტეხილენტური ორნამენტი, თეთრად ინკრუსტირების კვალით. სიმაღლე 17,5 სმ, პირის დიამეტრი 11,3 სმ, მუცლის დიამეტრი 18,5 სმ, ძირის დიამეტრი 6 სმ (ტაბ. III, 7).

ქილა თიხისა, შევპრიალა ზედაპირით, მაღალი ყელითა და ბაკოიანი პირით; მხარზე პრიალა შეველი ხაზების სარტყელი გასდევს. სიმაღლე 15,5 სმ, პირის დიამეტრი 10,5 სმ, მუცლის დიამეტრი 16,5 სმ, ძირის დიამეტრი 7 სმ (ტაბ. III, 5).

ქოთანის თიხისა, შავად გამოიწვარი; მხარზე წერტილოვანი შტამპით შესრულებულია ტეხილენტური ორნამენტი, ეტყობა თეთრად ინკრუსტირების კვალი. სიმაღლე 13 სმ, პირის დიამეტრი 8,5 სმ, მუცლის დიამეტრი 4,5 სმ (ტაბ. III, 1).

ჯამი თიხისა, შევპრიალა ზედაპირით; პირთან პრიალა ხაზებით შედგენილია ბადისებრი და ტალღური ორნამენტი. ორნამენტული სახეები გამოყოფილია პრიალა სამკუთხედებით (სულ ოთხი სამკუთხედი). სიმაღლე 12,5 სმ, პირის დიამეტრი 19,5 სმ, ძირის დიამეტრი 8,5 სმ (ტაბ. III, 10).

ჯამი თიხისა, ნაპირებისაკენ გადატეხილი კედლით და ვიწრობაკოიანი პირით, წითლად ანგობირებული გაპრიალებული ზედაპირითა და შიდაპირით; პირთან მოყვითალო ანგობიან პანელზე წითელი და მურაყავისფერი საღებავებით მოხატული ტეხილხაზოვანი ორნამენტი აქვს (ერთი წითელი და სამი მურამოყავისფრო კლაკნილი ხაზი). სიმაღლე 8,5 სმ, პირის დიამეტრი 18,5 სმ, ძირის დიამეტრი 7 სმ (ტაბ. III, 4).

საკინძი ბრინჯაოსი, ძლიერ დაზიანებულია ავი მწვანე პატინით; სიგრძე 7 სმ (ორად გატეხილი).

იოტები თეთრი და მოცისფრო პასტისა (26 ც.) და მძივი სარდიონისა, კასრისებური, სიგრძივი სწორი ნახვრეტით. სიგრძე 0,9 სმ.

როგორც ინვენტარის აღწერილობიდან ჩანს, სამარხეული მასალა ძირითადად თიხის ქურქლისაგან შედგება. მისი უმეტესობა ნაკლებ დამახასიათებელია ქვემო ქართლის თანადროული ძეგლებიდან მომდინარე კერამიკისათვის. ეს თიხის ქურქელი უფრო შორეული რაიონების კერამიკასთან იჩენს მსგავსებას. სამარხში აღმოჩენილი ქილა (ქურქელი № 4), ძირის კიდეზე ირიბი ჰელებით, ეხმაურება იორ-ალაზნის ორმდინარეთში დიდი რაოდენობით აღმოჩენილ მსგავს ქურქლებს. კახეთის ტერიტორიაზე გვიანბრინჯაოს ხანის აღრეულ ეტაპზე მეტად გავრცელებული ჩანს უხეში მსხვილმარცვლოვანი თიხისაგან დამზადებული ქურქელი, კორპუსზე ამოღარული კონცენტრული ხაზებით,

ძირზე სპირალური ორნამენტით და ძირის კიდეა და მხარეზე ფრჩხილისებრი კდეებით¹.

ჯერჯერობით ასეთი ჭურჭლები ძირითადად ცნობილია კახეთიდან და თარიღდება გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეული ეტაპით². ანალოგიური კერამიკა იორ-ალაზნის აუზის გავლენით იჭრება შიდა ქართლშიც (სამთაერო, თლი)³. იმირის გორის № 12 საპარხში აღმოჩნდა სამი შავპრიალა ჭურჭელი ნაპრიალები ორნამენტით. კახეთის ტერიტორიაზე აღმოჩენილ გვიანბრინჯაოს ხანის ძეგლებში ანალოგიური ორნამენტით შემკული ჭურჭელი ქრონოლოგიურად უშუალოდ მოსდევს ძირის კიდეა და მხარეზე ფრჩხილისებრკდეებიან ჭურჭლებს⁴. ჩანს, უხეში თიხისაგან დამზადებული ფრჩხილისებრკდეებიანი ჭურჭელი ქვემო ქართლში კახეთიდან შემოდის, ისიც ცოტა გვიან და თანაარსებობს აქ ნაპრიალები ორნამენტით შემკულ შავპრიალა ჭურჭელთან. ეს უკანასკნელი ყოველთვის წმინდა გაცრილი თიხისაგანაა დამზადებული. ამავე ტექნიკით შესრულებული ორნამენტი ცნობილია სომხეთის მასალებიდან. მაგალითად, თაზაკენტში ნაპრიალები ორნამენტი ძალიან ხშირად გვხვდება შავპრიალა ჭურჭლებზე⁵. თაზაკენტის ამ ჯგუფის ძეგლები ა. მარტირისიანის მიხედვით თარიღდება გვიანბრინჯაოს ხანის I პერიოდით, ე. ი. ძვ. წ. XIII—XII საუკუნეებით⁶. სომხეთის ტერიტორიაზე, როგორც ჩანს, ნაპრიალები ორნამენტით შემკული შავპრიალა ჭურჭელი ძირითადად ქრება გვიანბრინჯაოს ხანის II პერიოდში, ე. ი. აღწევს ძვ. წ. XII საუკუნის ბოლოსა და XI საუკუნემდე⁷. ნაპრიალები ორნამენტით შემკული ჭურჭელი გვხვდება სამთაეროს სამა-

¹ ფიცხელაური კ., გვიანბრინჯაოს ხანის სამაროვანი სოფ. გულგულასთან, მსკა, ტ. II, თბილისი, 1959, 145. მისივე, იორ-ალაზნის აუზის ტერიტორიაზე მოსახლე გომთა კულტურა, თბილისი, 1965, 60. მისივე, Локализация археологических культур на территории Восточной Грузии (конец II—начало I тысячелетия до н. э.), Труды Кахетской археологической экспедиции, I, Тбилиси, 1969, 172.

² ფიცხელაური კ., იორ-ალაზნის აუზის ტერიტორიაზე მოსახლე გომთა კულტურა, თბილისი, 1965, 58.

³ Техов Б. В., Позднебронзовая культура Лиахвского бассейна. Сталингр. 1957, ტბ. XXI. Пичелаური К. Н., Локализация археологических культур на территории Восточной Грузии (конец II—начало I тысячелетия до н. э.), Труды Кахетской арх. экспедиции, I, Тбилиси, 1969, 183.

⁴ ფიცხელაური კ., იორ-ალაზნის აუზის ტერიტორიაზე მოსახლე გომთა კულტურა, თბილისი, 1965, 53—59.

⁵ Мартиросян А. А., Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ереван, 1964, 54.

⁶ იქვე.

⁷ იქვე, 120.

როვნის გვიანბრინჯაოს ხანის ორმოსამარხებშიც¹. მდნის ქალის (ალგეთის შუა დინება) სამაროვანზე, რომელიც თარიღდება გვიანბრინჯაოს ხანის კულტურის ადრეული ეტაპით (ძვ. წ. XIV—XIII საუკუნეები) ასევე გვხვდება ნაპრიალები გეომეტრიული ორნამენტით შემკული ჭურჭელი².

ქმეტად უცხო ჩანს ქვემო ქართლისათვის შულავერის №12 სამარხის ორი შავპრიალა ქოთანის, რომელთა მხრებზე წერტილოვანი შტამპით შესრულებულია ტეხილლენტური ორნამენტი ამოვსებული თეთრი მასით. შავპრიალა კერამიკა თეთრად ინკრუსტირებული ორნამენტით ძირითადად გვხვდება აღმოსავლეთ სომხეთისა და აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე გვიანბრინჯაოს ხანაში. ა. მარტიროსიანს თაზაკენტის კერამიკის „გ“ ჯგუფში გაერთიანებული აქვს შავპრიალა ქოთნები, მხრებზე ზიგზაგისებური ამოჭრილი პუნქტირით, ამოვსებული თეთრი მასით³. ამ ჭურჭლების შემკველ სამარხებს ის ათარიღებს ძვ. წ. XIII საუკუნით, მაგრამ დასძენს, რომ ზოგიერთ კომპლექსში აქ უფრო გვიანდლობა შეინიშნება⁴. ანალოგიური ტექნიკით შესრულებული ორნამენტიანი ჭურჭლები ცნობილია გეპაროტის იმ კომპლექსებიდან, რომლებიც გვიანბრინჯაოს ხანის I პერიოდით თარიღდება⁵. ანალოგიური ჭურჭლები გვხვდება აპარანშიც⁶. სომხეთის ძეგლებზე დაკვირვებით ა. მარტიროსიანი თვლის, რომ თეთრად ინკრუსტირებული ორნამენტით შემკული ჭურჭელი ნაპრიალებ ორნამენტიან კერამიკასთან ერთად ქრება, ძირითადად გვიანბრინჯაოს ხანის II პერიოდში⁷. თეთრად ინკრუსტირებული ორნამენტით შემკული ჭურჭლები უფრო დიდი რაოდენობით ცნობილია აზერბაიჯანის ტერიტორიიდან (კიროვბადის რაიონი⁸, მინგეჩაური⁹, ხანლარი¹⁰ და სხვ.). ამგვარი კერამიკის გამოჩენის თარიღად ბ. პიოტროვსკი ძვ. წ. II ათასწლეულის

¹ საქართველოს არქეოლოგია, თბილისი, 1959, 170.

² თუ შ ი შ ვ ი ლ ი ნ., მდნის ქალის სამაროვნის გათხრების ძირითადი შედეგები, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ნოაბზე, 58, № 3. 1970, 745. მისივე, გვიანბრინჯაოს ხანის კულტურის ადრეული ეტაპი ქვემო ქართლში, საკანდიდატო დისერტაცია, თბილისი, 1970, 164.

³ Мартirosян А. А., დასახ. ნაშრომი, 87, სურ. 41—2.

⁴ იქვე, 87.

⁵ იქვე, 93.

⁶ Хачатрян Т., Есаян С., Археологические находки в сел. Апаран (Арм. ССР), СА, № 4, 1958, 197.

⁷ Мартirosян А., დასახ. ნაშრომი, 120.

⁸ Пиотровский Б., Археология Закавказья, Ленинград, 1949, 67.

⁹ იქვე, 69.

¹⁰ იქვე, 85.

ბოლოს თვლის¹. როგორც ჩანს, ა. მარტიროსიანის მიერ აღნიშნული თარიღი უფრო სწორი უნდა იყოს (ძვ. წ. XIII—XII საუკუნეები). ქვემო ქართლში ამგვარი ორნამენტით შემკული ჭურჭელი უცხოა და დღევანდელი სამხრეთ-აღმოსავლეთ აზერბაიჯანის და სომხეთის ტერიტორიაზე მოსახლე ტომებთან კონტაქტზე მიუთითებს.

შულავერის № 12 სამარხში ერთ-ერთი ყველაზე საყურადღებოა შევპირილა მუცელგამობერილი ქილა (ჭურჭელი № 6), რელიეფური სარტყლითა და სავარცხლისებური შტამპით შესრულებული ორნამენტით (ტაბ. II, 3, 4). ეს ჭურჭელი განცალკევებულად დგას არა მარტო ამავე სამარხში აღმოჩენილი ჭურჭლებისაგან, არამედ ქვემო ქართლს თანადროულ ძეგლებიდან ცნობილ კერამიკისაგან. აღნიშნულ ჭურჭელს ანალოგები მოეპოვება აზერბაიჯანში შესწავლილ უზერლიკ-თეფეს ნამოსახლარზე, რომელიც შესწავლილია კ. კუშნარიოვას მიერ². უზერლიკ-თეფეს ნასახლარის II და III ფენაში აღმოჩენილ II ჯგუფის ჭურჭლების უმეტესობა დიდ მსგავსებას იჩენს შულავერის ზემოთ აღნიშნულ ჭურჭელთან. უზერლიკ-თეფეს თიხის ჭურჭელზე ხშირ შემთხვევაში გვხვდება მხარსა და მუცელს შორის გამყოფი რელიეფური ქედი, რომელიც აქაც უორნამენტოა³. ჩვენი ჭურჭლის მსგავსად, უზერლიკ-თეფეზე აღმოჩენილი II ჯგუფის კერამიკა უყურაო⁴. უზერლიკ-თეფეს ამ ჯგუფის თიხის ჭურჭელზე, ჩვენი ჭურჭლის ანალოგიურად, ორნამენტი შესრულებულია სავარცხლისებრი „მოსიარულე“ შტამპით⁵: ანალოგიურია აგრეთვე ჭურჭელზე გამოსახული სახეები⁶. მეტად საინტერესოა, რომ უზერლიკ-თეფეზე შევპირილა კერამიკასთან ერთად ზედა ფენებში გვხვდება მოხატული ჭურჭელი⁷. ასეთი მდგომარეობა გვაქვს შულავერის № 12 სამარხშიც. აქ აღმოჩენილ წითლად-

¹ Плотровский Б., Археология Закавказья, Ленинград, 1949, 81.

² Кушнарєва К. Х., Раскопки на холме Узерлик-тепе около Агдама (из работ Азербайджанской экспедиции в 1954 г.), КСИИМК, вып. 69, 1957. მისივე, Поселение эпохи бронзы на холме Узерлик-тепе около Агдама, МИА, 67, М.—Л., 1959. მისივე, Новые данные о поселении Узерлик-тепе, МИА, 125, М.—Л., 1965.

³ Кушнарєва К., Поселение эпохи бронзы на холме Узерлик-тепе около Агдама, МИА, 67, М.—Л., 1959, 397. მისივე, Новые данные о поселении Узерлик-тепе, МИА, 125, М., —Л., 1965, 85, სურ. 23,—1, —4, 24—1, —4, —7, —8, —10, —11.

⁴ Кушнарєва К., Поселение эпохи бронзы..., 404.

⁵ Кушнарєва К., Новые данные..., 86.

⁶ იქვე, 91, სურ. 23—1, —3.

⁷ იქვე, 98.

ანგობირებულ ჯამს პირთან ყვითელანგობიან პანელზე დატანილი აქვს წითელი და მურაყავისფერი კლანდილი ხაზები. კურკელი მეტად კარგად არის დამზადებული, მოხატულობა ფაქიზია; უზერლიკ-თეფეზე ცნობილია ერთი შემთხვევა, როცა კურკლის მხრებზე, წითელანგობიან ზედაპირზე, წასმულია თეთრი ანგობის სარტყელი და ზედ დატანილია ზოლები შავი საღებავით¹.

როგორც ვხედავთ, შულავერის № 12 სამარხის ინვენტარის ნაწილმა გამომხატურება პპოვა აზერბაიჯანში, ქ. აგდამთან აღმოჩენილი ძეგლის—უზერლიკ-თეფეს კერამიკაში. ამ ძეგლს ქ. კუშნარიოვი ათარილებს ძვ. წ. II ათასწლეულის დასაწყისის საუკუნეებიდან ძვ. წ. XV საუკუნემდე². უფრო მოგვიანებით გამოსულ ნაშრომში მას მოცემული აქვს ჩვენთვის საინტერესო II და III ფენის რადიოკარბონული (C_{14}) მეთოდით მიღებული თარიღი 33000 ± 260 წელი, ანუ ძვ. წ. 1340 ± 260 წელი³. უზერლიკ-თეფეს თარიღს შეეხო ა. იესენიც. ის დამატებდა, არ თვლის რადიოკარბონული მეთოდით მიღებულ თარიღს და უზერლიკ-თეფეს ჩვენთვის საინტერესო ფენას მოხატული კერამიკის მიხედვით ათარილებს ძვ. წ. XV—XIV საუკუნეებით⁴. ამასთანავე ა. იესენი აღნიშნავს, რომ უზერლიკ-თეფეს II და III ფენები შუა ბრინჯაოს ხანის უკანასკნელი პერიოდისაა. ა. იესენი სამხრეთ-აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში გვიანბრინჯაოს ხანას ძვ. წ. XIII საუკუნიდან თვლის⁵, ე. ი. უზერლიკ-თეფეს ზედა ფენა სწორედ ძვ. წ. XIII საუკუნეს ებჯინება. უზერლიკ-თეფეს ამ ფენაში აღმოჩენილია მოშინაურებული ცხენის ნაშთები (მარტო 1955 წლის გათხრებით აღმოჩნდა 5 ინდივიდის ნაშთი⁶); თუ ცხენის მოშინაურებასა და ფართოდ გამოყენებას გვიანბრინჯაოს ხანაში ვიგულისხმებთ, ესეც უზერლიკ-თეფეს ზედა ფენების გვიანდლობაზე მიუთითებს. ჩვენთან კი, უზერლიკ-თეფეს ახალგაიური კურკელი შეიძლება უფრო გვიანაც მოხვედრილიყო. შულავერის № 12 სამარხს კარგად ათარილებს აქ აღმოჩენილი, ზემოთ განხილული, უხეშად დამზადებული თიხის კურკელი, მხარსა და ძირზე ფრჩხილისებრი კდეული ორნამენტით. ასეთი კურკელი

¹ Кушнарєва К., Поселение эпохи бронзы на холме Узєрлик-тепє около Агдама, МИА, 67, М.—Л., 1959, 403.

² იქვე, 420.

³ Кушнарєва К., Новые данные о поселении Узєрлик-тепє, МИА, 125, М.—Л., 1965, 99.

⁴ Иєссен А., Из исторического прошлого Милеско-Карабахской степи, МИА, 125, М.—Л., 1965, 18.

⁵ იქვე, სქოლო.

⁶ Кушнарєва К., Поселение эпохи бронзы на холме Узєрлик-тепє около Агдама, МИА, 67, М.—Л., 1959, 416.

კახეთში გვხვდება გვიანბრინჯაოს ხანის სამარხებში¹. ამავე პერიოდით თარიღდება ანალოგიური ჭურჭლები სამთავროდან და კასპიდან. საინტერესოა, ერევნის ტერიტორიაზე აღმოჩენილი ანალოგიური ორნამენტის მქონე სამი ჭურჭელი, დათარიღებული ძვ. წ. II ათასწლეულის ბოლოთი². ზემოთ უკვე ნათქვამი იყო შულავერის № 12 სამარხში აღმოჩენილი ნაპრიალები ორნამენტით შემკული და თეთრად ინკრუსტირებული ჭურჭლების თარიღის შესახებ პარალელების მიხედვით. ამ პარალელების საფუძველზე შულავერის სამარხი № 12 შეიძლება დათარიღდეს ძვ. წ. XIV საუკუნით.

საყურადღებოა, რომ შულავერის № 12 სამარხში აღმოჩნდა მასალა, რომლის მიხედვით კავშირი ჩანს, როგორც სამხრეთ-აღმოსავლეთ აზერბაიჯანისა და სომხეთის ტერიტორიაზე, ისე კახეთსა და შიდა ქართლში მოსახლე ტომებთან. საფიქრებელია, რომ ქვემო ქართლის ვაკე წარმოადგენდა იმ რაიონს, რომელსაც საზამთრო საძოვრებად იყენებდნენ აღნიშნული რაიონებიდან მოსული ტომები. აქ ხდებოდა კონტაქტები და გამოცდილების გაზიარება სხვადასხვა ტომებს შორის. მომთაბარე მესაქონლეობა ყოველთვის შეიცავს „ყაჩაღობის“ ელემენტს. უნდა ვიფიქროთ, რომ დროდადრო საძოვრებისათვის ტომებს შორის საკმარის მკაცრი და ხანგრძლივი ბრძოლა მიმდინარეობდა, რაც მათი დანაწილებით უნდა დამთავრებულიყო. თითოეული ტომი იკავებს გარკვეულ ტერიტორიას, თავისი მთითა და ბარით და ეყრება საფუძველი ხევების ტერიტორიულ-ადმინისტრაციულ ერთეულებად ჩამოყალიბებას (ი. კიკვიძე). ერთ-ერთ ასეთ ხევად ძვ. წ. I ათასწლეულის დასაწყისისათვის ქვემო ქართლი ჩანს, თავის მოსაზღვრე დღევანდელ ჩრდილო სომხეთთან ერთად. ტომების გარკვეულ ტერიტორიულ ფარგლებში ერთ ადგილას მიმავრებამ (რკინის შემოსვლასთან ერთად) ხელი შეუწყო (იქ, სადაც ხელსაყრელი ბუნებრივი პირობები არსებობდა) მიწათმოქმედების აღორძინებას. ზემოთ აღნიშნული იყო, რომ ქვემო ქართლში ნამოსახლარები განლაგებულია, ძირითადად, მდინარეების პირას გაშლილ ველებში და წყალგამყოფ ქედებზე. აღმოსავლეთ საქართველოში გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ნამოსახლართა უმრავლესობა მთისწინა ზოლში მდებარეობს. ბარის მკიდრო დასახლება უმთავრესად ქვემო ქართლისთვის არის დამახასიათებელი. ამის მიზეზი შეიძლება იყოს ის, რომ ქვემო ქართლის ვაკე მოსარწყავად ადვილად მოსაწყობია, რომ მისი სარწყავად ათვისება რთულ საირიგაციო ნაგე-

¹ ფიციხელაური კ., დასახ. ნაშრომი, 58.

² Каталог археологических предметов музея истории города Еревана, Ереван, 1934, 55, 57, ტაბ. VI—2, VII—2, VIII—3.

ბობების მშენებლობას არ მოითხოვს¹. ამ მხრივ დამახასიათებელია მდ. დებელას ხეობა, რომელსაც ვახუშტი ბაგრატიონი ასე აღწერს, „კეალად ამოიღებენ რუთა და ირწყვიან ამიერ და იმიერ ველნი, სადაცა ნაყოფიერებენ ყოველთა მარცვალთა თესლი: ბრინჯი, ხორბალი, ქრთილი, ფეტვა, ბამბა, თამბაქო, სელი, ხოლო კანაფი უმუშაკოდ, ნესვი, მელსაპეპონი, კიტრი, ბადრიჯანი, ხოლო მტილივანი ყოველნი და წალკოტთა ხეთანი, ამისათვის იწოდა „დაბადა ამ მდინარემ ნაყოფი“ ხოლო აწ დებელა“². განვითარებული მიწათმოქმედება საფუძველი იყო კულტურის შემდგომი პროგრესისა. ამ ხანიდან ყალიბდება ცალკეული საწარმოო ცენტრები განსაკუთრებული კულტურულ-ლოკალური ვარიანტებით. 8

¹ კ ი კ ვ ი ძ ე ი., მორწევა ძველ საქართველოში, თბილისი, 1963, 44.

² ვ ა ხ უ შ ტ ი ბ ა გ რ ა ტ ი ო ნ ი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თბილისი, 1941, 34.

მეცნიერ ქართული მ. წ. IX—VIII საუკუნეებში

1964 წლის ივლისის დმანისის რაიონის სოფელ განთაღში (ქვემო ქართლი) ცხოველთა ხელოვნური გამრავლების სადგურის ტერიტორიაზე მშენებლობის დროს შემთხვევით წააწყდნენ ქვის ფილებისაგან შეკრულ სამარხს. სადგურის უფროსმა ლ. ციხელაშვილმა სამარხში მოპოვებული ნივთები გადასცა ს. ჯანაშას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის თანამშრომელს ე. ართალაყვას. ამავე დროს ლ. ციხელაშვილმა აღმოჩენის შესახებ აცნობა თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტისა და საქართველოს ხელოვნების მუზეუმის გაერთიანებულ ექსპედიციას, რომელიც ამ დროს გათხრებს აწარმოებდა სოფ. ყარაბულახის (დმანისის რაიონი) მახლობლად. რამდენიმე დღის შემდეგ ექსპედიციამ პროფ. ო. ჯაფარიძის ხელმძღვანელობით გათხრები ჩაატარა სოფელ განთაღის ზემოთ აღნიშნულ ტერიტორიაზე¹.

ცხოველთა ხელოვნური გამრავლების სადგურის ტერიტორიაზე ექსპედიციამ გაავლო საკონტროლო თხრილი (სიგრძე 8,50 მ, სიგანე 4,50 მ, სიღრმე 2,25 მ), სადაც აღმოჩნდა შვიდი სამარხი. განთაღის სამაროვანზე გათხრალი სამარხეა განლაგებულია ახლანდელი ერთმანეთთან და უმთავრესად 1,35—1,50 მ სიღრმეზე მდებარეობენ. სამარხები, ძირითადად, მოგრძო ქვაყუთებია (გამონაკლისს შედგენს № 7 ორმოსამარხი და ქვესამარხი № 3, რომელიც ორი განყოფილებისაგან შედგებოდა). სამარხები შედგენილი იყო ბრტყელი ნაგლეჯი ფილებისაგან, გადასახურავად გამოყენებული იყო ერთი ან ორი მოზრდილი ფილაქვა. სამარხების ძირი პირდაპირ ყამირზე მდებარეობდა. სამარხეული ინვენტარი და მიცვალებულის ძელები, ჩვეულებრივ, ძირზე იყო განლაგებული. ალბათ, დროთა განმავლობაში, სამარხებში წყალს მიწა ჩაქონდა და ამიტომ სამარხები მიწით იყო სავსე. ამ მიზეზის გამო სამარხებში ჩონჩხი მეტად ცუდად არის შენახული. ჩონჩხის ცუდა

¹ ავალისშვილი გ., სანებლაძე ო., პრეოლოგიურა გათხრება ქვემო ქართლში, მაცნე, № 4, თბილისი, 1967, 232—243.

შენახულობის გამო ძნელდება მიცვალებულის პოვნის დადგენა. მიუხედავად ამისა, რიგ შემთხვევაში, მაინც შეინიშნება მიცვალებულის დამხრობა სამხრეთიდან ჩრდილოეთისაკენ, მარჯვენა გვერდზე, ფეხებმოკეცილი.

1966 წლის იანვარს სოფელ განთიადის აღნიშნულ ტერიტორიაზე აღმოჩნდა მეტად საინტერესო ნივთების კომპლექსი, რომელიც ლ. ციხელაშვილმა გადასცა პროფ. ო. ჯაფარიძეს (ამჟამად ნივთები ინახება საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის წინაფეოდალური ხანის განყოფილებაში). ადგილის დათვალიერების შემდეგ აღმოჩნდა რომ ნივთები ნაპოვნია აუზის მშენებლობის დროს 1,5 მეტრის სიღრმეზე ქვისსამარხში, აღამიანის ძვლებთან ერთად¹.

ადგილი, სადაც აღმოჩნდა სამარხი, მდებარეობს 20—25 მეტრის დაშორებით 1964 წელს გათხრილი სამარხებიდან. აქ აღმოჩენილი ნივთები უფრო ადრეული უნდა იყოს, ვიდრე 1964 წელს გათხრილი სამარხების ინვენტარი. ამიტომ, ფიქრობთ, უმჯობესია დავიწყოთ ამ მეტად საინტერესო კომპლექსის განხილვით.

აღნიშნული კომპლექსი შეიცავდა შემდეგ ნივთებს: ქვის ჩამოსახმელი ყალიბი ბრტყელი მხრისებრი გამონაზარდების მქონე ცულისა. ყალიბს ერთ გვერდზე სატეხის მაგვარი ოთხწახნაგა ღეროს ჩამოსახმელი ყალიბი აქვს. ცულის სიგრძე (ყალიბის მიხედვით) 16,6 სმ-ია, პირის სიგანე—6,5 სმ, შვერილებთან სიგანე—6,5 სმ, ყუნწის სიგანე—2,5 სმ, სატეხისმაგვარი ღეროს სიგრძე—19,0 სმ, სიგანე—2,0 სმ (ტაბ. IV, 1).

ქვის ჩამოსახმელი ყალიბი აღმოსავლურ-ამიერკავკასიური ტიპის ცულისა, ორსაგდულიანი. ერთ საგდულს ზურგზე ბრტყელი მხრისებრი გამონაზარდების მქონე ცულის ყალიბი აქვს ამოკვეთილი. აღმოსავლურ-ამიერკავკასიური ცულის ზომები ყალიბის მიხედვით ასეთია: სიგრძე—13,0 სმ, პირის სიგანე—9,0 სმ, ბრტყელი ცულის სიგრძე—13,5 სმ, პირის სიგანე—6,5 სმ, სიგანე შვერილებთან—6,5 სმ, ყუნწის სიგანე—2,0 სმ; ჩამოსახმელი ყალიბის ერთი საგდული თავის დროზე გატეხილა შუაზე და ნაწილები სპილენძის სამაგრებით დაუმაგრებიათ ორ ადგილას (ტაბ. IV, 2).

¹ Аваლიшвили Г. Б., Новые данные о древней металлургии Квемо Картли. Тезисы доклада, прочитанного на Всесоюзной сессии, посвященной открытиям 1967 г. по археологии и этнографии, Москва, 1963. ავალიშვილი გ., მელოთონეობის ძველი კერა ქვემო ქართლში. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, L № 2, 1968, თბილისი, 505-509.

ქვის ჩამოსასხმელი ყალიბი აღმოსავლურ-ამიერკავკასიური ტიპის ცულისა, ორსაგდულიანი. ერთი საგდული თავის დროზე გატეხილა ოთხად და შემდეგ შეუმაგრებიათ რკინის სამაგრებით. ცულის სიგრძე ყალიბის მიხედვით 14,0 სმ-ია, სიგანე—11,0 სმ (ტაბ. IV, 3).

ქვის ჩამოსასხმელი ყალიბი აღმოსავლურ-ამიერკავკასიური ტიპის ცულისა—ერთი საგდული ნატეხის სახითაა მოღწეული; ცულის სიგრძე ყალიბის მიხედვით 18,5 სმ-ია, პირის სიგანე—12,0 სმ (ტაბ. IV, 4).

ტიგელი კარგად გამომწვარი მოყავისფრო თიხისა, ნახევარსფერული ფორმის, გადმოსასხმელი ტუჩით, ცალ მხარეს კედელი პირთან ამოღრმავებული აქვს. სიმაღლე 19 სმ-ია, პირის დიამეტრი—12,0 სმ, კედლის სისქე—1,0 სმ (ტაბ. IV, 5).

ტიგელი კარგად გამომწვარი მოყავისფრო თიხისა, ნახევარსფერული ფორმის, გადმოსასხმელი ტუჩით, ცალ მხარეზე პირთან კედელი ამოღრმავებულია. ტიგელი ოდნავ წაგრძელებულია გადმოსასხმელი ტუჩის მიმართულებით. სიმაღლე 7 სმ-ია, დიდი დიამეტრი—13,0 სმ, პატარა დიამეტრი—10,0 სმ, კედლის სისქე—1,0 სმ (ტაბ. IV, 6).

როდინის ქვები (სანაყები) ორი ცალი. 1—სიგრძე 8,0 სმ, განივკვეთში არასწორად მრგვალი. დიამეტრი 5,0 სმ (დაახლოებით). II—სიგრძე 10,0 სმ, ერთ მხარეს ამოტეხილია, ხელში უკეთ დასაჭერად (ტაბ. IV, 7—8).

მილაკი თიხისა, ალბათ, გამდნარი ლითონის ყალიბში ჩამოსასხმელად განკუთვნილი (ტაბ. IV, 10).

ოვალური კოპი თიხისა, სატარის (ყუის) მისაღებად (ტაბ. IV, 9).

გარდა მელითონისათვის დამახასიათებელი ამ ნივთებისა, სამარხში აღმოჩნდა:

ბრინჯაოს რგოლი ბოლოებგახსნილი, რგოლს გარედან ლარები გაუყუება. რგოლის გარე დიამეტრი 3,8 სმ, შიდა დიამეტრი 2,5 სმ (ტაბ. V, 2).

საკინძი ბრინჯაოსი, მოგრძო კონუსისებური თავით და მოკლე ღეროთი. თავს ღეროსთან შეერთების ადგილას ნახევრეტი აქვს. სიგრძე დაღარულია და ლარებს შორის ფხური ორნამენტი მიუყუება. საკინძი ორად გატეხილია. სიგრძე 7,0 სმ (ტაბ. V, 1).

სატევარი (?) რკინისა, სიგრძე 31,5 სმ (ტაბ. V, 5).

რკინის დანა (?), სიგრძე 18,0 სმ, სამად არის გატეხილი. ეტყობა ერთი მანჯვალა (ტაბ. V, 3).

შუბისპირის მასრის ნაწილი რკინისა (ტაბ. V, 4).

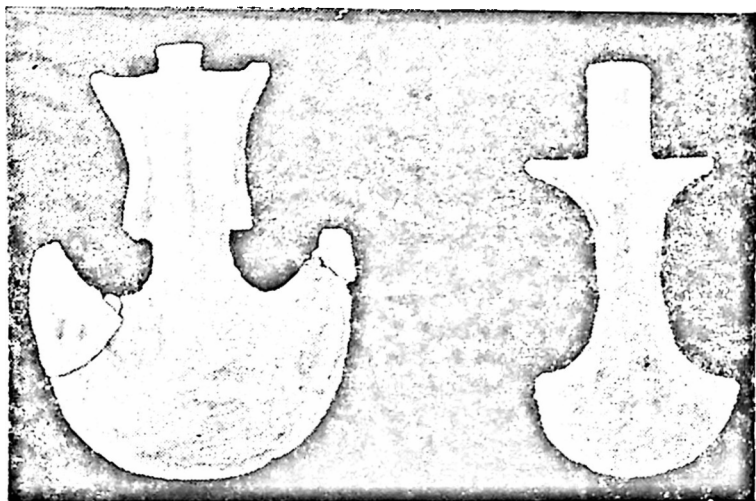
გაურკვეველი დანიშნულების რკინის ღერო. სიგრძე 16 სმ, ორად გატეხილია (ტაბ. V, 6).

კერამიკის ფრაგმენტები (ტაბ. V, 7—10).

აღმოჩენილ კომპლექსში განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ექვსი ყალიბი, რომელთაგან სამში ჩამოსახმებოდა ე. წ. აღმოსავლურ-ამიერკავკასიური ტიპის ცული, ორში—წელში გამოყვანილი, სიმეტრიულმხრებიანი ბრტყელი ცული და ერთში—აატეხისშავგვარა ღერო.

განთიადში აღმოჩენილი ყალიბები დიდი სიზუსტით არის ამოკვეთილი (როგორც ცულის მოცულობა, ისე საგდულების მორგებისა და დამაგრების ნიშნები). ყალიბებისათვის გამოყენებული ქვის ბუნებრივი ფორიანობა და ამოკრილა სასულები, როგორც ჩანს, აკმაყოფილებდა ყალიბებისათვის საჭირო ჰაერის გამტარიანობას, ე. ი. უზრუნველყოფდა ჩამოსახმის წარმატებით განხორციელებას.

განთიადში აღმოჩენილი ყალიბები, საგდულების შეკერის შემდეგ ზედაპირის ასიმეტრიულობის გამო ვერტაკალურად ვერ დაიდგებოდა, ამიტომ ლითონის ყალიბში ჩამოსასხმელა საჭირო იქნებოდა ყალიბის მიწაში ჩაფვლა საჩაბომსხმელო სისტემით ზემოთ.

სურ. 2. განთიადის ყალიბებში ჩამოსახმული აღმოსავლურ-ამიერკავკასიური ტიპის და ბრტყელი ცულები (თაბაშირა)

როგორც აღნიშნული გექონდა, განთიადის მელითონის სამარხში აღმოჩენილი ყალიბებიდან სამში აღმოსავლურ-ამიერკავკასიური ტიპის ცული ჩამოსახმებოდა (სხვადასხვა ზომის). სამივე ყალიბში ჩამოსახმული აღმოსავლურ-ამიერკავკასიური ტიპის ცული ერთსა და იმავე ვა-

რიანტს მიეკუთვნება. ამ ვარიანტის ცული ხასიათდება მასიური სქელი ყუთით, ოვალური სატარე ნახვრეტით, ერთწრიული პირით და სიმეტრიულად ზეაშვებული ნიღრებით. ცულს ყუთზე შვერილი აქვს, ხოლო სატარე მილის გარეთა მხარეს გაპყვება რელიეფური ქედები, თითონ შვერილი ისეთ შთაბეჭდილებას ტოვებს, თითქოს იგი გრძელდება ქვემოთ და სატარეს შუაზე ორივე მხრივ მკვეთრ რელიეფურ ზოლად გასდევს. აღმოსავლურ-ამიერკავკასიური ტიპის ცულის ეს სახესხვაობა გავრცელებულია ქვემო ქართლსა (განთიადი, გორა) და ჩრდილო სომხეთში (ლქაშენი, არტიკი, ახტალა, ალავერდი, ნოემბერიანი, სტეფანავანი, ვორნაკი, კიროვაკანი)¹ ძვ. წ. IX—VIII საუკუნეებში.

აღმოსავლურ-ამიერკავკასიური ტიპის ცულის ყალიბები აღმოჩენილია ცხინვალის ნაცარგორას III ფენაში², შულავერის ხევში სოფ. ოფრეთთან³, ითხვისში⁴, შამქორის რაიონში⁵, ლენინაკანის მახლობლად⁶, კარმირ-ბლურზე⁷.

აღმოსავლურ-ამიერკავკასიური ტიპის ცულის აღნიშნული ვარიანტი ჩრდილოეთით აღწევს სამთავრომდე⁸. აღმოსავლეთით ხანლარსა და მინგეჩაურამდე⁹. სამხრეთ-დასავლეთით გვხვდება არტიკში, სამხრეთით გავრცელების ბოლო პუნქტია ლქაშენის მიდამოები. აღმოსავლურ-ამიერკავკასიური ტიპის ცულის ამ სახესხვაობას ს. ესაიანი თავისი კლასიფიკაციის პირველ ჯგუფში აქცევს და თვლის, რომ ძვ. წ.

¹ Есаян С., Оружие и военное дело древней Армении, Ереван, 1966, №6. ОАК за 1964, 14—15. Мартirosian A., Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ереван, 1964, 115—123, ტაბ. XII, XIII—4.

² გო ბ ე ჯ ი შ ვ ი ლ ი გ., არქეოლოგიური გათხრები საბჭოთა საქართველოში, თბილისი, 1953, 94.

³ ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი დ., ბოლნისის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, II, 1964, 7.

⁴ ა ბ რ ა მ ი შ ვ ი ლ ი რ., არგვეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1964 წლის მუშაობის ანგარიში, XIV სამეცნიერო სესია, მოძღვნილი საველე-არქეოლოგიური ექვეყანა-ძეებისადმი, თბილისი, 1965.

⁵ Hummel J., Zur Archäologie Azerbeidžans. ESA. VIII. Helsinki. 1933, 233—234.

⁶ Калантар А., Открытие дохалдского поселения близ Ленинкана, проблемы истории докапиталистических обществ, 1934, № 9—10.

⁷ Мартirosian A. A., Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ереван, 1961, 185.

⁸ ა ბ რ ა მ ი შ ვ ი ლ ი რ., რკინის ათვისების საკითხისათვის აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე. სსშ, ტ. XXII—B, თბილისი, 1961, ტაბ. I, სურ. 220.

⁹ Древний Мингечаур, Баку, 1959, ტაბ. XIII, სურ.2.

IX—VIII საუკუნეების შემდეგ აღმოსავლურ-ამიერკავკასიური ტიპის ცულის ეს ვარიანტი საერთოდ ქრება¹.

როგორც ჩანს, აღმოსავლურ-ამიერკავკასიური ტიპის ცული აღწევს ძვ. წ. VII საუკუნემდე, იქამდე სანამ რკინა მთლიანად არ დევნის ბრინჯაოს. რკინის ფართო შემოსვლასთან დაკავშირებით აღმოსავლურ-ამიერკავკასიური ტიპის ცულა ნელ-ნელა ქრება, რადგან რკინისაგან დამზადებული ისეთი მასიური ცული, როგორიცაა აღმოსავლურ-ამიერკავკასიური ჩუგლუგი, მეტად მძიმე იქნებოდა და ბრძოლაში თუ მშვიდობიან ცხოვრებაში ნაკლებ გამოსადეგი. აღმოსავლურ-ამიერკავკასიური ტიპის ცულის გავრცელებას გ. გობეჯიშვილი კოლხურ-ყობანური უძველესი პერიოდიდან ვანის სამეფოს დასასრულამდე ათარილებს². დ. ქორიძე ამ ტიპის ცულებს ძვ. წ. XIII—VII საუკუნეებს შორის ათავსებს³, ს. ესაიანი კი ძვ. წ. XIII საუკუნიდან ძვ. წ. IX საუკუნემდე⁴. ა. მარტიროზიანი აღმოსავლურ-ამიერკავკასიური ტიპის ცულების გავრცელების ბოლო საზღვრად ძვ. წ. VIII საუკუნეს თვლის⁵. ამვე აზრისაა მ. პოგრებოვა⁶. დაახლოებით ასეთივე მდგომარეობა შეიმჩნევა აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე. სადაც ო. დანიელიანის მიხედვით, რკინის ხანის მეორე ეტაპზე (ძვ. წ. IX—VII სს.) აღმოსავლურ-ამიერკავკასიური ტიპის ცულას აღმოჩენა მეტად იშვიათია⁷. მართლაც, ძვ. წ. VIII საუკუნის ძეგლებში ამ ტიპის ცულებას აღმო-

¹ Есаян С. А., *Оружие и вооружение древней Армении*, Ереван, 1966, 39—40.

² გობეჯიშვილი გ., ბრინჯაოს ქართული უძველესი ბალები, საღისერტყეო ნაშრომი, თბილისი, 1942, 142. მისივე, სტალინის ნაცარგორა, მიმოხილველი, II, თბილისი, 1951, 269.

³ ქორიძე დ., გვიან ბრინჯაოს ხანის არქეოლოგიური ძეგლები თბილისიდან (ნავთლელი), სსმ, XVIII—B, თბილისი, 1954, 37—42.

⁴ Есаян С. А., *Оружие и вооружение древней Армении*, Ереван, 1966, 40.

⁵ Мартиросян А. А., *Армения в эпоху бронзы и раннего железа*, Ереван, 1954, 123, 197. საინტერესოა, რომ 1934 წელს ლენინკანის მაზობლად გათხრილი ნასახლარის იმ ფენას, სადაც აღმოსავლურ-ამიერკავკასიური ტიპის ცულის ყალბი აღმოჩნდა, იკვე ა. მარტიროზიანი ძვ. წ. VII—VI საუკუნეებით ათარილებს. იხ. Мартиросян А. А., *О древнем поселении и могильнике близ Ленинкана*, КСИИМК, 55, 1951, 106—116. მისივე, *Армения в эпоху бронзы и раннего железа*, Ереван, 1964, 12.

⁶ Погребова М. Н., *Вооружение и войско народов центрального и восточного Закавказья*, Автореферат кандидатской диссертации, Москва, 1965, 11.

⁷ Дanelян О. А., *Культура раннего железа на территории Азербайджана*, Автореферат кандидатской диссертации. Баку, 1969, 15.

ჩენები კლებულობს; მაგ., „რედინის“ ბანაკში, რომელიც თარიღდება ძვ. წ. VIII—VI საუკუნეებით, აღმოსავლურ-ამიერკავკასიური ტიპის ცული გვხვდება მხოლოდ ქვედა სართულის სამარხებში, ზედა სართულის სამარხებში კი, სადაც უკვე ჩნდება სპირალური ხატისულები, ამგვარი ცულები აღარ არის¹. ძვ. წ. VII—VI საუკუნეებში წამყვანი იარაღი უკვე რკინის შუბი ხდება². მაგრამ იმ დროს, როცა სომხეთის ტერიტორიაზე აღმოსავლურ-ამიერკავკასიური ტიპის ცული ქრება (ძვ. წ. IX—VIII საუკუნეებში)³, ჩვენში ის ცოტა მეტ ხანს არსებობს. სომხეთის ტერიტორიაზე ამ დროს ჩნდება ურარტული იარაღი (საერთოდ წინააზიური) — კვერთხი, წინააზიური ისრისპირები⁴. ეს გავლენა, როგორც ჩანს, მხოლოდ ჩრდილო სომხეთის ტერიტორიამდე აღწევს და უფრო ჩრდილოეთით, რაღაც წინააღმდეგობას აწყდება. სწორედ ქვემო ქართლია ის „საფორტიფიკაციო“ ზოლი, რის იქითაც ურარტული ექსპანსია ნაკლებად შეიმჩნევა.

როგორც დავინახეთ, აღმოსავლეთ-ამიერკავკასიური ტიპის ცულის არსებობა დაახლოებით ხუთი-ექვსი საუკუნით განისაზღვრება (ძვ. წ. XIV—XIII საუკუნიდან ძვ. წ. IX—VIII საუკუნემდე)⁵. საერთოდ, ამ ტიპის ცული არ ექვემდებარება მკაცრ კლასიფიკაციას როგორც ტიპოლოგიურად, ისე ქრონოლოგიურად. სომხეთში აღმოჩენილ ამ ტიპის ცულების მაგალითზე ს. ესაიანს მოცემული აქვს მათი კლასიფიკაცია. ის აღმოსავლურ-ამიერკავკასიურ ტიპის ცულებს ოთხ ვარიანტად ყოფს⁶, რის მიხედვითაც განთიადის ცულები (ყალიბის მიხედვით თუ ვიშჩელებზე) პირველ ჯგუფში ხვდება. დ. ქორიძეს მოცემული აქვს აღმოსავლურ-ამიერკავკასიური ტიპის ცულების ქრონოლოგიური დაყოფა⁷, რომელიც შიდა ქართლში აღმოჩენილ მასალებზე დაყრდნობითაა შედგენილი. ქრონოლოგიურად ამგვარი ტიპის ცულები დ. ქორიძეს სამ ჯგუფში აქვს მოცემული. მისი დაყოფის პრინციპი ემყარება ცულების ზომასა და წონას. პირველ ჯგუფში ექცევა დიდი ზომის მძიმე ჩუგლულები ყუაზე შევრილით (ესენი დ. ქო-

¹ Мартиросян А. А., დასახ. ნაშრომი, 197.

² Погребова М. Н., დასახ. ნაშრომი, 13.

³ Мартиросян А. А., დასახ. ნაშრომი, 229.

⁴ იქვე, 291. Есаян С. А., Оружие и военное дело древней Армении, Ереван, 1966, 11, 147.

⁵ Погребова М. Н., დასახ. ნაშრომი, 11.

⁶ Есаян С. А., Оружие и военное дело древней Армении, Ереван, 1966, 36.

⁷ ქორიძე დ., გვანდრინჯაოს ხანის არქეოლოგიური ძეგლები თბილისიდან (ნავთლელი), სსმ, XVIII—B, თბილისი, 1954, 39.

რიძეს ყველაზე ადრეულად მიაჩნია), მეორე ჯგუფში შედის შედარებით ნაკლები წონის უშვერილო ჩუგლუგები, ხოლო მესამე—ყველაზე გვიანდელ ჯგუფში კი პატარა ზომის მსუბუქი უშვერილო ჩუგლუგები¹. ჯერ ერთი, უკვე ძვ. წ. XII—XI საუკუნეებში დასავლეთ აზერბაიჯანისა და ჩრდილო სომხეთის ტერიტორიაზე ჩნდება სრულყოფამდე მისული ბრინჯაოს მსუბუქი შინიატურული ჩუგლუგები², ასევე ალავერდში აღმოჩნდა დიდი ზომის აღმოსავლურ-ამიერკავკასიური ტიპის ცულები მეტად პატარა ამგვარსავე ცულებთან ერთად³, განთიადში აღმოჩენილ ყალიბებში ჩამოისხმებოდა სხვადასხვა ზომის აღმოსავლურ-ამიერკავკასიური ტიპის ცული (ე. ი. დიდიც და პატარაც შეიძლება თანადროული იყოს), თანაც ყუაზე შევრილით. განთიადის ყალიბებში ჩამოსხმული ცული აღმოსავლურ-ამიერკავკასიური ტიპის ცულების გვიანდელი ვარიანტია (ძვ. წ. IX—VII სს.), მაშასადამე, ყუაზე შევრილიანი ცულები არ წარმოადგენენ აღნიშნული ტიპის ცულის ადრეულ სახესხვაობას. დ. ქორიძის მიერ შემუშავებულ კლასიფიკაციაში გამოყენებული აღმოსავლურ-ამიერკავკასიური ტიპის ცულების უმეტესობა განძების შემადგენელი ნაწილია (სასირეთის, ცაგერის, ახალქალაქის, ცხინვალის, ბეჟათუნის და სხვა)⁴, განძების მიხედვით კი ზუსტი დათარიღება ნაკლებად სარწმუნოა.

აღმოსავლურ-ამიერკავკასიური ტიპის ცულების სხვადასხვა ვარიანტის არსებობა უფრო ლოკალური რაიონების (საწარმოო ცენტრების) არსებობაზე უნდა მიუთითებდეს. განთიადის აღმოსავლურ-ამიერკავკასიური ტიპის ცული (ყალიბის მიხედვით) წარმოადგენს სწორედ ერთ-ერთ ასეთ სახესხვაობას, რომლის წარმოების ძირითადი ცენტრი დმანის-ლეღვარის მიდამოები უნდა იყოს.

აღმოსავლურ-ამიერკავკასიური ტიპის ცული საერთოდ საბრძოლო იარაღია (ამგვარი ცული ორივე მხრივ ერთნაირად და თანაზომიერად არის წათხელებული, ამის გამო დარტყმის პროცესში მხოლოდ მცირედად ეხება ობიექტს და უფრო ეფექტურად ჭრის), მაგრამ ზოგიერთი ეგზემპლარის აღმოჩენა ისეთ კომპლექსებში, სადაც არის სატეხი, ბრტყელი ცული, ხერხი და სხვა სამეურნეო დანიშნულების იარაღი, მას ახასიათებს, როგორც სამეშაო-სამეურნეო იარაღსაც. ასევე

¹ ქორიძე დ., დასახ. ნაშრომი, 39—40.

² Мартыросян А. А., О периодизации археологических памятников Армении эпохи бронзы и раннего железа, СА, № 3, 1954, 33.

³ Мартыросян А. А., Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ереван, 1954, 134.

⁴ ქორიძე დ., დასახ. ნაშრომი, 40.

განთიადის მასალაში კომბინირებულ ყალიბზე ამოკვეთილი იყო აღმოსავლურ-ამიერკავკასიური ტიპის ცული და ბრტყელი ცული, ბრტყელი ცული და სატეხი. აღმოსავლურ-ამიერკავკასიური ტიპის ცული სატეხთან და ბრტყელ ცულთან ერთად აღმოჩნდა ლჭაშენის ერთ-ერთ ყორანში¹, ვარდაკარში, არტიკში. არტიკში აღმოსავლურ-ამიერკავკასიური ტიპის ცული აღმოჩნდა ზერხთან და სატეხთან ერთად². როგორც ჩანს, აღმოსავლურ-ამიერკავკასიური ტიპის ცული უფრო სიომარი იარაღია. ამგვარი ცულები დიდი რაოდენობით გვხვდება გვიანბრინჯაოს და აღრერკინის ხანის მთელ რიგ მდიდარ მემორიათა სამარხებში³.

ტერიტორიული გავრცელების მხრივ აღმოსავლურ-ამიერკავკასიური ტიპის ცულის ჩრდილო საზღვარი კავკასიონის ქედის სამხრეთი კალთები უნდა იყოს, აღმოსავლეთით — ღუსისა და მინგეჩაურის რაიონები, დასავლეთით ის აღწევს დასავლეთ საქართველომდე (თუმცა აღმოსავლურ-ამიერკავკასიური ტიპის ცული აღმოჩენილია მთიანი კოლხეთის ორ-სამ უბანში; ბ. კუფტინის აზრით, აღმოსავლურ-ამიერკავკასიური ტიპის ბრინჯაოს ცული ვიწრო ზოლით იკრება იმერეთით რაჭა-ლეჩხუმში, სადაც ერწყმის კოლხურ ცულს და ქმნის გიბრადს)⁴, ხოლო სამხრეთის საზღვარი არაქსის შუა დინებამდე აღწევს. მართალია, ზოგი მეცნიერი აღმოსავლურ-ამიერკავკასიური ცულის წარმოშობის ცენტრად შიდა ქართლს მიიჩნევს⁵, მაგრამ ამგვარი ცულის მრავალრიცხოვანი აღმოჩენები დღევანდელი ჩრდილო სომხეთის და დასავლეთ

¹ Мнацаканян А., Раскопки курганов на побережье озера Севан в 1906 году, СА, № 2, 1957, 148.

² Хачатрян Т., Материнская культура древнего Артика, Ереван, 1963, 61.

³ Погребова М. Н., Вооружение и войско народов центрального и восточного Закавказья эпохи поздней бронзы и раннего железа, автореферат кандидатской диссертации, Москва, 1965, 11. საინტერესოა ქართულ საისტორიო მწერლობაში შემონახული ცნობები ჩუგლუგის დანიშნულების შესახებ მაგ., „ჩუგლუგი არს წერაქვი ზღოსაპყრობი საომრად“ (სულხან-საბა ორბელიანი, სიტყვის კონა, ქართული, რომელ არს ლექსიკონი, ს. იორდანიშვილის რედაქციით, თბილისი, 1949, 652). „ხოლო ფარნავაზ ამოიღო ჩუგლუგი და გაარღვა კარი ქვაბისა მისი“ (ქართლის ცხოვრება, ძველი სომხური თარგმანი, ი. აბულაძის გამოცემა, თბილისი, 1953, 30). „ხოლო საომარი საქუტრეელი აქუნდათ: ჯ.უ. შანნი, ხვათანი, პოლოტიკი, საბარკელნი, მუზარადნი, ჩაბალასნი, ხმალნი, ხაჩალნი, ლახტნი, ჩუგლუგი“. (ეახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 1941, 14).

⁴ Куфтин Б., К вопросу о древнейших корнях грузинской культуры на Кавказе по данным археологии, სსშ, XII—B, თბილისი, 1944, 332.

⁵ ბაკამიძე მ., შიდა ქართლი გვიანბრინჯაო-აღრერკინის ხანაში, სადისერტაციო ნაშრომი, თბილისი, 1965. 197.

აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე ამ ცულებს საერთო აღმოსავლურ-ამიერკავკასიურ იარაღად გვიხატავს. ფიქრობთ, იგი მაინც ჭკვემო ქართლის კულტურული წრის ერთ-ერთი მთავარი დამახასიათებელი იარაღის ტიპი უნდა იყოს. აქ უნდა მომხდარიყო მისი ჩამოყალიბება და აქვეა საძებარი მისი წარმოების მთავარი კერები, მით უმეტეს, რომ ამ პერიოდის ჭკვემო ქართლში სხვა საჩეხი საომარი იარაღები ნაკლებადაა ცნობილი, ხოლო ასეთი იარაღების საჭიროებას ჭკვემო ქართლში მსხდომი ტომები სხვებზე მწვავედ განიცდიდნენ სამხრეთიდან აგრესიის გამო. აღმოსავლურ-ამიერკავკასიური ტიპის ცულების წარმოების საკითხში ჭკვემო ქართლის პრიორიტეტი ამ მხარეში სპილენძის მადნის მდიდარი საბადოების არსებობითაც უნდა აიხსნას, რაც, ალბათ, მცირე როლს არ ასრულებდა აღნიშნული რაიონის დაწინაურებაში სწორედ მელითონეობასთან დაკავშირებით.

აღმოსავლურ-ამიერკავკასიური ტიპის ბრინჯაოს ცულები ისე განსხვავდებიან სიდიდითა და დეტალებით, რომ საგულისხმებელია აღნიშნულ ტერიტორიაზე დიდი რაოდენობით ჭკვის ჩამოსასხმელი ყალიბების აღმოჩენა, განსაკუთრებით მელითონეობის ცენტრებში.

ძვ. წ. II ათასწლეულის ბოლო საუკუნეებში და I ათასწლეულის დასაწყისში აღმოსავლეთ საქართველო განსხვავდება დასავლეთისაგან. აღმოსავლეთ საქართველოში ამ დროს მეომარ-მებრძოლი მოსახლეობა ზის¹. ვინაიდან აღმოსავლურ-ამიერკავკასიური ტიპის ცული ამ ტერიტორიაზე მოსახლე ტომების ერთ-ერთი წამყვანი იარაღი იყო, ის შეიძლება კულტის ობიექტიც გამხდარიყო. ამას გვაფიქრებინებს აჩაბეთში² და მელაანში³ აღმოჩენილი მინიატურული ცულები, რომლებსაც სიმცირის გამო პრაქტიკული მნიშვნელობა არ შეიძლება ჰქონდეს (საყურადღებოა, რომ მელაანის ცული ნაპოვნი იქნა ძვ. წ. II—I ათასწლეულთა მიჯნის სამლოცველის ადგილას)⁴; დაახლოებით ამავე ზომის ცულის ჩამოსასხმელი ყალიბის ერთი საგდული და თიხის მინიატურული აღმოსავლურ-ამიერკავკასიური ცულის მოდელი აღმოჩნდა ცხინვალის ნაცარგორას III ფენაში⁵, თლის სამაროვანის 76-ე სამარ-

¹ Куфтин Б., К вопросу о древнейших корнях грузинской культуры на Кавказе по данным археологии, т. III, XII—В.

² Куфтин Б., Археологическая маршрутная экспедиция 1945 года в Юго-Осетию и Имеретию, Тбилиси, 1949.

³ იხ. ნახება თბილისის საეპიგრაფიკო უნივერსიტეტის არქეოლოგიის კაბინეტში (58—57: 9).

⁴ იხ. ვახუტაძე „თბილისი“, 27.XII—66, № 322 (4147) და „Молодежь Грузии“, 24. XII—66, № 150 (5468).

⁵ კობეჯიშვილი გ., სტალინის ნაცარგორა, მამოხილველი, II, 1951, 264—265.

ხის ბრინჯაოს ქამარზე, სარტყელის მთელ სიგრძეზე ჩარჩოში იყო ჩასმული აღმოსავლურ-ამიერკავკასიური ტიპის ცულის გამოსახულება¹, რაც ასევე რელიგიურ-საკულტო დანიშნულებაზე მიგვითითებს. ცულის კულტი ცნობილია ეგეოსურ სამყაროში (ე. კრეტაზე კნოსის სასახლეში გვიანმინოსურ ფენაში ნაპოვნია პატარა ორპირა ცულები სამლოცველოებში საკურთხეველზე დამაგრებული²). აღმოსავლურ ამიერკავკასიურ ტიპის ცულთან უნდა იყოს დაკავშირებული აგრეთვე ბრინჯაოს საკიდები, რომლებიც ამგვარი ცულის იმიტირებას წარმოადგენს³ (მადნის ქალის სამაროვანზე (თეთრი წყაროს რაიონი) აღმოჩენდა აღმოსავლურ-ამიერკავკასიური ტიპის ცულის სამი მინიატურული ასლი, საკიდებად გამოყენებული)⁴.

სამხრეთ-აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ტერიტორიაზე აღმოჩენილი არის უჩვეულო ფორმის ჩუგლები, რომლებიც განცალკევებულად დგანან აღმოსავლურ-ამიერკავკასიურ ტიპის ცულებში და წინა და მცარე აზიის სამყაროსთან იხევენ მსგავსებას. ასეთი ცულები აღმოჩენილია სამი ცალი არტიკში⁵, უბაზე ექვსშვერილიანი ცული ცნობილია ლკუმენში⁶; ამგვარი, მხოლოდ ხუთშვერილიანი, ცული აღმოჩენილია № 4 ყორანში კიროვებადთან⁷, სამგრძელშვერილიანი ხუთი ცული იპოვა ი. ჰუმელმა ელენდორფის მიდამოებში⁸, ორმაგი ცული ცნობილია ხანლარიდან⁹, სრულად განსხვავებული ცული მომდინარეობს იედევანიდან¹⁰. ეს უჩვეულო ფორმის ცულები

¹ Тихов Б., Раскопки Тлийского могильника в 1960 году, СА, I, 1963, 173.

² Лихтенберг Ф., Донсторическая Греция, СПб, 1914, 132.

³ გობეჯიშვილი გ., ბრინჯაოს ქართული უძველესი ბალთები, საღისერტაციო ნაშრომი, თბილისი, 1942, 139.

⁴ თუშეიშვილი ნ., მადნის ქალის სამაროვნის გათხრების ძირითადი შედეგები, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, 58, № 3, 1970, 746, სურ. 1.

⁵ Хачатрян Т. С., Материальная культура древнего Артинка, Ереван, 1963, 57.

⁶ Есаян С. А., Оружие и военное дело древней Армении, Ереван, 1966, 38.

⁷ ИАК, вып. 12, 1901, 52, სურ. 14.

⁸ Никштел J., დასახ. ნაშრომი, 219—224.

⁹ Кушнарева К. X., Некоторые памятники эпохи поздней бронзы в Нзгорном Карабахе, СА. XXVII, 1957, 159. Пнотровский Б., Археология Закавказья, Ленинград, 82.

¹⁰ Мартиросян А. А., Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ереван, 1964, 72. Есаян С. А., დასახ. ნაშრომი, 33.

გვხვდება ამიერკავკასიაში სწორედ აღმოსავლურ-ამიერკავკასიური ტიპის ცულის გამოჩენასთან ერთად და მოკლე დროის განმავლობაში არსებობენ (ძვ. წ. XIV—XIII საუკუნეები)¹. წინა და მცირე აზიაში ანალოგიური ცულები ჯერ კიდევ ძვ. წ. III ათასწლეულის ბოლოდან არის ცნობილი². საინტერესოა წინა და მცირე აზიის ხელოვნების ძეგლებზე მოცემული ამგვარი ცულების გამოსახულებები (მაგ., ხატუსასის ჭიშკრის რელიეფზე თეშუბას ხელში გამოსახული შვერილებიანი ჩუგლუგი³, ასეთივე ჩუგლუგი უქირავს იაზილიკაიას რელიეფზე გამოსახულ ხეტების ერთ-ერთ ღვთაებას⁴, ფარაონ სეტი I მიერ ციხე-ქალაქ ხანანის აღების ამსახველ კარნაქის ბარელიეფზე ორ მეომარს შვერილიანი ჩუგლუგები უქირავს, ურის სამეფო სამარხებიდან ცნობილია ბარელიეფი ბრძოლის სცენით, სადაც ეტლზე მიკრულ კაპარკიდან ორმაგი ჩუგლუგი მოსჩანს)⁵.

ზოგიერთი მკვლევარი, რომელიც შეეხო აღმოსავლურ-ამიერკავკასიური ტიპის ცულს (ფ. ჰანჩარი, ა. გოდარი და სხვ.), აკავშირებს მას წინააზიურ ალებარდის მსგავს ცულებთან და ორივესთვის ევოლუციის საერთო გზას ხედავს⁶. ა. გოდარის მიერ შემუშავებული განვითარების გზის მიხედვით ორმხრივამოთხანჯრული ცული ნელნელა ვითარდება და გადადის ტარიდან კიდურებდაშორებულ ალებარდამდე, მაგრამ ა. გოდარს თვითონ უკვირს ასეთი განვითარების გზა, ვინაიდან, პროტოტიპი, ე. ი. ორმხრივამოთხანჯრული ცული არაფრით არ ჩამოუვარდება განვითარებული სახის ალებარდას⁷. ლ. ვულიც აღმოსავლურ-ამიერკავკასიური ტიპის ცულს ალებარდის ტიპის იარაღად მიიჩნევს⁸. მაგრამ სამხრეთ-აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ტერიტორიაზე, სადაც ძირითადად გავრცელებულია აღმოსავლურ-ამიერკავკასიური ტიპის ცული, არ არის ცნობილი აღმოსავლურ-ამიერკავკა-

¹ Мартиросян А. А., დასახ. ნაშრომი, 102.

² იქვე. The Dawn of Civilization. London. 1965. 166.

³ Delaporte L., Le Hittites. Paris. 1936, სურ. 11. Авдиев В., История Древнего Востока, Москва, 1953, 349.

⁴ Дьяконов И. М., Предыстория армянского народа, Ереван, 1968, სურ. 11.

⁵ Contenau G. Manyel D'Archaeologie orientale. Paris, 1931. სურ. 926. Wooley L. Ur Excavations. II. The royal cemetery. New-York. 1934. ტაბ. 181 b.

⁶ Hantzar F. Kaukasus-Luristan. ESA. IX. Helsinki. 1934. 106—110. Godard A. Les Bronzes du Luristan. Ars Asiatica. XVII. Paris, 1931, 56—61.

⁷ Godard A., დასახ. ნაშრომი, 58.

⁸ Wooley L., დასახ. ნაშრომი, ტაბ. 224.

სიური ტიპის ცულის პროტოტიპად მიჩნეული წინააზიური ცულების მსგავსი ორმხრავამოფანჯრული ცულები, ხოლო ამიერკავკასიის ტერიტორიაზე აღმოჩენილი ძვ. წ. II ათასწლეულის ცულების ზოგიერთი ეგზემპლარი საშუალებას გვაძლევს დავინახოთ აღმოსავლურ-ამიერკავკასიური ტიპის ცულის ადგილობრივი განვითარების გზა. სიმეტრიულ აღმოსავლურ-ამიერკავკასიის ტიპის ცულს ქრონოლოგიურად წინ უსწრებს შამშადინის რაიონში აღმოჩენილი ორი ასიმეტრიული ფორმის ცული, დათარიღებული ძვ. წ. II ათასწლეულის II მეოთხედით¹. ანალოგიური, ოღონდ უფრო განვითარებული, ე. წ. საპარადო ცული აღმოჩენილია ღრმალელეში (თბილისი)². ღრმალელის ცულის წინამორბედს ა. მარტიროსიანი ხედავს ლენინაკანის ექვსწახნაგა ყუიან ცულში³. ღრმალელის „საპარადო“ ცულის შემდგომი განვითარება უნდა იყოს კიროვაკანის ყორღანში აღმოჩენილი ბრინჯაოს ასიმეტრიული ჩუგლუგი, დათარიღებული ძვ. წ. XV საუკუნით⁴. დაახლოებით ამავე თარიღისაა სოფელ ალექსევკაში (აზერბაიჯანი) აღმოჩენილი ასიმეტრიული ფორმის ყუამილიანი კიროვაკანის ჩუგლუგის მსგავსი ცული⁵. ალბათ, ამგვარი ფორმის ცულებიდან ვითარდება მკაცრად სიმეტრიული, ე. წ. აღმოსავლურ-ამიერკავკასიური, ტიპის ცული, რომელიც სრულყოფას აღწევს ძვ. წ. XII—VIII საუკუნეებში.

როგორც ჩანს, განვითარების პირველ ეტაპზე ცულის სამუშაო პირი შედარებით მცირეა, შემდეგ პირი ფართოვდება და იღებს გარკვეულ სიმეტრიულ ფორმას, თუმცა სატარე და ყუა მაინც ინარჩუნებს ამოწნეჟილობას, განვითარების ბოლო საფეხურზე კიდევ უფრო მატულობს სამუშაო პირის სიდიდე და ამასთანავე ის იღებს აღმოსავლურ-ამიერკავკასიური ტიპის ცულისათვის დამახასიათებელ მკაცრ სიმეტრიულ ფორმას.

განთიადის ორ ყალიბში ჩამოისხმებოდა ბრტყელი ცული. ორივე ცული (ყალიბის მიხედვით) ერთტაპიურია. ცული წელში გამოყვანილია, აქვს ნახევრადწრიული სამუშაო პირი და სიმეტრიული მხრისებრი გამონაზარდები. ბ. კუფტინის კლასიფიკაციის მიხედვით, ამგვარი

¹ Мартirosյan A. A., Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ереван, 1964, 60.

² Куфтин Б., Археологические раскопки в Тriaлети, Тбилиси. 1941, 17.

³ Мартirosյan A. A., დასახ. ნაშრომი, 61.

⁴ Мартirosյan A. A., დასახ. ნაშრომი, 64, სურ. 29.

⁵ Нариманов Н., Шихвердыев И., Археологические материалы эпохи бронзы из Кубинского краеведческого музея, Археологические исследования в Азербайджане, Баку, 1965, 88.

ცული ეკუთვნის ბრტყელ ცულებს, სიმეტრიული მხრისებრი გამონაზარდებით, ჩამოსხმულს ერთსაგდულიან ყალიბში¹; განთიადის აღმოჩენაც მხარს უჭერს სიმეტრიული მხრისებრი გამონაზარდების მქონე ბრინჯაოს ბრტყელი ცულების ჩამოსხმას ერთსაგდულიან ყალიბში. ამიერკავკასიაში ამგვარი ბრტყელი ცულების ჩამოსასხმელი ყალიბები ცნობილია მუხანათ-თაფადან ერევნის მახლობლად², მინგეჩაურიდან ფრაგმენტის სახით³, ბრტყელი ცულის ჩამოსასხმელი ყალიბის ფრაგმენტი აღმოჩენილია მცირე აზიაშიც, ტროას ნაქალაქარის VII ფენაში (ტროაში აღმოჩენილ ფორმაში ჩამოისხმებოდა გვერდებზე კბილისებრი გამონაზარდების მქონე ბრტყელი ცული)⁴.

თუ ვიმსჯელებთ გვერდებზე სიმეტრიული მხრისებრი გამონაზარდების მქონე ცულების ჩამოსასხმელი ყალიბების აღმოჩენის ადგილების მიხედვით (მუხანათ-თაფა, მინგეჩაური, ღმანისის რაიონი), ამგვარი ცულების წარმოების ცენტრად შეიძლება სამხრეთ-აღმოსავლეთი ამიერკავკასია მივიჩნიოთ. საერთოდ, ბრტყელი ცული მხრისებრი გამონაზარდებით დამახასიათებელია ამიერკავკასიისა და წინა აზიისათვის⁵.

ბრტყელი ცული ლითონის იარაღების ერთ-ერთი უძველესი ტიპია ბრინჯაოს ინდუსტრიის გარიჟრაჟზე გაჩენილი ეს იარაღი, რომელიც ქვის ბრტყელი ცულების მიბაძვით შეიქმნა, მალე გავრცელდა მთელს ძველ სამყაროში. ბრტყელი ცულის სხვადასხვა ნიმუშები ისეა გავრცელებული მსოფლიოში, რომ მათი დაჯგუფება ეთნიკურად თუ გეოგრაფიულად მეტად ძნელია⁶. მელითონების განვითარების შედეგად ბრტყელი ცული განიცდის დახვეწასა და დიფერენციაციას. ჩნდება სხვადასხვა სახესხვაობები დაწყებული პატარა კბილისებრი გამონაზარდებით მხრებზე გათავებული ფართოდ დაყენებული სიმეტრიული მხრებით მის ზემო ნაწილში. ამგვარი ცულების სხვადასხვა ვარიანტი გვხვდება როგორც წინა აზიისა და ხმელთაშუაზღვეთის ძველ კულტურებში, ასევე პალშტატსა და აღმოსავლეთ ევროპის გაშლილ

¹ Куфтин Б. А., Урартский „колумбарий“ у подошвы Арапата и Куро-Араксский энеолит, სსშ, XIII-B, 1944, 30.

² იქვე, სურ. 32—13.

³ Древний Мингечаур, Баку, 1959, 74.

⁴ Куфтин Б. А., დასახ. ნაშრომი, 30, სურ. 23—1.

⁵ Крупнов Е. И., Древняя история Северного Кавказа, Москва, 1960, 199.

⁶ Tallgren A., La Pontide prescythique. ESA. II. Helsinki. 1926. 174.

ველებში¹. განსაკუთრებით ცნობილია და დიდ გამოყენებას პოულობს ბრტყელი ცული ეგვიპტეში².

ბ. კუფტანის გარდა ბრტყელი ცულების კლასიფიკაცია მოცემული აქვს ე. დესაიდეს³. იგი განიხილავს ძვ. წ. IV—II ათასწლეულების ბრტყელ ცულებს დაწყებული ინდის დაბლობიდან ღუნაისპირებამდე, მაგრამ სიმეტრიული მხრისებრი გამონაზარდების მქონე ცულების წარმოშობის შესახებ არაფერს ამბობს. როგორც ჩანს, სიმეტრიული მხრისებრი გამონაზარდების მქონე ბრტყელი ცულები, ბრტყელი ცულების გვიანდელი, ყველაზე უფრო განვითარებული ვარიანტი უნდა იყოს. სამ განსხვავებულ ტიპად აქვს დაყოფილი ბრტყელი ცულები რ. მაქსველ-პისლოპს, რომლის აზრით, შვერილიანი ბრტყელი ცულების სამშობლო ანატოლიასა და კილიკიას შორის მდებარე ტერიტორია შეიძლება იყოს. მხრისებრი გამონაზარდების მქონე ბრტყელი ცული ნაწილობრივ რ. მაქსველ-პისლოპის კლასიფიკაციის III ტიპში შეიძლება მოთავსდეს (აქ შედის ცულები თიურანგ-თეფედან, კაიზერადან, ალიშარის ბორცვიდან, თალიშიდან და სხვ.)⁴. ო. ჯაფარიძე გვიანბრინჯაოს ხანის დასავლეთ საქართველოს ცულების განხილვისას ბრინჯაოს ბრტყელ ცულებს ორ ჯგუფად ყოფს, სადაც მეორე ჯგუფში მოთავსებულია მხრისებრი გამონაზარდების მქონე ბრტყელი ცულები⁵.

ბრტყელი ცულების დანიშნულების შესახებაც არ არსებობს ერთიანი აზრი. ა. ტალგრენი ფიქრობს, რომ შვერილების მქონე ბრტყელი ცულები საძოო საქმისათვის გამოიყენებოდა⁶. ნ. ტრუბნიკოვა მათ ტყავის დამუშავებაში გამოსადეგად თვლის⁷. ასევე ფიქრობს

¹ Джапаридзе О. М., Бронзовые топоры Западной Грузии, Сб. XVIII, 1953, 297. Крупнов Е. И., Древняя история Северного Кавказа, Москва, 1960, 122.

² Bonet H., Die Waffen der Völker des Alten Orients. Leipzig. 1926. 24.

³ Deshayes S. Les outils de bronze de L' Indus au Danube. I—II. Paris. 1960.

⁴ Maxwell-Huslop R. Bronze lugget axe odre blades from Asia. Iraq XIV. London 1952. 72.

⁵ Джапаридзе О. М., Бронзовые топоры Западной Грузии, Сб. XVIII, 1953, 293.

⁶ Tallgren A. Die Kupfernen Flachhaxte mit seitlichen Züpfen. SMLA. XXVI. 1912, 24.

⁷ Трубникова Н. В., К вопросу о назначении кобальтовых „сечок“, ИСИИМК, XVIII, 1947, 49—53.

გ. ნიორაძე¹. ბრტყელი ცულების გამოყენებას ხის დამუშავებაში ვარაუდობენ ო. ლამბაშიძე, ბ. ტეხოვი, დ. ქორიძე². როგორც ჩანს, ზოგიერთი ეგზემპლარი მიწის დასამუშავებლად იხმარებოდა³. მ. ბარამიძე მხრისებრ და კბილისებრ შვერილებიან ბრტყელ ცულებს საბრძოლო დანიშნულებას ანიჭებს, მსგავსად ეგვიპტური ბრტყელი ცულებისა⁴. მაგრამ რადგან ამიერკავკასიაში, ბრძოლის დროს უფრო ეფექტური ცული (კოლხურ-ყოზანური და აღმოსავლურ-ამიერკავკასიური) იხმარებოდა, ბრტყელი ცული მაინც სამეურნეო დანიშნულების იარაღი უნდა ყოფილიყო.

როგორც აღენიშნეთ, გვერდებზე სიმეტრიული მხრისებრი გამონაზარდების მქონე ცული ბრტყელი ცულების მოგვიანო ვარიანტია და სინქრონული უნდა იყოს ძვ. წ. IX—VIII საუკუნეებში ქვემო ქართლსა და ჩრდილო სომხეთში გავრცელებული აღმოსავლურ-ამიერკავკასიური ტიპის ცულის ადგილობრივი ვარიანტისა (განთიფლში აღმოჩენილ ქვის ჩამოსასხმელ ერთ ყალიბზე ორივე ტიპის ცულია ამოკვეთილი).

ამიერკავკასიის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ტერიტორიაზე სიმეტრიული მხრისებრა გამონაზარდების მქონე ბრტყელი ცულები დიდი რაოდენობითაა აღმოჩენილი (მოსკოვის ისტორიულ მუზეუმში ინახება ა. კომაროვის კოლექცია, რომელშიც შედის წალკაში აღმოჩენილი ბრტყელი ცული⁵. ანალოგიურა ბრტყელი ცულების აღმოჩენის ადგილებია ნაზარლო, ქვემო მაჩხაანი⁶, ბეშთაშენის სამაროვანი⁷, მინგეჩაური⁸, ქედაბექალაყენტი⁹, ლენინკანი¹⁰, სევანის ტბის მიდამოები, ზანგეზუ-

¹ ნიორაძე გ., ქიზარა არქეოლოგური ძეგლები, სსპ, XI—B, თბილისი, 1948, 13.

² ლამბაშიძე ო., თხზომის განძი, თბილისი, 1963, 17. Техов Б. В., Раскопки Тлиссского могильника в 1960 году, СА, № 1, 1963, 164. ქორიძე დ., საქართველოს ტრადიტორიაზე მოპოვებული ბრტყელი ცულების კლასიფიკაციისა და გენეზისის საკითხისათვის, სსპ, XXVIII—B, თბილისი, 1969, 5, 27.

³ საქართველოს არქეოლოგია, თბილისი, 1952, 181. ბარამიძე მ., შიდა ქართლი გვიანბრინჯაო-ადრეკინის ხანაში, სადსერტაციო ნაშრომი, თბილისი, 1966, 229.

⁴ ბარამიძე მ., დასახ. ნაშრომი, 224.

⁵ Джапаридзе О. М., დასახ. ნაშრომი, 197.

⁶ იქვე, სურ. 9—3, 4.

⁷ მასალა ინახება საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის წინაფეოდალური ხანის არქეოლოგიის განყოფილებაში (42—64, 176).

⁸ Древний Мингечаур, Баку, 1959, 74, 92.

⁹ МАК, вып. VI. Москва, 1911, таб. XVI.

¹⁰ Мартиросян А. А., О древнем поселении и могильнике близ Лени-накана, КСИИМК, вып. 55, 1954, 115.

რი¹, ვარდაკარი², ახტალის განძის შემადგენელი ორი ცული³, ხაშტარაკი⁴, ტაკია, ვეკლუ⁵, ლცენი⁶ და სხვ.)

თუმცა ანალოგიური ცულები უფრო ჩრდილოეთითაც აღწევს (თლის სამაროვანი⁷, ზუგდიდის რაიონი⁸, რაჭა⁹); ეტყობა გვერდებზე სიმეტრიული მხრისებრი გამონაზარდების მქონე ბრტყელი ცული კავკასიონის სამხრეთ კალთებზე უფრო მოგვიანებით ჩნდება (ბ. ტეხოვი თლის სამაროვანზე აღმოჩენილ ანალოგიურ ცულს ძვ. წ. VIII—VII საუკუნეებით ათარილებს)¹⁰.

განთიადის „მელითონის“ სამარხში აღმოჩენილი პირველი ყალიბის გვერდზე, სატეხისმაგვარი ნივთის ჩამოსასხმელ ყალიბში ჩამოსხმული ღერო გაურკვეველი დანიშნულებისაა. ეტყობა ამ ყალიბით იღებდნენ ნახევარფაბრიკატს და შემდეგ მისგან აკეთებდნენ სატეხს ან სხვა რაიმე ნივთს. სატეხის ყალიბი ცნობილია ცხინვალის ნაცარგორას III ფენიდან¹¹. 1959—60 წლებში კარმირ-ბლურზე გათხრების დროს აღმოჩნდა ბაზალტის ყალიბის ფრაგმენტი, რომელიც გამოიყენებოდა ბრინჯაოს ღეროების ჩამოსასხმელად, რომლებისაგანაც შემდეგ სხვადასხვა დანიშნულების ნივთებს ამზადებდნენ¹². სატეხისმაგვარი იარაღის ჩამოსასხმელი თიხის ოთხი ასეთივე ყალიბი ცნობილია სისიანის (სომხეთი) დოლმენური სამარხიდანაც¹³. როგორც ჩანს, ამ პერიოდში მელითონეთა სახელოსნოები უკვე გამოყოფილია ცალკე უბნებად, ხდება შინადაზგობრივი დიფერენციაცია—ერთი ხელოსანი ამ-

¹ Дрзвний Мингечаур, Баку, 1959, 74, 92. Куфтин Б., Урартский „колушбарий“ у подошвы Арарата и Куро-Араксский энеолит, ССМ, XIII—В, 1944, 23.

² Мартиросян А. А., Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ереван, 1964.

³ იქვე, 116.

⁴ იქვე, 129.

⁵ იქვე, 143.

⁶ იქვე, 62.

⁷ Техов Б., Раскопки Тляйского могильника в 1963 году, СА, № 1, 1963, სურ. 1.

⁸ Куфтин Б. А., დასახ. ნაშრომი, სურ. 23.

⁹ იქვე.

¹⁰ Техов Б., დასახ. ნაშრომი, 162.

¹¹ გობეჯიშვილი გ., სტალინის ნაცარგორა, მიმოხილველი, II, 1951, 268.

¹² Мартиросян А. А., Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ереван, 1964, 180.

¹³ Мартиросян А. А., Раскопки в Головино, Ереван, 1951, 105.

ზადებს (ასხამს) ნახევარუბრაკატს, ხოლო მეორე ამ ნახევარუბრაკატისაგან რაიმე ნივთს აკეთებს. შეიძლება აგრეთვე ვარაუდი იმისა, რომ ნახევარუბრაკატი მზადდებოდა უფრო შორეულ ადგილებში გასაყიდად (აქ საგულისხმებელია შუამავალი ფენის — ვაჭრების არსებობა), სადაც მომხმარებელი უკვე თვითონ გააკეთებდა მისთვის საჭირო ნივთს და აღარ მოუხდებოდა ხელოსანთან დაბრუნება.

როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, „მელითონის“ სამარხში აღმოჩნდა ბრინჯაოს საკინძი, მოგრძო კონუსისებრი თავით და მოკლე ღეროთი. საკინძის თავსა და ღეროს შეერთების ადგილას ნახვრეტი აქვს დატანებული. საკინძის თავი სიგრძივ დაღარულია და ღარებს შორის ირიბი ხაზებით არის ორნამენტირებული. 1967 წლის გაზაფხულზე ამავე სამაროვანზე, მიწის სამუშაოების დროს, შემთხვევით აღმოჩნდა ბრინჯაოს ორი საკინძი. ორივე საკინძი მიეკუთვნება ბრინჯაოს ვიწრო და გრძელი კონუსისებრი საკინძების რიცხვს. ერთი საკინძის თავი ექვსწახნაგოვანია (სიგრძე—19 სმ), ხოლო მეორის—რვაწახნაგოვანა (სიგრძე—12 სმ). თავისა და ღეროს შეერთების ადგილას ორივე საკინძს ნახვრეტი აქვს დატანებული. საკინძების თავები შემკულია ჭდეული წიწვოვანი ორნამენტით. ეს საკინძები უფრო ადრეული ჩანს. ვიწრო კონუსისებრი საკინძი აღმოჩნდა სოფ. პატარა ღმანისში, შუა ბრინჯაოს ხანისათვის დამახასიათებელ ყუნწიან სატევართან ერთად¹. ასეთივე კონუსისებრი საკინძი, დაფარული ფხური ორნამენტით, ცნობილია ბეშთაშენთან გერიაკ-ჩაის მარჯვენა მხრის № 11 სამარხში². ასეთი საკინძები აქ რამდენიმე ცალია, მათი სიგრძე 30 სმ აღწევს³. ამგვარივე საკინძები ბეშთაშენ-საფარ-ხარბას გზაზე გათხრილ სამაროვანიდანაც არის ცნობილი. აქ № 34 ქვის სამარხიდან ცნობილია რვაწახნაგა საკინძი, რომლის თავი შემკულია ჭდეული წიწვოვანი ორნამენტით (საკინძის სიგრძე 28 სმ). თხელ კონუსისებრ საკინძებს, რომელთა სიგრძე 28-30 სმ-მდე აღწევს, ე. დე მორგანი ლალვარის ყველაზე უძველეს სამარხებში ხედავს⁴. გრძელი და ვიწრო კონუსისებრი საკინძის შემკველ ბეშთაშენის № 18 ორმოსამარხს რ. აბრამიშვილი ძვ. წ. XIII-XII სს. ათარილებს. ამავე თარიღისაა ბეშთაშენის №№ 19, 20, 21, წოფის № 5 ქვისსამარხი, სამთავროს №№ 29, 88, 125, 131,

¹ აბრამიშვილი რ., რკინის ათვისება საქართველოს აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე, სსშ, ტ. XXII—B, თბილისი, 1961, 310.

² Куфтин Б., Археологические раскопки в Триплетн, Тбилиси, 1941, სურ. 80, ტაბ. XXVIII.

³ იქვე, 65.

⁴ J. de Morgan. Mission scientifique au Caucase, I. Paris. 1899. 121. სურ. 90.

173 ორმოსამარხები, სადაც ანალოგიური საკინძები გვხვდება¹, ხოლო ბეშთაშენის № 34 ქვისსამარხი უფრო გვიანდელია (ძვ. წ. XI ს.)², ე. ი., რ. აბრამიშვილის აზრით, გრძელი და ვიწრო კონუსისებრი საკინძები ძვ. წ. XIII—XI სს. გავრცელებული. „მელითონის“ სამარხში აღმოჩენილი საკინძი ამ საკინძების შემდგომ განვითარებას უნდა წარმოადგენდეს (სიგრძე 7—9 სმ). ამ დროს ამგვარი საკინძები მოკლდება და თავი ოდნავ უმსხვილდება. კონუსისებრი საკინძების ევოლუცია კარგად აქვს შემჩნეული ყ. დე მორგანს. ამ ტიპის საკინძებს ის სამ ჯგუფად ყოფს: ძალიან გრძელი საკინძები განსაკუთრებული თავის გარეშე, საკინძები პატარა კონუსისებრი თავით და საკინძები მსხვილი კონუსისებრი თავით³. „მელითონის“ სამარხის საკინძი ყ. დე მორგანის მიხედვით მეორე ჯგუფში შედის. ანალოგიური საკინძები გვხვდება ბეშთაშენ-საფარხარაბას გზაზე № 9 სამარხში (სიგრძე 8,8 სმ), სამთავროში, მუსი-იერში, ახტალაში, შაითან-დაღში⁴. შემდეგ ჩნდება წახნაგოვანი მსხვილთავიანი და მოკლე ღეროიანი საკინძები, რომლებიც მხოლოდ სამკაულებად თუ გამოიყენება⁵. ამ ჯგუფში შემავალი საკინძები გვხვდება დმანისის ნეკროპოლზე⁶, ლელვარში (მუსი-იერი, შაითან-დაღი, უჩ-ქილისა და სხვა)⁷; მისი ჩრდილო გავრცელების ბოლო პუნქტი უნდა იყოს სოფ. ხიდისთავი (გორის რაიონი)⁸ და თელათგორი, სადაც 3 კონუსურთავიანი საკინძი აღმოჩნდა⁹, თუმცა, საინტერესოა ლეჩხუმში, სოფ. ცხეთასთან შემთხვევით აღმოჩენილი საკინძი¹⁰, ორი კონუსისებრი საკინძი ცნობილია ბრილიდანაც¹¹. გ. ნიორაძე დმანისის სამაროვანზე აღმოჩენილ საკინძებს ორ ჯგუფად ყოფს.

¹ აბრამიშვილი რ., დასახ. ნაშრომი, 321.

² იქვე, 333.

³ J. de Morgan. დასახ. ნაშრომი, 121, სურ. 90, 91, 92, 94, 95.

⁴ იქვე, 120.

⁵ ნიორაძე გ., დმანისის ნეკროპოლი და მისი ზოგიერთი თავისებურება, სსმ, XIV—B, 1947, 43.

⁶ ნიორაძე გ., დმანისის ნეკროპოლი და მისი ზოგიერთი თავისებურება, სსმ, XIV—B, 1947, 37, 44.

⁷ J. de Morgan. დასახ. ნაშრომი. მისივე; La pre'histoire orientale. III. Paris. 1927, სურ. 293.

⁸ არქეოლოგიური მასალების კატალოგი, ტ. II, თბილისი, 1955, ტაბ. XXXIII—B, XXX—1, 2, 3.

⁹ ბარამიძე მ., შიდა ქართლი გვიანბრინჯაო-ადრეკინის ხანაში, სადისერტაციო ნაშრომი, თბილისი, 1966, 240.

¹⁰ იქვე.

¹¹ გოთფრედილი გ., ბრინჯაოს ქართული უძველესი ბალთები, სადისერტაციო ნაშრომი, თბილისი, 1942, 66.

პირველ ჯგუფში შედის ის საკინძები, რომელთა ქრილი ტოლფერდა სამკუთხედს იძლევა¹, ხოლო მეორე ჯგუფში შედის მსხვილთავიანი მოკლე ღეროიანი საკინძები². პირველი ჯგუფი უფრო ადრეულია. ასეთი საკინძების შემცველია სამარხები №№ 4, 6, 7. დანარჩენ სამარხებში (№№ 2, 3, 5) კასრის მაგვარი ფორმის, მეტად პატარა ღეროიანი საკინძები აღმოჩნდა. ზოგ მათგანს სხედასხვა ორნამენტი ამკობს (მაგ., მზის სიმბოლური გამოსახულება—ე. ი. უკვე დეკორატიული მნიშვნელობა აქვს და არა პრაქტიკული). ანალოგიური საკინძების შემცველ სამარხებს ათარიღებენ ძვ. წ. VIII—VII სს. (მაგ., ზრტანოცის ლელვარის ტიპის საკინძის შემცველი სამარხი)³. ამგვარი საკინძების გავრცელების არიოთ თუ ვიშჩელებოთ, ისინი დამახასიათებელია მხოლოდ ქვემო ქართლსა და ჩრდილო სომხეთის ტერიტორიისათვის და მათი ევოლუცია თხელი კონუსისებრი საკინძიდან მსხვილთავიან მოკლე ღეროიან საკინძამდე ხდება ძვ. წ. XIII—XII საუკუნიდან ძვ. წ. VIII—VII საუკუნემდე, სადაც მათ შორის გარდამავალი ტიპი ალბათ ძვ. წ. IX—VIII საუკუნეზე მოდის.

გარდამავალი ტიპის საკინძთა რიცხვს მიეკუთვნება „მელითონის“ სამარხში აღმოჩენილი საკინძი. ღმანისის ნეკროპოლზე აღმოჩენილ საკინძთა შორის, მიუხედავად მათი სიმრავლისა, არ გვხვდება არც ვიწრო და გრძელი კონუსისებრი საკინძები, არც მათი გარდამავალი ტიპი. ღმანისის ნეკროპოლის გვიანდებლობაზე მიგვიითოებს აგრეთვე აქ აღმოჩენილი იარაღი, რომელიც დამზადებულია რკინისაგან, ბრინჯაოს მხოლოდ ისრისპირებია⁴. აქ აღმოჩენილი ლეგა ფერის თასები მეტად გვაგონებს „მელითონის“ სამარხში აღმოჩენილ თასის ფრაგმენტებს. გ. ნიორაძე ღმანისის ნეკროპოლს ძვ. წ. X—IX სს. ათარიღებს⁵, მაგრამ, თუ ვიშჩელებოთ აქ აღმოჩენილი საკინძების მიხედვით, მისი თარიღი ორი საუკუნით მაინც უნდა გაახალგაზრდადეს და ღმანისის სამაროვანი დათარიღდეს ძვ. წ. VIII—VII საუკუნის I ნახევ-

¹ ნიორაძე გ., დასახ. ნაშრომი, 49. Ннорадзе Г., Могильник „Стеклянного завода“, Проблемы истории докапиталистических обществ, № 3, М.—Л, 1934, 98.

² ნიორაძე გ., ღმანისის ნეკროპოლი..., 49.

³ Мартirosян А. А., Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ереван, 1964, 275.

⁴ ნიორაძე გ., დასახ. ნაშრომი, 55.

⁵ იქვე, 56.

რიტ¹. რამ განაპირობა ზემოთ აღწერილი საკინძების ევოლუცია? ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველ საუკუნეებში დიდ განვითარებას აღწევს მეცხვარეობა და, მასთან ერთად, მასთან დაკავშირებული შალის ქსოვილების დამზადება. შინაურ ცხოველთა ცალკეული სახეების მოშენება-გამრავლების დინამიკა გვაუწყებს, რომ ცხვრის მოშენება ძვ. წ. IX—VI საუკუნეებში დიდდება 5-ჯერ². ცხადია, შალის ქსოვილის დამზადების წარმოებაც დიდდება და მრავალფეროვანი ხდება. როგორც ქვემო ქართლის (დმანისის სამაროვანზე, სოფ. განთიადში, წითელწყაროში და სხვ.), ასევე მის მომიჯნავე კახეთსა თუ ჩრდ. სომხეთის ტერიტორიაზე ამ პერიოდის სამარხებში დიდი რაოდენობით ვხვდებით ცხვრის ძვლებსა თუ მთლიან ჩონჩხებს, ასევე შალისაგან დამზადებული ქსოვილის ნაშთებს³. ბ. პიოტროვსკის მიხედვით, ძვ. წ. II—I ათასწლეულის მიჯნაზე გაფორმდა იალალური მესაქონლეობის ფორმა⁴. ეს გამოიწვია წვრილფეხა საქონლის რიცხვის სწრაფმა ზრდამ. წვრილფეხა საქონელს უფრო საზაფხულო და ნაწილობრივ საზამთრო საძოვრები სჭირდება. სწორედ ქვემო ქართლის ტერიტორიაა ამ მხრივ კარგი გამოსაყენებელი. შალის ქსოვილის შემოსვლასთან ერთად ტან-

¹ საყურადღებოა, რომ რ. აბრამიშვილი დმანისის ნეკროპოლი, ზოგიერთ სამარხს ამავე პერიოდით ათარიღებს აბრამიშვილი რ., სამთავროს სამაროვანზე აღმოჩენილი გვიანი ბრინჯაოს ხანის და რკინის ფართო ათვისების ხანის ძეგლების დათარიღებისათვის, სსშმ, ტ. XIX—A და XXI—B, თბილისი, 1957, 134). ჯერ კიდევ ბ. კუფტინმა გამოთქვა მოსაზრება, რომ დმანისის ნეკროპოლი, უფრო სწორად ამ ნეკროპოლის № 2 სამარხი უნდა დათარიღდეს მიდიურ-სპარსელი და გვიან ეანური ეპოქით. ბ. კუფტინი დმანისის ნეკროპოლის სამარხულ ინვენტარს ადარებს ე. დე მორგანის მიერ ლელვარის სამარხებში გამოყოფილ III—IV ჯგუფებს (Куфтин Б., დასახ. ნაშრომი, 49). გ. ნიორაძის თარიღს არ ეთანხმება ა. მარტიროსიანიც. ის თვლის, რომ დმანისის თარიღი, მისი ანალოგიური ლელვარისა და წალკის სამაროვნების თარიღის გაუთვალისწინებლად დამაჯერებელი არ არის (Мартиросян А. А., Раскопки в Головини, Ереван, 1954, 18. 51).

² საქართველოს არქეოლოგია, თბილისი, 1959, 167.

³ ნიორაძე გ., დასახ. ნაშრომი, 40, 55. XVI საუკუნეიერო სეპია მიძღვნილი 1966 წელს საეღლე-არქეოლოგიურ კვლევა-ძიების შედეგებისადმი, 1967, 40. Пиотровский Б., Археология Закавказья, Ленинград, 1949, 113, Хачатрян Т., Материальная культура древнего Артика, Ереван, 1963, 134. მენაბდე მ., დავლიანიძე ც., თრიალეთის სამაროვნები, კატალოგი I, თბილისი, 1968, 17, ქორაძე დ., გვიანბრინჯაოს ხანის არქეოლოგიური ძეგლები თბილისიდან, სსშმ, XVIII—B, 1954, 42. თუშიშვილი ნ., გვიანბრინჯაოს ხანის კელტურის აღრეული ეტაპი ქვემო ქართლში, საკანდიდატო დისერტაცია, თბილისი, 1970, 128. მისივე, ბოგაისხევის აღრეანტიკური ხანის სამაროვანი, მაღ., 1970, № 3, 129.

⁴ Пиотровский Б., Археология Закавказья, Ленинград, 1949, 75.

საქმელი უფრო ნაზი და მრავალფეროვანი ხდება, ამიტომ გრძელი საყინეები თუ დიდი ზომის ფიბულები საჭირო აღარ არის; მანამდე ხმარებაში მყოფი სხვადასხვა დამამაგრებელი საშუალებები (ამ შემთხვევაში საყინეები) თავის პრაქტიკულ მნიშვნელობას კარგავს და სამკაულად, დეკორატიული მნიშვნელობის საგნად ხდება. სწორედ ამან განაპირობა, ზოგჯერ 30 სმ-მდე სიგრძის საყინეების პატარა ზომის (4—6 სმ) დეკორატიული, მსხვილთავიანი საყინეებით შეცვლა.

პირველი ჯგუფის კონუსისებრი საყინეების გავრცელების არე შედარებით პატარა ტერიტორიას მოიცავს. ვიწრო და გრძელი კონუსისებრი საყინეები გვხვდება ძირითადად თრიალეთსა (ქვემო ქართლი) და ჩრდილო სომხეთის მთიან რაიონებში. გარდამავალი სახის უფრო მოკლე კონუსისებრი საყინეები უკვე სამთავროშიც გვხვდება, ხოლო მესამე ჯგუფის მოკლე მსხვილთავიანი საყინეები უფრო ჩრდილო-დასავლეთითაც (გორის რაიონი, სოფ. ხიდისთავი)¹ აღწევს. სამხრეთით ამ ტიპის საყინეები სევანის ტბის მიდამოებში გვხვდება, ე. ი. კონუსისებრი საყინეების წარმოშობა უნდა ვევარაუდოთ ქვემო ქართლისა და ჩრდილო სომხეთის ტერიტორიაზე, რადგან ამ საყინის პირველი ტიპი მხოლოდ აღნიშნულ რაიონებში გვხვდება, ხოლო შემდეგ მეორე და მესამე ტიპის საყინეები უფრო ფართო ტერიტორიაზე ვრცელდება. ამ ლოკალურ რაიონს კარგად ხაზავს აგრეთვე აღმოსავლურ-ამიერკავკასიური ტიპის ცულის ადგილობრივი (ზემოთ განხილული) ვარიანტი, რომლის ძირითადი წარმოებას ცენტრი დმანის-ლელვარის მიდამოები უნდა იყოს.

განთავსდა „მელაოანის“ სამარხში თახის ჭერკლის მხოლოდ რამდენიმე ფრაგმენტო აღმოჩნდა. კერამიკა, როგორც ჩანს, ლეგენატრისფერია. ფრაგმენტებზე შეინიშნება რელაეფურად ამობურცული ორნამენტო, გოფრეს სახით, რომელიც ჭერკელს საგრძნევ შემოუყვებოდა. საინტერესოა ორი ნატეხი, რომელიც ორ სხვადასხვა ლანგარს უნდა ეკუთვნოდეს. ორევე ნატეხს ეტყობა მკვეთრა ტუჩი, ოდნავ გამოშვერილი. ასეთი ტიპის ლანგარები დამახასიათებელია ძვ. წ. IX—VII საუკუნეებისათვის (სამთავრო, დვანი, დმანისი, ცხინვალის ნაცარგორას III ფენა² და სხვ.).

როგორც აღვნიშნეთ, რკინის ნივთებიდან სამარხში აღმოჩნდა სამად გატეხილი რკინის დანა ერთი მანკვლით. დანა ისეა დაზიანებული, რომ რაიმეს გარკვევით თქმა ძნელაა. აქვე იყო გაურკვეველი დანიშ-

¹ არქეოლოგიურა მასალების კატალოგი, ტ. II, თბილისი. 1955, ტაბ. XXXV.

² გო ბ ე ჯ ი შ ე ლ ი გ., სტალინარის ნაცარგორა, მიმოხილველი, II, თბილისი, 1951, ტაბ. VIII, სურ. 1.

ნულების რკინის ღერო და რკინისავე სატევარი (?). სამარხში აღმოჩნდა რკინის შუბისპირის მასრის ნაწილი. ეტყობა შუბისპირის მასრა გახსნილია და შუბი ანალოგიური უნდა იყოს ამავე სამაროვანზე 1964 წელს აღმოჩენილი შუბისპირებისა¹.

როგორც დავინახეთ, განთიადში „მელითონის“ სამარხში აღმოჩნდა რამდენიმე ჩამოსასხმელი ყალიბი, ამათგან ორი კომბინირებული: სახელოსნოს ნაშთები აღმოჩნდა წალვერში (ბრინჯაოს ჩამოსასხმელი ათი ცალი ყალიბის ფრაგმენტები, ტიგელის ნატეხები, საბერვლის მილები და სხვ.), გოროდცოვის აზრით, ძვ. წ. XIV საუკუნის დროინდელი². ასევე ძვ. წ. II ათასწლეულის ბოლო საუკუნეებისაა მეწამორში აღმოჩენილი მელითონის სახელოსნო³, კარმირ-ბლურზე 1958—59 წლებში წინა ურარტული ხანის ფენაში გაითხარა დიდი სახელოსნოს ნაშთები⁴. სოფელ ქვემო ქედში იპოვეს ლითონდამუშავებელი სახელოსნო, რომელიც ცალკე უბნად იყო გამოყოფილი (ძვ. წ. I ათასწლეულის დასაწყისი)⁵; რამდენიმე ჩამოსასხმელი ყალიბი, რომელთაგან გადარჩა ერთი აღმოსავლურ-ამიერკავკასიური ტიპის ცულისა. აღმოჩნდა შამქორის რაიონში ციკლოპურ ნაგებობის ახლოს 2,5 მეტრის სიღრმეზე⁶. საინტერესოა ასევე სისიანის (მართალია, ცოტა მოგვიანო პერიოდის) დოლმენისებურ სამარხში აღმოჩენილი სატეხისმაგვარი იარაღის ჩამოსასხმელი თიხის ოთხი ყალიბი⁷. მელითონის სამარხი უნდა იყოს არტიკში აღმოჩენილი კომპლექსი—თიხის ტიგელები და ყალიბის ნატეხი—ძვ. წ. XIII—XII საუკუნეებით დათარიღებული⁸. როგორც ჩანს, ძვ. წ. II ათასწლეულის ბოლო საუკუნეებისა და ძვ. წ. I ათასწლეულის დასაწყისში იქმნება დიდი სახელოსნოები, რომლებიც ზოგჯერ ცალკე უბნებად გამოიყოფა (ხირსა, ქვემო ქედი

¹ ავალიშვილი გ., სანებლიძე ო., არქეოლოგიური გათხრები ქვემო ქართლში, მაცნე, № 4, 1967, თბილისი, 236.

² ნოორაძე გ., არქეოლოგიური დაზვერვები მტკვრის ხეობაში, სსშ, ტ. XIII—B, თბილისი, 1944, 178.

³ Аракелян Б. Н., Мартиросян А. А., Археологическое изучение Армении за годы Советской власти, СА, № 4, 1967, 32.

⁴ Мартиросян А. А., Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ереван, 1964, 187.

⁵ ფიცხელაური კ., იორალაზნის აუზის ტერიტორიაზე მოსახლე გომთა კულტურა, თბილისი, 1965, 61—62.

⁶ Иессен А. А., К вопросу о древней металлургии меди на Кавказе, Изв. ГАИМК, вып. 120, 1935, 144.

⁷ Мартиросян А. А., Раскопки в Головинно, Ереван, 1954, 105.

⁸ Хачатрян Т. С., Материальная культура древнего Артика, Ереван, 1963, 66.

და სხვა). ამ სახელოსნოებში მეღითონე ხელოსანი ემსახურება გარკვეულ ჯგუფს—სერიულად ამზადებს ნაწარმს; გვარი ამ პერიოდში უკვე დაშლილია, გვარი რომ მტკიცე ერთეული ყოფილიყო, განთიადელ მეღითონეს სამარხში ყალიბებს არ ჩაატანდნენ, რადგან ეს ნივთები გვარისა თუ ოჯახის საკუთრებაა და გვარის საჭიროებისდა მიხედვით იხმარება¹. ხოლო გვარის დაშლის შემდეგ ხელოსანი უკვე „ნამდვილი“ ხელოსანი ხდება—იქმნება განსაკუთრებული სოციალ-ეკონომიური კატეგორია—და მისი ხელოსნობის ნაწარმი თუ საწარმოო საშუალება უკვე პირად საკუთრებაში გადადის და სიკვდილის შემდეგ ოჯახს კი არ რჩება, არამედ როგორც საკუთრებას თან ატანენ (სპეციალობის მიხედვით გარდაცვალისათვის ნივთების ჩატანება ცნობილია თანამედროვე ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში. მაგ., ლორეს მიდამოებში მცხოვრები გლეხები მიცვალებულებს თან ატანენ სხვადასხვა ნივთებს სპეციალობის მიხედვით—მჭედელს უროს და სხვ.)².

სოფ. განთიადის „მეღითონის“ სამარხში აღმოჩენილ ყალიბებში, როგორც სპექტრული ანალიზის შედეგები გვიჩვენებს³, ხდება მაღალი ხარისხის კალიანი ბრინჯაოს ნივთების ჩამოსხმა (ცხრილი I) საერთოდ გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანაში სამბრეთ-აღმოსავლეთ საქართველოში გამოყენებას პოულობს მაღალი ხარისხის კალიანი ბრინჯაო⁴. ჩრდილო სომხეთის ტერიტორიაზეც ამ პერიოდში კალიანი ბრინჯაო უხმარიათ⁵. ქვემო ქართლში და სომხეთის ჩრდილო ნაწილში იმ დროის ნივთები ჩამოსხმის ტექნოლოგიითაც დიდ მსგავსებას იჩენენ, რაც მათ კულტურულ ერთობაზე მიუთითებს.

მართალია, განთიადში აღმოჩენილ ყალიბებში ბრინჯაოს ნივთები ისხმებოდა, მაგრამ რკინას აქ უკვე დიდი ხანია იცნობდნენ. განთიადის ერთ-ერთი ყალიბი თავის დროზე გატეხილი ყოფილა და კი არ ამოუღიათ ხმარებიდან, არამედ ოთხ ადგილას რკინის სამაგრებათ დაუმაგრებიათ. რკინა ბრინჯაოსთან შედარებით ბევრად უფრო მკვრივია და თანაც პლასტიკური. რკინის თვისებების ასეთი ცოდნა უნდა შე-

¹ Морган Л. Г., Дома и домашняя жизнь американских туземцев, Ленинград, 1934, 53—60.

² Мартиросян А. А., Раскопки в Голоаяно, Ереван, 1954, 106.

³ ანალიზები შესრულებულია საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ქიმიურ-სარესტავრაციო ლაბორატორიაში.

⁴ აბესაძე ც., ბახტაძე რ., დვალის თ., ჯაფარიძე ო., სპილენძ-ბრინჯაოს მეტალურგიის ისტორიისათვის საქართველოში, თბილისი, 1958, 46.

⁵ იქვე, 84.

ცხრილი I

NiNe	საგნების დასახელება	Si	Al	Mg	Ca	Fe	Mn	Ni	Co	Ti	Cr	Cu	Pi	Ag	Sb	bi	As	Zn	Sn	Na	Ka	P
1	ყალიბი აღმოსავლურ-ამიერკავკასიური ტიპის ცულისა, ორსაგდულიანი (ერთი საგდულის ზურგზე ბრტყელი ცულის ყალიბი)	სყენცე	-ნცე სყ	-ნცე სყ	ესყ	სყენცე	ნც	ნც	ნც	ფენი		ფენი	ნც		ფყ		ფყ		ფენი	სყენცე		
2	ყალიბი აღმოსავლურ-ამიერკავკასიური ტიპის ცულისა, ორსაგდულიანი. დიდი				ნც	ნც	ნც	ნც		ნც		ნც	ნც		ნც		ნც		ნც	ნც		
3	ყალიბი აღმოსავლურ-ამიერკავკასიური ტიპის ცულისა, ორსაგდულიანი	ნც			ნც	ნც	ნც	ნც		ნც		ნც	ნც		ნც		ნც		ნც	ნც		
4	ყალიბი ბრტყელი ცულის (მორე მხარეს აღმოსავლურ-ამიერკავკასიური ტიპის ცულის № 1 ყალიბი)	ნც			ნც	ნც	ნც	ნც		ნც		ნც	ნც		ნც		ნც		ნც	ნც		
5	ტიველი პატარა	ნც			ნც	ნც	ნც	ნც		ნც		ნც	ნც		ნც		ნც		ნც	ნც		
6	ტიველი დიდი	ნც			ნც	ნც	ნც	ნც		ნც		ნც	ნც		ნც		ნც		ნც	ნც		

მუშავებულიყო ათეული წლების მანძილზე და განთიადელ მელითონეს რამდენიმე თაობის გამოცდილება უნდა ჰქონოდა, რომ ყალიბი, უკვე ცნობილი და, ალბათ, ბევრ სხვა საქმეში გამოცდილი ლითონით და-ემაგრებინა (ეს ჭერ-ჭერობით ერთადერთი შემთხვევაა ამ პერიოდისათვის).

ძვ. წ. I ათასწლეულის I მეოთხედში რკინის იარაღს გაბატონებული მდგომარეობა უკავია, მაგრამ ბრინჯაოს ნივთთა ქიმიური ანალიზები გვიჩვენებენ, რომ ამ დროს უმაღლესი ხარისხის ბრინჯაოს ასხამდნენ და ბრინჯაოს მელითონეობა უმაღლეს წერტილს აღწევდა. განთიადის „მელითონის“ სამარხში აღმოჩენილი კომპლექსის მეშვეობით შეიძლება ბრინჯაოს მელითონეობის მთელი პროცესის აღდგენა. რამ გამოიწვია ბრინჯაოს მელითონეობის უმაღლეს წერტილზე ასვლა და ბრინჯაოს ნივთების სრულყოფამდე მიყვანა? ტექნიკის განვითარება ხდება გააფთრებულ კონკურენციულ ბრძოლაში. ტექნიკურ გაუმჯობესებათა შემოღება იწვევს შინადარგობრივ კონკურენციას¹. ბრინჯაოს მელითონე ხედავს რა თავისი პეგმონობის დაკარგვას, ცდილობს, რაც შეიძლება მეტი ამოიღოს თავისი წარმოებიდან. სწორედ ბრინჯაოს ნივთთა სრულყოფამდე მიყვანა (რკინასთან შეჯიბრების შედეგად) შესაძლებელს ხდის რკინისა და ბრინჯაოს ინდუსტრიის თანაარსებობას განსაზღვრულ პერიოდში. ეს პერიოდი (ძვ. წ. II ათასწლეულის ბოლო — ძვ. წ. I ათასწლეულის დასაწყისი საუკუნეები) უნდა იყოს ბრინჯაოს მელითონეობის უმაღლესი აყვავების ხანა, მიუხედავად იმისა, რომ რკინა უკვე ღრმად არის შესული საზოგადოებრივ ცხოვრებაში. ბრინჯაოს და რკინის მელითონეობის თანაარსებობა კმნის იმ აზრს, რომ ამ დროს ცალ-ცალკე არსებობს ბრინჯაოს მელითონეთა სახელოსნოები და რკინის მელითონეთა სახელოსნოები (როგორც ცნობილია, ბრინჯაოსა და რკინის ტექნოლოგიური პროცესი სხვადასხვაა)².

ძვ. წ. I ათასწლეულის I მეოთხედში (თუ ვიმსჯელებთ ჩამოსახმელი ყალიბების აღმოჩენის ადგილების მიხედვით) მელითონეთა მძლავრი კერები ჭერ კიდევ მთების წინა ზოლშია. მაგრამ, როგორც ჩანს, ამ პერიოდში იწყება ახალი ფაზა მელითონეობაში, როცა მთის საბადოებს დაშორებულ დაბლობ ადგილებში იწყება ფაბრიკაცია ლითონის ნაწარმისა და მადნეულის საბადოებთან დაშორება აღარ ასრუ-

¹ პოლიტიკური ეკონომია, სახელმძღვანელო, თბილისი, 1960, 175.

² Forbes R. Studies in Ancient Technology. vol. VIII. London. 1964, 7.

ლებს დიდ როლს. მთების წინა ზოლში მოსახლეობის დასახლებისა და სიმჭიდროვის შესახებ წარმოდგენას გვაძლევს ურთიერთახლომდებარე სამაროვნების სიმრავლე და სიდიდე (დმანისის რაიონში ორი ახლობდებარე თანადროული სამაროვნის არსებობა, ასევე ე. დე მორგანის მიერ გათხრილი სამაროვნები ლელვარში და მდ. დებედას ხეობაში და სხვ.).

მეშვიდე მართლი ძვ. წ. VII-VI საუკუნეებში

1964 წელს სოფ. განთიადის ტერიტორიაზე შესწავლილი სამარხები უშუალოდ ებმის ზემოთ განხილულ „მელითონის“ სამარხს. შვიდი სამარხიდან ექვსი ქვისამარხია, ერთი კი ორმოსამარხი, უფრო სწორად, ორმოსამარხის ნაშთი.

სამარხი № 1 (სიგრძე 222 სმ, სიგანე 170 სმ). სამარხში აღმოჩნდა: ჯამი თიხისა, ლევამონაცრისფრო ფერის ბრტყელძირა, პირმომრგვალებული, სიმაღლე 6 სმ, ყელის დიამეტრი — 7 სმ, მუცლის დიამეტრი — 9 სმ.

კოკობი თიხისა, ლევა ფერის, მხრებზე ოთხი გახვრეტილი შეერილით, შევრილებს შორის სამ-სამი კობი ზის; სიმაღლე 8 სმ, ყელის დიამეტრი — 7,5 სმ, მუცლის დიამეტრი — 13 სმ, ძირის დიამეტრი — 6 სმ.

სამაჯური ვერცხლის, ელიფსური მოყვანილობის, თავებგახსნილი, ბოლოებში გამსხვილებული, გველის თავების გამოსახულებით, დიდი დიამეტრი 7,5 სმ, პატარა დიამეტრი — 5,5 სმ, განივკვეთი — 0,5 სმ.

სასაფეთქლე რგოლი ვერცხლისა, ბოლოებში ოდნავ შევიწროებული და გარეთ გადაზნექილი.

სამაჯური ბრინჯაოსი, თავებგადაღებული, ოვალური მოყვანილობის, დამზადებულია მრგვალგანივკვეთიანი მავთულისაგან; დაფარულია მწვანე პათინით; დიამეტრი 6,5 სმ, განივკვეთი — 0,4 სმ.

სამაჯური ბრინჯაოსი, თავებგადაღებული, წრიული, დამზადებულია მრგვალგანივკვეთიანი მავთულისაგან, დაფარულია მწვანე პათინით; დიამეტრი 7 სმ, განივკვეთი — 0,4 სმ.

სამაჯური ბრინჯაოსი, თავებგადაღებული, წრიული, დამზადებულია მრგვალგანივკვეთიანი მავთულისაგან. დაფარულია მწვანე პათინით; დიამეტრი 5,5 სმ, განივკვეთი — 0,4 სმ.

სამაჯური ბრინჯაოსი, თავებგადაღებული, ოვალური, დამზადებულია მრგვალგანივკვეთიანი მავთულისაგან; დიამეტრი 6 სმ, განივკვეთი — 0,6 სმ.

სამაჯური ბრინჯაოსი. თავებგადაღებული, წრიული, დამზადებულია მრგვალგანივკვეთიანი მავთულისაგან; დიამეტრი 6,4 სმ, განივკვეთი — 0,4 სმ.

სამაჯური ბრინჯაოსი, თავებგახსნილი, ოვალური მოყვანილობის,

დამზადებულია მრგვალგანიკვეთიანი მავთულისაგან, დაფარულია მწვანე პატინით; დიამეტრი 4,8 სმ, განიკვეთი — 0,4 სმ.

სამაჯური ბრინჯაოსი, თავებგახსნილი, წრიული, დამზადებულია მრგვალგანიცვეთიანი მეთულისაგან, დაფარულია მწვანე პატინით; დიამეტრი 6,5 სმ, განიკვეთი — 0,4 სმ.

სამაჯური ბრინჯაოსი, თავებგახსნილი, წრიული, დამზადებულია მრგვალგანიევკეთიანი მავთულისაგან, დაფარულია მწვანე პატინით; დიამეტრი 5,8 სმ, განიევკეთი — 0,4 სმ.

სამაჯური ბრინჯაოსი, თაგებგანსნილი, წრიული, დამზადებულია მრგვალგანივკეთიანი მათულისაგან, დაფარულია მწვანე პატინით; დიამეტრი 4,5 სმ, განივკეთი — 0,4 სმ.

სამაჯური ბრინჯაოსი, თავებგახსნილი, წრიული, დამზადებულია მრგვალგანივკვეთიანი მავთულისაგან, დაფარულია მწვანე პატინით, დიამეტრი 6 სმ, განივკვეთი — 0,3 სმ.

სამაჯური ბრინჯაოსი, თავებგახსნილი, ოვალური მოყვანილობის, დამზადებულია მრგვალგანიკვეთიანი მავთულისაგან, დაფარულია მწვანე პატინით; ღიამეტრი 5,5 სმ, განიკვეთი — 0,4 სმ.

სამაჯური ბრინჯაოსი, თავებგახსნილი, წრიული, დამზადებულია მრგვალგანიევებითანი მავთულისაგან, დაფარულია მწვანე პატინით; დიამეტრი 7 სმ, განივკვეთი — 0,4 სმ.

სამაჯური ბრინჯაოსი, თავებგახსნილი, წრიული, დამზადებულია მრგვალგანიევითიან მავთულისაგან, დაფარულია მწვანე პატინით; დიამეტრი 6,2 სმ, განიკვეთი — 0,4 სმ.

სამაჯური ბრინჯაოსი, თავებგახსნილი, წრიული, დამზადებულია მრგვალგანივკვეთიანი მეთულისაგან, დაფარულია მწვანე პატინით; დიამეტრი 4,8 სმ, განივკვეთი — 0,4 სმ.

სამაჯური ბრინჯაოსი, თავებგახსნილი, წრიული, დამზადებულია მრგვალგანიკვეთიანი მავთულისაგან, დაფარულია მწვანე პატინით; დიამეტრი 5,8 სმ, განიკვეთი — 0,4 სმ.

სამაჯური ბრინჯაოსი, თავებგანსნილი, წრიული, დაშზადებულია მრგვალგანიკვეთიანი მეთულისაგან, დაფარულია მწვანე პატინით; დიამეტრი 6 სმ, განიკვეთი — 0,4 სმ.

სამაჯური ბრინჯაოსი, თავებგახსნილი, ოვალური მოყვანილობის, დამზადებულია მრგვალგანიკვეთიანი მავთულისაგან, დაფარულია მწვანე პათინით; დიამეტრი 7,2 სმ, განიკვეთი — 0,4 სმ (ტაბ. VIII).

სამარხი № 2 (სიგრძე 160 სმ, სიგანე — 115 სმ). მიცვალებულის ჩონჩხი ძალზე ცუდად იყო შემონახული. დამხრობა შეინიშნებოდა: სამხრეთიდან ჩრდილოეთისაკენ. სამარხში აღმოჩნდა: დოქი თიხისა. ლევანონაცრისფრო, პირგადაშლილი, მაღალყელიანი, ცალყურა, სფე.

რულმუცლიანი, ბრტყელძირა, ყური მიძერწილი აქვს მხრიდან ზედ პირზე, ყურზე ორი პატარა მეჭეპე აზის (ცხოველის ყურების სტილი-ზაცია?). ჭურჭელი დამზადებულია ჩარხზე წვრილქვიშანარევი თიხისაგან. სიმაღლე 27 სმ, პირის დიამეტრი—9,4 სმ, ყელის დიამეტრი—7,5 სმ, მუცლის დიამეტრი—23 სმ. ძირის დიამეტრი—10 სმ. მოპოვებულია მიცვალეზლის მუცლის არეში.

კოკობი თიხისა, ლეგა ფერის, პირგადაშლილი, მაღალი და ფართოყელიანი, ბიკონუსური მუცლით. მხრები გოფირებული აქვს. პატარა განზე გამოზრდილი ყური მიძერწილია ზედ მხარზე, დამზადებულია ჩარხზე წვრილქვიშანარევი თიხისაგან. სიმაღლე 13,2 სმ, პირის დიამეტრი—8,1 სმ, ყელის დიამეტრი—11,5 სმ; ძირის დიამეტრი—4 სმ. მოპოვებულია მიცვალეზლის მუცლის არეში.

ჯამი თიხისა, ლეგა ფერის, დიდი ზომის, პირმომრგვალებული, სწორმხრებიანი, გვერდებშეკეცილი, ბრტყელძირა; ჯამი სქელკედლიანია და უხეში ნახელავი. სიმაღლე 7,7 სმ, პირისა და მუცლის დიამეტრი—23 სმ, ძირის დიამეტრი—9,5 სმ. მოპოვებულია სამარხის ჩრდილო კუთხეში.

სამაჯური ბრინჯაოსი, თავებგადადებული, მრგვალგანივკვეთიანი, დაფარულია მწვანე პატინით. დიამეტრი 5,6 სმ, განივკვეთი—0,4 სმ.

სამაჯური ბრინჯაოსი, თავებგადადებული, ოვალური მოყვანილობისა. დამზადებულია მრგვალგანივკვეთიანი მავთულისაგან. დაფარულია მწვანე პატინით, დიამეტრი 7 სმ, განივკვეთი—0,4 სმ.

სამაჯური ბრინჯაოსი, თავებგადადებული, წრიული, დამზადებულია მრგვალგანივკვეთიანი მავთულისაგან. ოდნავ წვერებგაწვრილებული, დაფარულია მწვანე პატინით. დიამეტრი 6,2 სმ, განივკვეთი—0,4 სმ.

სამაჯური ბრინჯაოსი, თავებგადადებული, წრიული, მრგვალგანივკვეთიანი, თავებწაწვეტილებული; დაფარულია მწვანე პატინით, დიამეტრი 5,3 სმ, განივკვეთი—0,4 სმ.

სამაჯური ბრინჯაოსი, თავებგახსნილი, სეგმენტისებური განივკვეთის მქონე, დამზადებულია მავთულისაგან, თავებგაბრტყელებულია და წაწვეტილებული, დაფარულია მწვანე პატინით; დიამეტრი 4,9 სმ, განივკვეთი—0,4 სმ.

სამაჯური ბრინჯაოსი, თავებგახსნილი, წრიული, ოთხწახნაგა, გვერდებდაბრტყელებული, დაფარულია მწვანე პატინით; დიამეტრი 4,7 სმ, განივკვეთი—0,4 სმ.

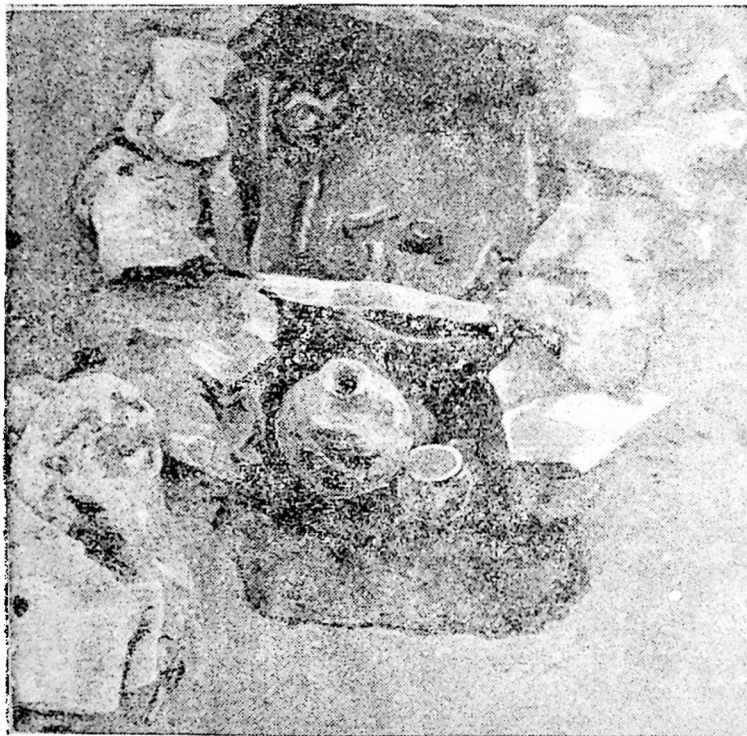
სამაჯური ბრინჯაოსი, თავები ძლიერ გადასული აქვს, წრიული, დამზადებულია მრგვალგანივკვეთიანი მავთულისაგან. დაფარულია მწვანე პატინით; დიამეტრი 5,2 სმ, განივკვეთი—0,4 სმ.

ისრისპირი ბრინჯაოსი, ე. წ. სკვითური ტიპისა, სამფრთიანი, ღრუმასრიანი, დაფარულია მწვანე პატინით, სიმაღლე 4,2 სმ, ფრთების

სიმაღლე — 3,1 სმ, ფრთების სიგანე — 0,9 სმ, ბასრის დიამეტრი — 0,7 სმ. მოპოვებულია ჯამის ქვეშ.

ხ ა ტ ი ს უ ლ ე ლ ი ბრინჯაოსი, მრგვალი, თავებგახსნილი, გრეხილოვანი განივკვეთისა, თავებგაბრტყელებული და თავებდახვეული. დაფარულია მწვანე პატინით. დიამეტრი 17 სმ, განივკვეთი — 0,4 სმ, მანძილი თავებს შორის — 3,9 სმ. მოპოვებულია სამარხის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში.

მ ძ ი ვ ე ბ ი (მინის, პასტის, სერდოლიკის, გიშრის) სხვადასხვა ფორმა-მოყვანილობისა.

სურ. 3. განთიადის ორგანოფილებიანი სამარხი № 3

1. მინისა: 28 ც. თაფლასფერი, ბიკონუსური, ირიბული. ზემოდან თეთრი პატინის სქელი ფენა აქვს. ცალი ბოლო წვრილად აქვს გახვრეტილი, მეორე კი ფართოდ.

2. პასტის: 121 ც. მრგვალბრტყეული, მომწვანო-მოცისფრო იოტები.

3. სერდოლიკის: მრგვალი, დიდპატარა ორმხრივნახერეთით.

4. ბრინჯაოსი: 2 ც. ბურთულა, პატინით დაფარული.

5. გიშრის: 1 ც. კასრისებური შავი ფერის მძივი შუაზე გატეხილი.

დანისტარი რკინისა, ბრტყელი, წაგრძელებული, წელში გამოყვანილი, თავბოლოგაგანიერებული, შემორჩენილა 3 მანკვალი და პირის ნაწილი. ძლიერ დაქანგულია. სიგრძე 12,2 სმ. სიგანე შუაში — 1,4 სმ, ბოლოში — 2,4 სმ, სისქე — 0,5 სმ. მოპოვებულია სამარხის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში.

სამაჯური ბრინჯაოსი, მრგვალი, თავებგადადებული, მრგვალგანივკვეთიანი, დაფარულია მწვანე პატინით. დიამეტრი 6,3 სმ, განივკვეთი — 0,4 სმ. მოპოვებულია სამარხის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში (ტაბ. IX).

სამარხი № 3 (სიგრძე 137 სმ, სიგანე — 116 სმ). სამარხი ორგანყოფილებიანია, მთავარ განყოფილების სიგრძე 87 სმ, სიგანე — 76 სმ, მიცვალებული დამხრობილია ჩრდილოეთიდან სამხრეთით ძლიერ მოკრუნხულ პოზაში. მეორე განყოფილება, რომლის ზომებია: სიგრძე — 50 სმ, სიგანე — 40 სმ, ცარიელი იყო¹. სამარხის მთავარ განყოფილებაში აღმოჩნდა:

ქოთანის თიხისა, ლევა ფერის, პირგადაშლილი, დაბალყელიანი, ცალყურა, მეტელგამობერილი, ბრტყელპირიანი, ოთხწახნაგა და მრგვალნახერეთიანი ყური მიბმულია ზედ ყელსა და მხარზე, გაბზარულია, ხელით ნაძერწია. სიმაღლე 15,7 სმ, პირის დიამეტრი — 12,5 სმ, ყელის დიამეტრი — 12 სმ, მეცლის დიამეტრი — 16,5 სმ, ძირის დიამეტრი 8 სმ.

ქოჭობი შავად გამომწვარი თიხისა, პირგადაშლილი, დაბალყელიანი, მსრებგამოწეული, ბკონუსურა მეცლით და ბრტყელი პატარა ძირით. პირი ოდნავ ჩამომტვრეული აქვს. დამზადებულია ჩარხზე მსხვილმარცვლოვანი თიხისაგან. სიმაღლე 8 სმ, პირის დიამეტრი — 7,7 სმ, ყელის დიამეტრი — 7 სმ, მეცლის დიამეტრი — 11,5 სმ, ძირის დიამეტრი — 4 სმ.

ქოკა ლეგამონაცრისფროდ გამომწვარი თიხისა, პირგადაშლილი, ცალყურა, ძაბრისებრყელიანი, ყელზე და მხრის მცირე ნაწილზე ამოღარული წრიული ზოლები შემოყვება. ორი ასეთივე წრიული ღარი

¹ ანალოგიური შემთხვევა გვაქვს შათან-დაღში (სამარხი № 104), სადაც ორგანყოფილებიან სამარხში ერთი განყოფილება ცარიელი იყო (მხოლოდ მსხვილფეხა საქონლის ჩამოღწევი ძვალი); J. de Morgan. Mission scientifique an Caucase. I. Paris. 1889. სურ. 15. რით არას გამოწეული ამგვარი შემთხვევები ძნელსათქმელია.

შემოყვება აგრეთვე ზედ მხარზე. კურკელს კვერცხისებრი მოყვანილობის მუცელი აქვს (ზევით დიდი, ქვევით პატარა); პირგაბრტყელებული, ნაწილობრივ პირჩამომტყეული. დამზადებულია ჩარხზე წვრილქვიშანარევი თიხისაგან. გვერდგაბზარულია და ზედაპირგაპრიალბებული. ოვალური განივკვეთიანი ყური მიძერწილია ზედ ყელსა და მხარზე, რომელსაც შუა ნაწილზე ზემოდან თავწაყვეთილი კოპი აზის. რამოდენიმე მცირე წრიული ღარი პირს შიგნიდანაც შემოუყვება. სიმაღლე 37 სმ, პირის დიამეტრი — 11,5 სმ, ყელის დიამეტრი — 7,3 სმ, მუცლის დიამეტრი — 30 სმ, ძირის დიამეტრი — 13,5 სმ.

ხელადა, ლეგა ფერის, მაღალყელიანი, პირმომრგვალებული, მუცელგამობერილი, ცალყურა, გვერდებზეწეროვებული, ბრტყელი ძირით, მრგვალგანივკვეთიანი ყური მიძერწილია ზედ პირსა და მხარზე. მხარზე სამი წრიული ღარი შემოუყვება. მუცელდაზიანებულია. დამზადებულია ჩარხზე. სიმაღლე 19 სმ, პირის დიამეტრი — 6,7 სმ, მუცლის დიამეტრი — 16,5 სმ, ძირის დიამეტრი — 7,5 სმ.

შუბისპირი რკინისა, გრქელი, ტირაფისფოთლისებრი მოყვანილობისა, მასრაგახსნილი, პირზე ორივე მხარეს მაღლად აბეჭებული ქედი გაუყვება. მასრის ყელში იარალი გადატეხილია, პირი აქვს დაზიანებული და ძლიერ დაქანგულია, მასრაზე ქსოვილის ანაბეჭდი შეინიშნება. სიგრძე 31 სმ, მასრის დიამეტრი — 2,5 სმ.

დანა რკინისა, ზურგმოხრილი, ტარგაყოფილი. აღებულია მრგვალგანივკვეთიანი მავთული, მოღუნულია ტართან და შემდეგ პირის მიმართულებით გაბრტყელებულია ქედვის საშუალებით. ძლიერ დაქანგულია და წვერწატეხილი. სიგრძე 13,5 სმ. პირის საგანე — 1,3 სმ, პირის სისქე — 0,4 სმ, მოპოვებულია: ჩრდილო-დასავლეთ კედლას შუა ნაწილში.

სამაჯური ბრინჯაოთი, მრგვალი, თავებგახსნილი, დამზადებულია მრგვალგანივკვეთიანი მავთულისაგან, თავებდაბრტყელებულია. ბრტყელი თავები შემკულია ამოღარული ხაზებით (გველას თავის სტილიზებული გამოსახულება). დიამეტრი 7,4 სმ, განივკვეთი — 0,4 სმ, მოპოვებულია სამარხის შუა ნაწილში (ტაბ. X).

სამარაზი № 4 (სიგრძე 100 სმ, სიგანე — 85 სმ). მიცვალებულას ჩონჩხი ისე იყო დაზიანებული, რომ მისი დამხრობის შესახებ გარკვევით არაფრის თქმა არ შეიძლება. სამარხში აღმოჩნდა:

ჯამი თიხისა, შავი ფერის, სწორმხრებიანი, ოდნავ პირგადაშლილი, ღრმა, გვერდებმომრგვალებული, ბრტყელძირიანი. შიგნიდან ფსკერზე კონცენტრიკული წრეხაზები შემოუყვება. პირჩამოტეხილია და ძირატყეული, ძირის ნატეხი თან ახლავს, დამზადებულია ჩარხზე, წვრილქვიშანარევი თიხისაგან. სიმაღლე 4,3 სმ, პირის დიამეტრი — 13 სმ,

მუცლის დიამეტრი — 12 სმ, ძირის დიამეტრი — 7; მოპოვებულია აღმოსავლეთ კედელთან.

კოკობი თიხისა, შავი ფერის, პირგადაშლილი, ყელში გამოყვანილი, მაღალყელიანი, ცალყურა, მუცელგამობურცული, ბრტყელძირიანი, მრგვალგანივკვეთიანი პატარა, მაგრამ მასიური ყური მიძერწილია ზედ პირსა და მუცელზე. სიმაღლე 6,6 სმ, პირის დიამეტრი — 7,9 სმ, ყელის დიამეტრი — 7,5 სმ, მუცლის დიამეტრი — 9,2 სმ. ძირის დიამეტრი — 5 სმ, მოპოვებულია აღმოსავლეთ კედელთან.

ხატისულელი ბრინჯაოსი, თავებგახსნილი, მრგვალგანივკვეთიანი, ოვალური მოყვანილობისა. დაფარულია მწვანე პატინით. უდიდესი დიამეტრი 11,7 სმ, უმცირესი დიამეტრი — 9,1 სმ, განივკვეთი — 0,8 სმ, მოპოვებულია სამარხის ჩრდილო ნაწილში.

საკინძი ბრინჯაოსი, ძეწკემობმული. საკინძი თავგამსხვილებულია, თავებბრტყელებული და სამ ადგილას მრგვალნახვრეტიანი, ღეროგაწვრილებულია, საკინძის ხერელში გაყრილია ერთი შედარებით დიდი ბრინჯაოს რგოლი, რომელზედაც ასხმულია ძეწკვის ყველა დანარჩენი რგოლები. სიგრძე 8,5 სმ, თვალის დიამეტრი — 1,2 სმ, ღეროს განივკვეთი — 0,3-0,4 სმ, მოპოვებულია სამარხის ჩრდილო ნაწილში.

სამაჯური ბრინჯაოსი, გახსნილი, წრიული, მრგვალგანივკვეთიანი, დაფარულია მწვანე პატინით. დიამეტრი 5,6 სმ, განივკვეთი — 0,4 სმ.

სამაჯური ბრინჯაოსი, თავებგადადებული, მომრგვალო, მრგვალგანივკვეთიანი, დაფარულია მწვანე პატინით; დიამეტრი 6,5 სმ, განივკვეთი — 0,4 სმ.

სამაჯური ბრინჯაოსი, თავებგადადებული, წრიული, თავებწაწვეტებული, შიგნიდან ბრტყელი და ზურგმომრგვალებული. დაფარულია მწვანე პატინით; დიამეტრი 5,6 სმ, განივკვეთი — 0,4 სმ.

სამაჯური ბრინჯაოსი, გახსნილი, ოვალური მოყვანილობისა, ოვალურგანივკვეთიანი, დაფარულია მწვანე პატინით. დიამეტრი 4,3, განივკვეთი — 0,4 სმ.

მძივები სერდოლიკის (44 ც.), სხვადასხვა ფორმისა და ზომის, მრგვალი, მრგვალბრტყელი, ბიკონუსური, კასრისებური. მათ შორის 2 მძივი საკმაოდ მსხვილია და ორგვერდგახვრეტილი. ეს ორი მძივი ღვიძლის ფერია. მოპოვებულია სამარხის ჩრდილო კედელთან.

მძივები თეთრი მოცისფრო ქვისა და ნიჟარება (15 ც.), ქვის მძივები წაკვეთილ კონუსს მოგვაგონებს, რომელთა მხრები ვერტიკალური ზოლებითაა დაღარული, მოპოვებულია სამარხის ჩრდილო კედელთან.

ლილაკი ბრინჯაოსი, ოთხფრთიანი, შუაში გახვრეტილია (ტაბ. XI).

სამარხი № 5 (სიგრძე 140 სმ, სიგანე — 105 სმ). სამარხში მიცვა-

ლებულის ჩონჩხი კარგად იყო შემონახული. დამხრობა სამხრეთიდან ჩრდილოეთისაკენ, მარჯვენა გვერდზე, ფეხებმოკეცილი. სამარხში აღმოჩნდა:

ქოთანი ლეგამონაცრისფრო თიხისა, დამტვრეულია და ნაწილობრივ აღდგენილი. პირგადაშლილი, დაბალყელიანი, ცალყურა, მუცელგამობერილი, ძირგაბრტყელებული. პატარა მრგვალგანივკვეთიანი ყური მიძერწილია ზედ ყელსა და მხარზე. ხელით ნაძერწია და დამზადებულია წვრილქვიშანარევი თიხის ცომისაგან. სიმაღლე 14 სმ, პირის დიამეტრი — 11,5 სმ, მუცლის დიამეტრი — 16 სმ, მოპოვებულია სამარხის სახურავის თავზე აღმოსავლეთ კედელთან.

ქოთანი ლეგამონაცრისფრო თიხისა, პირგადაშლილი, დაბალყელიანი, ცალყურა, მუცელგამობურტული, გვერდებშემალეებული ბრტყელძირიანი მრგვალი ყური მიძერწილია ზედ მხარზე. მხრებზე წრფივი ამოღარული ზოლები შემოუყვება. დამზადებულია ჩარხზე. სიმაღლე 21,5 სმ, პირის დიამეტრი — 14 სმ, ყელის დიამეტრი — 12,5 სმ, მუცლის დიამეტრი — 21 სმ, ძირის დიამეტრი — 10 სმ. მოპოვებულია მიცვალებულის მუცლის არეში.

კოტოზი მოწაბლისფრო-მოყავისფრო თიხისა, ვიწრო და ოდნავ პირგაშლილი, მუცელგამობურტული, გვერდებშევიწროებული, ძირგაბრტყელებული, ოდნავ პირნაკლული. დამზადებულია ჩარხზე მსხვილქვიშანარევი თიხისაგან. სიმაღლე 10,5 სმ, პირის დიამეტრი — 7 სმ, მუცლის დიამეტრი — 12 სმ, ძირის დიამეტრი — 5,3 სმ.

შუბისპირი რკინისა, მასრაგახსნილი, გრძელი მასრის ყელი ძალზედ ვიწროა. პირზე ორივე მხარეს ძლიერ აბეჭებული ქედი გაუყვება. პირზე აქა-იქ ქსოვილის ანაბეჭდები ახლავს. ძლიერ დაქანგულია. სიგრძე 33,5 სმ, პირის სიგრძე — 21,5 სმ, მასრის სიგრძე — 12 სმ, პირის უდიდესი სიგანე — 4,3 სმ. მოპოვებულია სამარხის აღმოსავლეთ ნაწილში.

სამაჯური ბრინჯაოსი. გახსნილი, წრიული, მრგვალგანივკვეთიანი. დაფარულია მწვანე პათინით. დიამეტრი 7,1 სმ, განივკვეთი — 0,6 სმ, მოპოვებულია მარჯვენა ხელთან.

სამაჯური ბრინჯაოსი, გახსნილი, მომრგვალო, გვერდებდაბრტყელებული, ზურგმომრგვალებული, თავებწაწვეტებული, დაფარულია მწვანე პათინით. დიამეტრი 6,5 სმ, განივკვეთი — 0,4 სმ. მოპოვებულია მარცხენა ხელთან.

ფეხის რგოლის ნაწილი ბრინჯაოსი. წარმოდგენილია მისი ნახევარი (ძველადვე გატეხილი) მრგვალგანივკვეთიანი და ზურგდაკერქნილი. განივკვეთი 0,5 სმ. მოპოვებულია ფეხის სიახლოვეს.

დანა რკინისა. წარმოდგენილია მისი ნაწილი და ისიც ორად გატეხილი. ქანგისაგან ძლიერ დეფორმირებულია, დანა ზურგმოხრილია. სიგრძე 12,7 სმ. მოპოვებულია დასავლეთ კედელთან (ტაბ. XII).

სამარხი № 6 (სიგრძე 170 სმ, სიგანე — 120 სმ). მიცვალებული

დამხრობილი იყო სამხრეთიდან ჩრდილოეთისაკენ, მარჯვენა გვერდზე, ფეხებმოკეცილი. სამარხში აღმოჩნდა:

ღოჭი ლეგა-მოშავო თიხისა, პირგადაშლილი, ცალყურა, მაღალ-ყელიანი, მრგვალგანივკვეთიანი მასიური ყური მიძერწილია ზედ პირსა და მხარზე. მხარზე ორი წრიული ღარი შემოუყვება. მუცელი აქვს გოფირიებული. ნაწილობრივ პირმომტვრეულია. დამზადებულია ჩარხზე წმინდა ქვიშანარევი თიხისაგან. სიმაღლე 27 სმ, პირის დიამეტრი—8,6 სმ, ყელის დიამეტრი—7,1 სმ, მუცლის დიამეტრი—23,5 სმ, ძირის დიამეტრი—10 სმ, მოპოვებულია მიცვალებულის მუცლის არეში.

ქოთანი ლეგა-მოშავოდ გამომწვარი თიხისა, პირგადაშლილი, ცალყურა, სფერულმუცლიანი, ბრტყელძირიანი, ოვალური განივკვეთის მქონე მრგვალი ყური მიძერწილია ზედ მხარზე. მხარზედვე ამოღარულ წრიული ხაზების წყება შემოუყვება. პირგაბზარულია. დამზადებულია ჩარხზე წმინდა ქვიშანარევი თიხისაგან. სიმაღლე 20,2 სმ, პირის დიამეტრი—15,3 სმ, ყელის დიამეტრი—14 სმ, მუცლის დიამეტრი—22,5 სმ, ძირის დიამეტრი—11,5 სმ.

დანა რკინისა, ზურგმოხრილი, სამმანკვლიანი, წვერწატეხილი, წვერის ნაწილი ახლავს. ძლიერ დაჟანგულია. პირგათხელებულია და ზურგგასქელებული. სიგრძე 20 სმ, პირის სიგანე—2,7 სმ, მოპოვებულია მიცვალებულის თავის არეში.

ხატი სულელი ბრინჯაოსი, თავებგახსნილი, მრგვალი; თავები აქვს ორწახნაგა და გარეთ გადახვეული. გადახვევის აუცილებელი გზებით. ღერო სპირალისებურია. დაფარულია მწვანე პატინით. დიამეტრი 18,5 სმ, ღეროს განივკვეთი—0,6-0,7 სმ, თავების განივკვეთი—0,4 სმ, თავებგახსნილობა—5,6 სმ; მოპოვებულია მიცვალებულის კისრის არეში.

ბეჭედი ბრინჯაოსი, დამზადებული ბრტყელი ფირფიტისაგან. დაფარული მწვანე პატინით. დიამეტრი 2,3 სმ, სიგანე—0,6 სმ, სიქე—0,1 სმ. მოპოვებულია ხელის ფალანგებთან.

შუბისპირი რკინისა, მასრაგახსნილი, გრძელი, პირზე ორივე მხარეს მაღლად აბეჭებული ქედი გაუყვება. ძლიერ დაჟანგულია. ქედი ნაწილობრივ მასრაზე გადადის, სიგრძე 34 სმ, პირის სიგანე—22 სმ, მასრის სიგრძე—12 სმ, მასრის დიამეტრი—2,7 სმ, პირის სიგანე—3,3 სმ.

სამაჯური ბრინჯაოსი, მრგვალი, გახსნილი, მრგვალგანივკვეთიანი, მასიური, დაფარულია მწვანე პატინით. დიამეტრი 0,3 სმ, განივკვეთი—0,6 სმ.

სამაჯური ბრინჯაოსი, გახსნილი, მრგვალგანივკვეთიანი, დაფარულია მწვანე პატინით, დიამეტრი 7,1 სმ, განივკვეთი—0,4 სმ.

სამაჯურის ნატეხი ბრინჯაოსი, მრგვალგანივკვეთიანი, განივკვეთი 0,5 სმ.

კოჭობის (?) ნატეხები თიხისა, წაბლისფერი, პირგადაშლილი და ბრტყელძირიანი. ძირის დიამეტრი 5,7 სმ (ტაბ. XIII).

სამარხი № 7 (როგორც აღნიშნული გვექონდა, სამარხის ნაშთი), სამარხში აღმოჩნდა:

სამაჯური ბრინჯაოსი, თავებგადადებული, წრიული, დამზადებულია მრგვალგანივკვეთიანი მავთულისაგან. დიამეტრი 5,5 სმ, განივკვეთი — 0,4 სმ.

სამაჯური ბრინჯაოსი, გატეხილია, აკლია ნახევარი, დამზადებულია მრგვალგანივკვეთიანი მავთულისაგან, განივკვეთი 0,4 სმ.

სამაჯური ბრინჯაოსი, თავებგახსნილი; წრიული, დამზადებულია მრგვალგანივკვეთიანი მავთულისაგან, დიამეტრი 4,8 სმ, განივკვეთი — 0,4 სმ.

კერამიკის ფრაგმენტები (ტაბ. XIV).

სოფ. განთიადის ტერიტორიაზე გათხრილ სამარხებში აღმოჩენილი იარაღი დამზადებულია რკინისაგან, სამკაული კი ძირითადად ბრინჯაოსაგანაა ნაკეთები. ზოგ სამარხში იარაღი არ გვხვდება, სამაგიეროდ ზოგში ის რამდენიმე ცალია. ეს აიხსნება იმით, რომ პირველ შემთხვევაში საქმე გვაქვს ქალის სამარხთან, მეორე შემთხვევაში კი მამაკაცის დაკრძალვასთან.

სოფ. განთიადის სამაროვანზე აღმოჩენილი თიხის ჭურჭელი ძირითადად შავი და ლევამონაცრისფერო ფერისაა. თითქმის ყველა ჭურჭელი დამზადებულია ჩარხზე. გამონაკლისის სახით გვხვდება მსხვილმარცვლიანი, უხეში, ხელით ნაძერწი ჭურჭელი. კერამიკის შემკულობას უმეტესად წარმოადგენს ლარული, წრიული ორნამენტი; ასევე დამახასიათებელია ჭურჭლის მუცლის გაფორმება გოფრეს სახით. განთიადის ერთ-ერთი დოქის (ქვისსამარხი № 2) ყურზე, ალბათ გაფორმების თვალსაზრისით, მიძერწილია ორი მეჭექი—შეიძლება ცხოველის ყურების სტილიზაცია. ძვ. წ. I ათასწლეულის I ნახევარში ამიერკავკასიაში შეინიშნება კერამიკულ ნაწარმზე ჭურჭლის სახელურების სხვადასხვა ვარიანტით გაფორმება¹. უფრო სწორად, ძვ. წ. IX-VI საუკუნეებში სახელურების გაფორმება ერთ-ერთი მორფოლოგიური დეტალი ხდება². ამ პერიოდში ჭურჭლის ყურებზე ცხოველის რაიმე ნაწილის

¹ Рзаев Н. И., Художественная керамика Кавказской Албании (IV в. до н. э. - I в. н. э.), Баку, 1964, 17. Абрамова М. П., О керамике с зооморфными ручками, СА, 2, 1969, 81.

² Карапетян Л. Л., История гончарного производства древней Армении (III тысячелетие — VI в. до н. э.), Автореферат, Ереван, 1966, 21, 27.

გამოსახვა ცნობილია ამიერკავკასიის სხვადასხვა რაიონებიდან (ქუთაისის „ცხებურა“¹, ნავთლული², სამთავრო³, თეთრი წყაროს რაიონი⁴, დმანისის ნეკროპოლი⁵, შორის ნასახლარი⁶, ყარაბაღის ველი⁷, მინგეჩაური⁸, სომხეთის სხვადასხვა რაიონები⁹ და სხვ.). როგორც აღნიშნული იყო, სოფ. განთიადას სამაროვანზე აღმოჩნდა რამდენიმე ჭურჭელი გოფრირებული მუცლით. გოფრირებული ჭურჭელი ცნობილია დვანიდან სოლოვეჩრდას №15, 11 სამარხებიდან¹⁰, ნავთლულიდან¹¹, ავქალიდან¹², განსაკუთრებით დიდი რაოდენობით სამთავროდან¹³, კასპიდან და შიდა ქართლის სხვადასხვა რაიონებიდან¹⁴, ცხინვალის „ნაყარგორადან“¹⁵; გოფრირებული ჭურჭლები გვხვდება განჯა-ყარაბაღულ კულტურაშიც¹⁶, სომხეთის ტერიტორიაზე¹⁷; ორნამენტი გოფრეს სახით გავრცელებული ჩანს სამხრეთ ამიერკავკასიაში უფრო ადრეულ ხანაშიც. თრიალეთში სოფ. კუშჩისტან 1958 წელს გათხრილ რამდენიმე სამარხში აღმოჩნდა ჭურჭლები გოფრირებული მუცლით¹⁸. ეს

¹ ჩუბინიშვილი ბ., არქეოლოგიური ძეგლები „ცხებურას“ მონამოებიდან, სსმ, XVII-B, თბილისი, 1953, 173.

² ქორიძე დ., გვანბრანჯაოს ხანის არქეოლოგიური ძეგლები თბილისიდან (ნავთლული), სსმ, XVIII-B, თბილისი, 1954, 62.

³ ქორიძე დ., გვანბრანჯაოს ხანის არქეოლოგიური ძეგლები თბილისიდან (ნავთლული), სსმ, XVIII-B, თბილისი, 1954, 62.

⁴ კვიფინაძე კ., თეთრაწყაროს ზოგერთი არქეოლოგიური ძეგლები, ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის. არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის ასპირანტა და ახალგაზრდა მეცნიერ მეშაკთა სამეცნიერო კონფერენცია, თეხისები, თბილისი, 1966, 24.

⁵ ნიორაძე გ., დვანისის ნეკროპოლი და მისი ზოგიერთი თავისებურება, სსმ, XIV-B, თბილისი, 1967, 31.

⁶ ტყეშელაშვილი ო., ფოლაღერის ხეობა, თბილისი, 1969, 21, 23.

⁷ Исмизاده, Итоги археологических исследований на холме Кара-тепе, Археологические исследования в Азербайджане, Баку, 1965, 80.

⁸ Памятники истории Азербайджана, Баку, 1956, 27, სურ. 28.

⁹ Карапетян Л. Л., დასახ. ნაშრომი. Плотровский Б. Б., Археология Закавказья, Ленинград, 1949, 86.

¹⁰ მაკალათია ს., დვანის ნეკროპოლის არქეოლოგიური გათხრები, თბილისი, 1948, 32.

¹¹ ქორიძე დ., დასახ. ნაშრომი, 60.

¹² ქორიძე დ., დასახ. ნაშრომი, 61.

¹³ იქვე.

¹⁴ ბარაბიძე მ., შიდა ქართლი გვანბრანჯაო-ადრეკინის ხანაში, საღისერ-ტაციო ნაშრომი, თბილისი, 1966, 128.

¹⁵ გობეჯიშვილი გ., სტალანის ნაყარგორა, მემოზხილველი, II, თბილისი, 1951, 251.

¹⁶ ქორიძე დ., დასახ. ნაშრომი, 62.

¹⁷ იქვე.

¹⁸ მასალა ინახება საქართველოს ხელოვნებას მუზეუმში.

სამარხები გვიანბრინჯაოს ხანის უნდა იყოს. საერთოდ, როგორც ჩანს, ქრონოლოგიური სხვაობის მიუხედავად, ძნელდება გვიანბრინჯაოსა და რკინის ხანის თიხის ჭურჭლის ფორმათა გათიშვა (მაგალითად, ამის მაჩვენებელია ცხინვალის ნაცარგორას II და III ფენათა კერამიკის შედარება)¹. გვიანბრინჯაო—აღრერკინის ხანის პერიოდი ცალკეულ ტომთა გაერთიანებების, ხშირი ომებისა და შეხლა-შემოხლის ხანაა². ბუნებრივია, მეტი ყურადღება ექცევა მელითონეობის განვითარებას (იარაღის დამზადება!) და ნაკლები დრო რჩება მშვიდობიანი ცხოვრებისათვის დამახასიათებელი მეურნეობის დარგების მოდერნიზაციისათვის (მაგალითად, წინწყაროს სამაროვნის ძირითადი მასა დათარიღებულია ძვ. წ. IX-VIII საუკუნეებით. მაგრამ აქ აღმოჩენილი კერამიკა მეტად არჩეულ იერს ატარებს და ემსგავსება გვიანბრინჯაოს აღრეული ეტაპის თიხის ჭურჭელს³, მაშინ, როცა აქ აღმოჩენილი იარაღი მეტად განვითარებულია).

სოფ. განთიადის სამაროვანზე გათხრილი შვიდი სამარხიდან სამში (ქვისსამარხები №№ 3, 5, 6) აღმოჩნდა რკინის შუბისპირები. სამივე შუბისპირი მასარგახსნილია; შუბისპირებს ორივე მხარეს შალაღი ქედი მიუყვება. სამივე შუბისპირი ტირიფის ფოთლის მოყვანილობისაა და სიგრძეც თითქმის ერთნაირი აქვთ (შუბისპირების სიგრძე მერყეობს 32-34 სანტიმეტრს შორის). როგორც ჩანს, სამარხში ჩატანებისას შუბი მიცვალეზულსათვის გულმკერდზე დაუდვიათ, რადგან მე-5 და მე-6 ქვისსამარხებში აღმოჩენილ შუბისპირებს პირსა და მასრაზე ქსოვილის ნაშთი შერჩენოდა.

ძვ. წ. VIII-VI საუკუნეებში სამხრეთ-აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში რკინის შუბი ხდება წამყვანი იარაღი⁴. განთიადის სამაროვანზე აღმოჩენილი შუბისპირების ანალოგიური შუბისპირები ცნობილია ზემოლისის ერთ-ერთ სამარხიდან⁵, სამთავროდან⁶. 1939 წელს ანალოგიური შუბისპირი აღმოაჩინა ბ. კუფტინმა თრიალეთში ჩაილართან გათხრილ ქვისსამარხში⁷. დიდი რაოდენობით არის ნაპოვნი ამგვარი შუბისპირები

¹ გო ბ ე ჯ ი შ ე ი ლ ი გ., დასას. ნაშრომი, 251.

² საქართველოს არქეოლოგია, ავტორთა კოლექტივი, თბილისი, 1959, 190.

³ მე ნ ა ბ დ ე მ., დ ა ე ლ ი ა ნ ი ძ ე ც., თრიალეთის სამაროვნები, კატალოგი I, თბილისი, 1963, 19.

⁴ Погребова М. Н., Вооружение и войско народов центрального и восточного Закавказья . . . , 13.

⁵ ჯ ა ლ ბ ა რ ი ძ ე ო., არქეოლოგიური გათხრები სოფ. ოვორაში, თსუ შრომები, ტ. 65, 1957, 189.

⁶ ა ბ რ ა მ ი შ ე ი ლ ი რ., რკინის ათვისების საკითხისათვის აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე, სსმ, XXIII-B, 1961, ტაბ. XIX.

⁷ მასალა ინახება საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის წინაფეოდალური ხანის განყოფილებაში.

სომხეთის ტერიტორიაზე. ისინი ცნობილია მუსი-იერიდან, ლელვარიდან, შაითანდალიდან¹. უ. დე მორგანის მიერ მდინარე დებედას ხეობაში აღმოჩენილ მასრაგახსნილ ქედიან რკინის შუბისპირებს ბ. პიოტროვსკი ძვ. წ. VII-VI საუკუნეებით ათარიღებს². ასეთივე თარიღს იძლევა ბ. ტეხოვი თლის სამაროვნის № 93 სამარხის კომპლექსისათვის, სადაც აღმოჩნდა ანალოგიური რკინის შუბისპირი³. ამგვარი შუბისპირები გვხვდება კარმირ-ბლურზეც⁴, გოლოვინოში⁵. ს. ესაიანს სომხეთში აღმოჩენილი მასალების მიხედვით შექმნილი აქვს შუბისპირების კლასიფიკაცია, სადაც ამგვარი შუბისპირები ექვეა მესამე ჯგუფში და თარიღდება ძვ. წ. X-VI საუკუნეებით⁶. ამ ჯგუფში შემავალი შუბისპირები ცნობილია სამთავროში, ბეშთაშენში, მინგეჩაურში, ქედაბეკში, დალესტანში, ლენქორანში, ასურეთში, თალიშში, რასშამრაში⁷. აღნიშნულ ჯგუფში შეიძლება გამოიყოს ძვ. წ. VII-VI საუკუნეებისათვის დამახასიათებელი ვარიანტი (პურტანი, ნალბანდი, ტაკეოვრანისტი, ლენინაკანი, გორისი)⁸. სწორედ ამ ვარიანტს უნდა მიეკუთვნებოდეს განთიადში აღმოჩენილი რკინის შუბისპირები.

როგორც აღნიშნული იყო, განთიადის სამაროვნის ოთხ სამარხში (ქვისამარხები №№ 2, 3, 5, 6) აღმოჩნდა რკინის დანები. № 5 და № 6 ქვისამარხებში ნაპოვნი რკინის დანები ერთი და იგივე ტიპისაა; ესაა ტანმოხრილი, ერთპირღესილი დანების ჯგუფი. დანების ეს ტიპი ფართოდ არის გავრცელებული ჩრდილოეთ წინა აზიიდან მოკიდებული სამხრეთ რუსეთის ველების ჩათვლით⁹: ამ ტიპის დანები გვხვდება ვანის სა-

¹ J. de Morgan. La préhistoire orientale. III. Paris. 1927. 291.

² Пиотровский Б. Б., Археология Закавказья, Ленинград, 1949, ტბ. XI.

³ Техов Б., Раскопки Тлийского могильника в 1960 году, С. А. I, 1963, 169, სურ. 5.

⁴ Пиотровский Б. Б., Кармир-блур, т. I, Ереван, 1950, 39.

⁵ Мартиросян А. А., Раскопки в Головинно, Ереван, 1954, ტბ. I.

⁶ Есаян С., Оружие и военное дело древней Армении, Ереван, 1954, 1966, 22.

⁷ Есаян С., დასახ. ნაშრომი, 24 (იხ. სქოლიო).

⁸ იქვე.

⁹ აბრამიშვილი რ., რკინის ათვისების საკითხისათვის აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე, სსშ, XIII-B, თბილისი, 1961, 370. Мартиросян А. А., Раскопки в Головинно, Ереван, 1952; Мельникова О. Н., Могильник у с. Долинское Черниговской области, КСИИМК, вып. XXIV, 1950; Бобринский А. А., Курганы близ Смелы, т. I, СПб, 1897, 76, 77.

მეფოს ტერიტორიასა¹ და ურარტულ ცენტრებში², ამიერკავკასიაში ამ ტიპის დანების გავრცელებას ბ. პიოტროვსკი ვანის სამეფოს ექსპანსიას მიაწერს³. ურარტუს ტერიტორიაზე ტანმოხრილი დანები გვხვდება ძვ. წ. VII-VI საუკუნეების ძეგლებში, ხოლო ამიერკავკასიაში ძვ. წ. VIII საუკუნის ბოლოდან ჩანს⁴. მაგალითად, სამთავროს № 174 ორმოსამარხის კომპლექსს, რომელშიც რკინის ერთი ტანმოხრილი დანაა, რ. აბრამიშვილი რკინის ფართო ათვისების II საფეხურით, ე. ი. ძვ. წ. VIII-VII საუკუნის I ნახევრით ათარილებს⁵. მუსი-იერის ტანმოხრილი ტიპის დანების შემცველ სამარხებს ე. დე მორგანი ძვ. წ. VIII საუკუნით ათარილებს⁶, ა. მარტიროსიანი კი, ძვ. წ. VIII საუკუნის II ნახევრით⁷. ამავე პერიოდისაა ნორატუსის სამაროვანი, მდიდარი ტანმოხრილი რკინის დანებით⁸. კიროვკანის ქვისსამარხებში ტანმოხრილი რკინის დანები გვხვდება მოკლემასრიან რკინის შუბისპირებთან ერთად. ასეთივე კომპლექსებს ვხვდებით ასტხაღზორის სამაროვანზე, რომელსაც ა. მარტიროსიანი ათარილებს ძვ. წ. VIII საუკუნის ბოლოში⁹. ტანმოხრილი რკინის დანები ცნობილია მცირე აზიიდან, ალიშარ-ჰუიუკის IV ფენიდან; ამ ფენას ჰ. ოსტენი ძვ. წ. VIII-VII საუკუნეებით ათარილებს¹⁰. დანარჩენი მკვლევრები, რომელნიც შეგებთან ალიშარ-ჰუიუკის IV ფენის მასალას, მეტად ზოგად თარიღს იძლევიან. მაგალითად, სტ. პრევერსკი ალიშარ-ჰუიუკის IV ფენას ძვ. წ. II ათასწლეულის ბოლო საუკუნეებით ათარილებს¹¹. კ. ბიტელი კი ძვ. წ. XII-VIII საუკუნეებით¹².

¹ Leman - Haupt C., Armenien Einst und Setzt. II. 1931. 101.

² Плотровский Б. Б., Кармир-Бур, 2, Ереван, 1950, ნახ. 17, 52.

³ Плотровский Б. Б., Археология Закавказья, Ленинград, 1949, 116.

⁴ საქართველოს არქეოლოგია, ავტორთა კოლექტივი, თბილისი, 1957, 172.

Трапш М. М., Памятники колхидской и скифской культур в селе Кула-нурхва Абхазской АССР, Сухуми, 1962, 45.

⁵ აბრამიშვილი რ., სამთავროს სამაროვანზე აღმოჩენილი გვიანბრინჯაოს ხანის და რკინის ფართო ათვისების ხანის ძეგლების დათარიღებისათვის, სსშმ, ტ. XIX-A და XXI-B, თბილისი, 1957, მისაუ, რკინის ათვისების საერთაშორისო აღმოჩენილ საქართველოს ტერატორიაზე, სსშმ, XXII-B, თბილისი, 1961, 368, ტაბ. XIII-I.

⁶ J. de Morgan. Mission scientifique au Caucase. I. Paris. 1899. 268-269.

⁷ Мартиросян А. А., Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ереван, 1964, 207.

⁸ Мартиросян А. А., დასახ. ნაშრომი, 208.

⁹ Мартиросян, Раскопки в Кирозокане и некоторые памятники раннеурартского периода, Известия АН Армянской ССР, № 9, 1966, 61-84.

¹⁰ Osten H. The Alishar - Hüyük. II. OIP. XXIX. 1937. 441.

¹¹ Przeworski St. Die Metallindustrie 150 - 153.

¹² Osten H., დასახ. ნაშრომი, 306.

განთიადის სამაროვნის № 2 ქვისსამარხში აღმოჩნდა რკინის დანის მხოლოდ ტარი, სამი მანკვლით. რა ტიპის იყო თვითონ დანის პირი ძნელი სათქმელია.

სრულიად განსხვავებული რკინის დანა აღმოჩნდა № 3 ქვისსამარხში. დანა მცირე ზომისაა (სიგრძე 13,5 სმ), ზურგმოხრილი, საინტერესოა მისი ტარი: აღებულია მრგვაღვანიგვეთიანი რკინის მავთული, მოღუნული ტართან, ისე, რომ ტარის შუაში სიციარიელე რჩება და შემდეგ პირის მიმართულებით გაბრტყელებულია ქვედვის საშუალებით; ამრიგად, პირის ნაწილს ბრტყელი ფორმა აქვს მიღებული. ეა დანა ტანმოხრილ დანათა ტიპის ერთ-ერთი ვარიანტი უნდა იყოს. ანალოგიური ტარის მქონე რკინის დანა ცნობილია მუსი-იერიდან¹. როგორც ჩანს, ზურგმოხრილ რკინის დანათა დიდ ტერიტორიაზე გავრცელება სხვადასხვა ვარიანტს ქმნის, განსაკუთრებით იმ ადგილებში, სადაც რკინის წარმოების დამოუკიდებელი კერები არსებობდა. საყურადღებოა, რომ აქარის ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში დღემდე ცნობილია ტანმოხრილი რკინის დანა, რომელსაც „ლაზურ“. ანუ „ქანურ“ დანას უწოდებენ².

სოფ. განთიადის სამაროვანზე აღმოჩნდა სამი ხატისუღელი, ბრინჯაოსი (ქვისსამარხები № № 2, 4, 6). № 2 და № 6 ქვისსამარხებში აღმოჩენილი ხატისუღელი სპირალურად დახვეული მავთულია, რომელთა ბოლოები გაბრტყელებულია და გარეთ გადმოკეცილი. ანალოგიური ხატისუღლები გვხვდება ამიერკავკასიისა და ჩრდილო კავკასიის თანადროულ ძეგლებში (სამთავროს ორმოსამარხები № № 163, 207, 245, 255, 273³, მელაანი⁴, ზემო აეჰალა⁵, გოლოვინო⁶, ყ. დე მორგანის გათხრები მდ. დებედას ხეობაში⁷ და სხვ.). საინტერესოა ამგვარი

¹ J. de Morgan. La préhistoire orientale. III. Paris. 1927, 291, სურ. 265.

² რეხეიაშვილი ნ., ქართული ხალხური ნეტაღერგა, თბილისი, 1964, 109.

³ აბრამიშვილი რ., სამთავროს სამაროვანზე აღმოჩენილი გვიანი ბრინჯაოს ხანის და რკინის ფართო ათვისების სარს ძეგლების დათარიღებისათვის, სსშმ, ტ. XIX-A და XXI-B, თბილისი, 1957, ტაბ. 1, 2, 3. საქართველოს არქეოლოგია, ზეგარდა კოლექტორი, თბილისი, 1959, 189.

⁴ ფიცხელაური კ., ორალაზნის აუზის ტერიტორიაზე მოხალე ტომთა კულტურა, თბილისი, 1965, ტაბ. XVIII-6.

⁵ მასალა ინახება თსუ არქეოლოგიის კაბინეტში.

⁶ Мартыросьян А. А., Реликвия Гююмю. Ереван, 1954, ტბ. VII, XIV.

⁷ J. de Morgan. Mission scientifique au Caucase. I. Paris. 1909. 104.

ფორმის ხატისუღლის აღმოჩენა 1893 წელს ტერის ოლქში¹. აღნიშნული ხატისუღლებისაგან სრულიად განსხვავდება № 4 ქვისსამარხში აღმოჩენილი ხატისუღელი. იგი გაკეთებულია მასიური ბრინჯაოს მავთულისაგან და სრულიად სადაა, მხოლოდ მისი ადგილმდებარეობა სამარხში (კისრის ადგილას) გვაფიქრებინებს მის ამგვარ დანიშნულებაზე.

ამავე სამარხში (ქვისსამარხი № 4) აღმოჩნდა ბრინჯაოს საკინძი ბრინჯაოს ჯაჭვით და ბრინჯაოს ლილაკი. ბრინჯაოს საკინძი ბოლო-გამსხვილებულია და თავგაბრტყელებული, თავზე სამი ნახვრეტით: ორ ნახვრეტში გაყრილია ბრინჯაოს რგოლი, რომელზედაც ასხმულია ჯაჭვის დანარჩენი რგოლები. ოღნავ განსხვავებული ბრინჯაოს საკინძი ჯაჭვით აღმოაჩინა ე. დე მორგანმა შაითან-დალში². დმანისის ნეკროპოლზე გ. ნიორაძის მიერ მეორე და მეოთხე სამარხებში ნაპოვნი იქნა ბრინჯაოს საკინძები, ერთ შემთხვევაში ჯაჭვის ნარჩენით³, მეორე შემთხვევაში კი ბრინჯაოს ჯაჭვის რამდენიმე რგოლით⁴. საკინძი ბრინჯაოს ჯაჭვით აღმოჩნდა, აგრეთვე ბეშთაშენის ციხესთან ადრე აქემენიდური ხანის ქვისსამარხში (№ 5)⁵. საკინძების, ისევე როგორც სოფ. განთიადის სამაროვანზე აღმოჩენილ სამაჯურების, შესახებ ქვემოთ გვექნება საუბარი, ამიტომ აქ აღარ გავაგრძელებთ.

ბრინჯაოს ლილი გაკეთებულია ბრინჯაოს თხელი ფირფიტისაგან, ფორმა ნახევარსფერული აქვს, ოღონდ მისი ზედაპირი ისეა დანაოჭებული, რომ ლილი ოთხი დაქანებული ქიმისაგან შედგება და ვარსკვლავს გვაგონებს. ქიმების შეყრის ადგილას გაკეთებულია ნახვრეტი. ამგვარი ლილები ცნობილია შიდა ქართლიდან—გოსტიბესა⁶ და მცხეთაში (სამთავროს ორმოსამარხებში № № 38, 276)⁷. სამთავროში ასეთი სახის ლილები ძვ. წ. VIII-VII საუკუნის პირველი ნახევრის კომპლექსებში გვხვდება⁸.

¹ Артамонова-Полтавцева О, Культура северо-восточного Кавказа в скифский период, СА, XIV, 1950, სურ. 25-3.

² J. de Morgan. დასახ. ნაშრომი, 122.

³ ნიორაძე გ., დმანისის ნეკროპოლი და მისი ზოგიერთი თავისებურება, სსმ, XIV-B, თბილისი, 1947, 9, 13.

⁴ ნიორაძე გ., დასახ. ნაშრომი, 17.

⁵ მასალა ინახება ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის წინაფეოდალური ხანის განყოფილებაში.

⁶ ჩუბინიშვილი ტ., გოსტიბეს ხეობის არქეოლოგიური ძეგლები, სსმ, XVI-B, თბილისი, 1950, 23. სურ. 8.

⁷ აბრამიშვილი რ., სამთავროს სამაროვანზე აღმოჩენილი გვიანი ბრინჯაოს ხანის და რკინის ფართო ათვისების ხანის ძეგლები დათარიღებისათვის, სსმ, XIX-A და XXI-B, თბილისი, 1957, 132.

⁸ იქვე.

სამკაულებიდან კიდევ უნდა აღინიშნოს № 6 ქვისსამარხში აღმოჩენილი ბრინჯაოს ფირფიტისაგან გაკეთებული ბეჭედი. ბეჭედი ბოლოებგახსნილია. ასეთი ბეჭდები ცნობილია დიდი რაოდენობით სამთავროდან (ორმოსამარხები №№ 57, 161, 200, 207, 230, 255 და სხვ.)¹. ეს ბეჭდები გვხვდება კომპლექსებში სადა სამაჯურებთან ერთად, რომელთაც რ. აბრამიშვილი ძვ. წ. VII საუკუნის მეორე ნახევრით და ძვ. წ. VII-VI საუკუნეების მიჯნით ათარილებს².

სოფ. განთიადის № 1 ქვისსამარხში აღმოჩნდა ვერცხლის სასაფეთქლე რგოლი; ვერცხლის ორი სასაფეთქლე რგოლი იპოვნა ბ. კუფტინმა 1948 წელს კიკეთში აღრეაქმენიდური ხანის ქვისსამარხში³, ვერცხლისავე სასაფეთქლე რგოლი ცნობილია ზემო გოსტიბედანაც⁴. როგორც ჩანს, ამ პერიოდში ოქროსა თუ ვერცხლის ნივთები დიდი იშვიათობაა ამიერკავკასიის ძეგლებში. სამთავროს სამაროვანზე გვიანბრინჯაო-აღრერკინის ხანის 500-ზე მეტი სამარხიდან ოქრო, ისიც პატარა ფირფიტის სახით, მხოლოდ ერთ (ორმოსამარხი № 51) სამარხშია აღმოჩენილი⁵, ბეშთაშენში მხოლოდ სამ სამარხში (სამარხები №№ 4, 11, 18)⁶, ლჭაშენში ამ პერიოდს ერთ-ერთ ყორღანში⁷ და სხვა. რით არის გამოწვეული ეს მოვლენა და რით შეიძლება აიხსნას, ამაზე ქვემოთ გვექნება საუბარი. მომდევნო ხანაში ძვირფასი ლითონისაგან გაკეთებული ნივთები უკვე იშვიათობას აღარ წარმოადგენს. მაგალითად, ბრილში ძვ. წ. VI-IV საუკუნეებში მრავლად გვხვდება ვერცხლისაგან დამზადებული სასაფეთქლე რგოლები⁸ და სხვა.

განთიადის სამაროვანზე ბრინჯაოს ნივთებიდან დიდი რაოდენობით აღმოჩნდა სამაჯურები⁹ (ტაბ. XV, 1). აღმოჩენილი სამაჯურები ორი ტიპისაა: თავებგახსნილი და თავებგადადებული, სულ აღმოჩნდა 38

¹ აბრამიშვილი რ., დასახ. ნაშრომი, 126.

² აბრამიშვილი რ., დასახ. ნაშრომი, 129.

³ ჩუბინიშვილი გ., გოსტიბეს ხეობის არქეოლოგიური ძეგლები, სსმ, XVI-B, თბილისი, 1950, 31.

⁴ ჩუბინიშვილი გ., დასახ. ნაშრომი, 21.

⁵ აბრამიშვილი რ., რკინის ათვისების საკითხისათვის აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე, სსმ, XII-B, თბილისი, 1961, 310.

⁶ Куфтин Б. А., Археологические раскопки в Триалети, Тбилиси, 1941, სურ. 84.

⁷ Мнацаканян А. О., Раскопки курганов на побережье оз. Севан в 1956 году, СА, 2, 1957, 148, 152.

⁸ გობეჯიშვილი გ., არქეოლოგიური გათხრები საბჭოთა საქართველოში თბილისი, 1952, 103.

⁹ ავალიშვილი გ., ზოომორფული სამაჯურები ქვემო ქართლიდან, „საბჭოთა ხელოვნება“, № 8, თბილისი, 1967, 58-61.

სამაჭური, აქედან 22 თავებგახსნილი და 16 თავებგადადებული. სამაჭურების დიამეტრი მერყეობს 7,4 სმ — 4,3 სმ შორის. საინტერესოა, რომ სამაჭურების მავთული განივეკეთში ერთსა და იმავე ზომას გვაძლევს (0,4 სმ); ეტყობა ამზადებდნენ ერთ მავთულს და მერე კრიდნენ საკიროებისდა მიხედვით. შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ამ პერიოდში ცალკე გამოყოფა ხდება სამკაულების მკეთებელ-ხელოსნებისა, რომელთაც ცალკე სახელოსნო აქვთ და ემსახურებიან მოსახლეობის მოთხოვნას. ამ პერიოდში გელითონეობის მაღალ საფეხურზე ასვლა განაპირობებს მელითონე-ხელოსნების დიფერენციაციას.

გარდა ბრინჯაოს სადა სამაჭურებისა, აღმოჩნდა სამაჭურები, რომელთა ბოლოები გველის თავის გამოსახულებას იძლევა. ასეთი სამაჭურები ორია ჩვენს მასალაში (ქვისსამარხი № 1 და № 3). № 1 ქვის-სამარხში აღმოჩენილი გველისთავეებიანი სამაჭური ვერცხლისაა, ხოლო № 3 ქვისსამარხისა—ბრინჯაოსი. მეტად საყურადღებოა ერთი გარემოება, რომ № 1 ქვისსამარხში აღმოჩენილი ვერცხლის სამაჭურის ბოლოებზე გამოსახულ გველის თავებს კეფაზე შეიდი ზოლი აქვს. გავიხსენოთ სოფ. თლიში აღმოჩენილი კოლხურ ცულზე შეიდი გველის გამოსახულება¹. ხომ არ არის ეს ფაქტი დაკავშირებული ასტრალურ კულტთან, მით უმეტეს, რომ ძველ აღმოსავლეთში მაგიური ნიშანი შეიდი ცნობილია უკვე ძვ. წ. III ათასწლეულიდან (ივანე ჯავახიშვილი ქართველი ტომების წარმართული პანთეონის უფროს ღვთაებებად მნათობლეთაებათა შეიდეულს თვლის)².

განთიადის სამაროვნის № 1 ქვისსამარხის ვერცხლის სამაჭურის თავი მკვეთრად დიფერენცირებულია ვერცხლის რგოლისაგან მასიური თავებით, რომლებიც შესრულებულია თითქმის კუბისტურ ბრტყელ-კუთხოვან სტილში. თითქოს ხდება ბერძნული ხელოვნებისათვის დამახასიათებელი რელიეფისა და წინა აზიისათვის დამახასიათებელი ორნამენტალიზაციის და სკემატიზაციის პროცესის ერთგვარი შერწყმა (ორივე წრისათვის ცალ-ცალკე ეს პროცესები ცნობილია ძვ. წ. I ათასწლეულის I ნახევარში).

გველის გამოსახულება, რაც, რასაკვირველია, მისი როგორც კულტის როლით აიხსნება, უძველესი წდროიდან ფართოდაა გავრცელებული ამიერკავკასიაში, ისევე როგორც მთელ მსოფლიოში; გველის

¹ ქო რ ი ძ ე ლ., კოლხური კულტურის ისტორიისათვის, თბილისი, 1965 სურ. 63.

² ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი ივ., ქართველი ერის ისტორია, წიგნი 1, თბილისი, 1923 108. С в а н и д з е А., Материалы по истории алародийских племен, Тбилиси, 1937, 38.

კულტი ერთ-ერთი ყველაზე ძველი წარმოშობისა უნდა იყოს. ხალხთა უმეტესობაში გველი ესახება როგორც წყლის მფლობელ-დამცველი, ასევე ცის წყლებისაც — აქედან არის გველისათვის ფრთების აუცილებლობა და მისი გველეშაპის სახეში გადაზრდა¹. გველს დიდი როლი ენიჭება განაყოფიერებაში. ამას განაპირობებს გველის მსგავსება ფალოსთან. ზოგ ქვეყნებში (ახალი გვინეა, ავსტრალია, აზიისინია, პორტუგალია და სხვ.)² ქალებს გველი სახლში ყავთ ზოლმე თავის ნაყოფიერების გასაზრდელად. ურში, ელ-ობედის პერიოდის ფენაში აღმოჩნდა თიხის ქალის ქანდაკებები თმებზე გველის თავით (ნაყოფიერების ღვთაება?), როგორც ცნობილია, ალექსანდრე მაკედონელის დედა სახლში გველს ინახავდა და ალექსანდრეს მისგან შეძენილად თვლიდა.

ზოგიერთ ქვეყანაში გველი საკულტო სიმღიდრის მცველ-შემნახეად მიაჩნიათ (ინდოეთი). ტუტანხამონის ცნობილ სამარხში საგანძურს იკავდა ოქროს დიდი გველი. ელფენისა და ათენის ტაძარში ინახავდნენ დიდ გველს და ყოველთვიურად სწირავდნენ თაფლიან ნამცხვრებს. გველი გვევლინება ატეკების ერთ-ერთ ღმერთის კვეტაკოატლის სახით. ფინიკიაში გველი არის ცის ღმერთ ტაუეტის სიძე-ბოლო, ხოლო სკანდინავიაში მარადისობის გამომხატველი. ასევე გველის სახით იხატება ძველ ეგვიპტეში ღმერთი უტო. შუმერში გველი დაკავშირებულია ქალღმერთ იშტართან. გველს დიდი როლი აქვს მინიჭებული ცნობილ ებოსში გილგამეშზე. აშურის გათხრისას აღმოჩნდა სამსხვერპლოები და საკულტო დანიშნულების თიხის ქურქლები, რომლებზეც რელიეფურად გამოსახულაა გველები. IV-III ათასწლეულის სიალკ III-სა და ტალი-ბაქუნ A-ში აღმოჩენილ ქურქებზე სხვა ცხოველებთან შედარებით გველის გამოსახულება 9% შეადგენს³. გველის მოტივი ცნობილია ძველი ელამისა და პალესტინის გეომეტრიულ კერამიკაზეც. ძველ ელამში ამ მოტივმა გაბატონებული მდგომარეობა დაიჭირა ჟერ კიდევ III ათასწლეულში (გველი როგორც ქექა-ქუხილი, კეთილი სული — ოჯახისა და წმინდა ხის დამცველი)⁴. ძველ ელამში გველი გამოსახულია მარდუკის შუბის ბოლოზე და ადადის ისარზე. პარალელურად ამისა შეიძლება გავიხსენოთ ბრილის სამაროვანზე აღ-

¹ Ш у р ц Г., История первобытной культуры, СПб, 1910, 806.

² Ш т е р н б е р გ Л., Первобытная религия, Ленинград, 1936, 411.

³ М а с с о н В. М., Средняя Азия и древний Восток, Москва, 1964, 72.

⁴ М е щ а н и н о в И. И., Змия и собака на вещевых памятниках архαιческого Кавказа, Записки коллекции востоковедов, I, Ленинград, 1925, 242.

მოჩენილი მშენებრივად შენახული სატევარი, რომლის ქედზე გამოსახულია გველი, ასევე სამთავროს და თლის სატევრები.

ტრიპოლიეს კულტურაში გველის მოტივს დიდი ადგილი უკავია¹. ასევე საინტერესოა III ათასწლეულის რიტუალური ჭურჭელი გველის გამოსახულებით ალთინ-თეფედან². ამავე პერიოდისაა ყარა-თეფეზე აღმოჩენილი ქალის ქანდაკება სხეულზე გველით. სხეულზე გველიანი ქალის ქანდაკებები ცნობილია ეგეოსის სამყაროშიც. ჩრდილო კავკასიაში გველის მოტივი გვხვდება II ათასწლეულიდან რელიგიური ხასიათის დეკორზე³ (არქეოლოგიურ ლიტერატურაში აღიარებულია ორნამენტის როგორც დეკორატიული, ისე მაგიურ-რელიგიური მნიშვნელობა).

საქართველოში გველის მოტივი გვხვდება თრიალეთის შუა ბრინჯაოს ხანის XVII ყორღანში აღმოჩენილ თიხის მოხატულ ჭურჭელზე, ზურთაყეტის № 3 და № 4 ყორღანების თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტებზე⁴, ამავე პერიოდის დიდ შავ ჭურჭელზე კიროვკანიდან. გველის რელიეფური გამოსახულება გვხვდება ბეშთაშენთან № 11 სამარხში ნაპოვნ თიხის დოქსა და ამავე სამაროვანზე № 25 სამარხში აღმოჩენილ თიხის ჭურჭელზე, გვიანბრინჯაოს ხანის კოლხურ ცულებზე⁵, ბალთებზე, ქამრებზე, ფიბულებზე და სხვა.

გველის გამოსახულება გვხვდება სამთავროში, აგრეთვე თიხის ჭურჭელზექვასათალიდან, ბაკურციხიდან, არმაზის № 3 კრამიტსამარხიდან⁶, ცხინვალის „ნაცარგორადან“⁷, სამთავროდან და კასპიდან. გველის რელი-

¹ Болсуновский К. В., Символ Змия в трипольской культуре, Киев, 1905. Рыбаков Б. А., Космология и мифология земледельцев энеолита, СА, I, 1965, 35-37.

² Сарганиди В. И., Тайны исчезнувшего искусства Кара-Кумов, Москва, 1967, 86.

³ Петренко В., К вопросу изучения семантики декора эпохи бронзы Северного Кавказа. Конференция по вопросам истории и филологии Кавказа, Тезисы, Тбилиси, 1968.

⁴ ჯაფარიძე ო., არქეოლოგიური გათხრები თრიალეთში, თბილისი, 1969, 119.

⁵ Техов Б., Раскопки Тлийского могильника в 1960 году, СА, I, 1963, 167. ქარიძე დ., კოლხური კულტურის ისტორიისათვის, თბილისი, 1965, 71, სურ. 63

⁶ გობეჯიშვილი გ., სტალინის ნაცარგორა, მემოზხილელი, II, თბილისი, 1951, 268.

⁷ გობეჯიშვილი გ., არქეოლოგიური გათხრები საბჭოთა საქართველოში, თბილისი, 1952, 72. ბარამიძე მ., შიდა ქართლი გვიანბრინჯაო-აღრეკინის ხანაში, საღისერტაყო ნაშრომი, თბილისი, 1966, 308.

ეფური გამოსახულებები ჭურჭლებზე გვხვდება ჩრდილო კავკასიაში (ლეგოვოე, ნესტეროვის სამაროვანი), სომხეთის ელინისტური პერიოდის სამაჯურებზე, ჭურჭელზე ხანლარიდან და სხვ. საინტერესოა კახეთში მელანთან („მელი დლე“) აღმოჩენილი სამლოცველო ძვ. წ. II-I ათასწლეულთა მიჯნისა. მის ბრტყელ მწვერვალზე გამოსახულია უზარმაზარი სტილიზებული ფიგურები, მათ შორის გველის რამდენიმე გამოსახულებაც¹. ეშერში აღმოჩნდა საკულტო დანიშნულების გულსაყიდი ორი გველის გამოსახულებით². ამასთან დაკავშირებით საინტერესოა ფშავ-ხევსურეთში შემორჩენილი თქმულება, რომ არსებობს „ოჯახის“ ორი გველი, დედალ-მამალი. ჩვენთვის საინტერესო ხანაში გველის თავების გამოსახვა სამაჯურებზე მეტად ხელსაყრელი იქნებოდა (თუ ასეთ სამაჯურს ჩავთვლით რაიმე ბოროტი ძალის წინააღმდეგ გაკეთებულ ამულეტად), რადგან სამაჯურს ადამიანი ყოველთვის თან ატარებდა. საერთოდ მეტად საინტერესოა გველის გამოსახვა სამაჯურებზე, გველი რიგ ხალხებში სიცოცხლის მომნიჭებელია. „დაბადების“ მიხედვით, გველმა ადამიანს ამცნო „ხე ცხოვრებისა“ — სიცოცხლისა, გველის გამოსახვა სამაჯურებზე შეიძლება ვივარაუდოთ მაჯისცემასთან — სიცოცხლესთან დაკავშირებით (?).

გველის გამოსახულება იცვლება იმის მიხედვით, თუ რა დანიშნულების ნივთზეა ის გამოსახული. ისარზე, შუბზე, ცულზე (ე. ი. საომარ იარაღზე) გველი გამოსახულია სამკუთხა წაგრძელებული თავით — აღგზნებულ მდგომარეობაშია და იარაღის გამანადგურებელ ძალას ზრდის, ხოლო ამულეტ-სამაჯურებზე უფრო „დამშვიდებული“ (როგორც დამცველ-კეთილი სული). საერთოდ ცნობილია, რომ საკულტო ცხოველთაგან ყველაზე დუალისტური როლი ენიჭება გველს. გველი ხან სიბრძნის, სიცოცხლის, ადამიანის კეთილი სულის, ხან კი სიბოროტის უნივერსალური გამოხატვაა.

საქართველოს მთიან ადგილებში დღემდე შემორჩა გველის კულტთან დაკავშირებული წეს-ჩვეულებანი³. სვანეთში, ფშავ-ხევსურეთში შემორჩა თქმულება, რომ ყველა ოჯახს ყავს თავისი „ოჯახის“, „სახლის“ გველი, რომელსაც დილა-საღამოს ფინჯნით რძეს უდგამენ ხოლმე. სვანის რწმენით, „მეზირი“ შეიძლება გველის სახითაც იყოს წარმოდგე-

¹ იხ. გაზეთები: „Молодежь Грузии“, 24. XII-66 г., № 150 (6468) და „თბილისი“, 27. XII-66, № 302 (4147).

² Куфтин Б. А., Материалы к археологии Колхиды, Тбилиси, 1949, 165.

³ ჩეხეიაშვილი ნ., სალოცავი „მზირი“ (გიუნე). სსშ, XXIV — В, თბილისი, 1964, 208-220.

ნილი — ოჯახის მფარველი, სიმდიდრის და ჯანმრთელობის მომცემი¹. ისევე, როგორც რიგ ხალხებში, საქართველოშიც გველი დაკავშირებულია განაყოფიერებასთან. იმ სახლს, რომელსაც „ფუძე“-გველი, „ოჯახის“ გველი არ გააჩნია, ის ოჯახი მალე განადგურდება, უძეოდ დარჩება და გადაშენდება ხოლმე. ვაჟა-ფშაველას ცნობით, ფშავ-ხევსურთა რწმენით, გველის ჭამა იწვევს ადამიანის გაბრძენებას (შეღ. ვაჟას პოემა „გველის მკამელი“).

როგორც ცნობილია, ძველი ბერძნები გველს გამოსახვდნენ მკურნალობის ღვთაების ასკლეპიოსის გვერდით (მედიცინის სიმბოლო გველი რძეს სვამს ჯამიდან). პ. ფირფილაშვილს განათხარ კერამიკულ ჭურჭელზე გველის გამოსახვა მიაჩნია ამ ჭურჭლის სამედიცინო ინვენტარის ხასიათად². მაგრამ, ხომ არ შეიძლება ვიფიქროთ, რომ მთიულეთში შემორჩენილი წეს-ჩვეულება გველისათვის რძის მირთმევის შესახებ ჭურჭლით, სწორედ ამ შორეულ წარსულიდან იღებდეს სათავეს და ჭურჭელზე გველის გამოსახვა ნიშნავდეს, რომ ეს ჭურჭელი გველს ეკუთვნის, და ამ ჭურჭლით ხდებოდა რძის მირთმევა, თუ სხვა ჩვენამდე არ მოღწეული, გველისათვის მომსახურების შესრულება (იერაქონის მახლობლად ტელ-ვილატ-ჰასულში ძვ. წ. IV ათასწლეულის ფენაში აღმოჩნდა თიხის ჭურჭლები გველის რელიეფური გამოსახულებით, გველი თითქოს სვამს ჭურჭლიდან; თიხის საკულტო ჭურჭელი ასეთივე სცენით ცნობილია სანაინიდან გვიანბრინჯაოს ხანის ფენაში³).

იმ პერიოდისათვის, რომელსაც ეკუთვნის განთიადში აღმოჩენილი ბოლოებზე გველისთაყვებიანი სამაჯურები, მეტად იშვიათია ვერცხლისაგან დამზადებული ეგზემპლარები. ანალოგიური, ვერცხლისაგან გაკეთებული სამაჯურები ცნობილია თალიშში⁴, კარმირ-ბლურზე და სხვა. ვერცხლის სამაჯურებზე გველის თავები უფრო მონდომებით არის გაკეთებული და გამოსახულებაც უფრო ნატურალისტურია, ხოლო ბრინჯაოს სამაჯურებზე გამოსახული გველის თავები უფრო სტილიზებულია. ალბათ, ხელოსნის გულმოდგინება დამოკიდებული იყო მასალის ხასიათზე. ბოლოებზე გველისთაყვებიანი ბრინჯაოს სამაჯურები ღიდი რაოდენობით გვხვდება ქვემო ქართლსა და ჩრდილო სომხეთის

¹ ბარდაველიძე ვ., სვანურ ხალხურ ღვთაებათა კალენდარი, I. თბილისი, 1956, 161.

² ფირფილაშვილი პ., თრიალეთისა და სამთავროში არქეოლოგიური თხრისას აღმოჩენილი გველის გამოსახულებიანი ჭურჭლების დანიშნულების შესახებ, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. XVIII, № 3, 1957.

³ Мартirosyan A. A., Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ереван, 1964, 140, 58.

⁴ J. de Morgan. La préhistoire orientale. III. Paris. 1927. 276

ტერიტორიაზე. სოფ. გოლოვინოსთან № 1 და № 3 კრომლებში აღმოჩნდა ოთხი ასეთი სამაჯური. ასეთი სამაჯურები გვხვდება ანიპემზაში, გიულგარაკთან, სოფ. ბენიში და სხვა. ამგვარი სამაჯურების სამხრეთ-დასავლეთით გავრცელების ბოლო პუნქტი არის ყარსის ოლქში სოფ. ზაქიმი¹. ბ. კუფტინის აზრით, ბოლოებზე გველისთავეებიანი სამაჯურების გავრცელება ურარტუდან უნდა მოდიოდეს².

გველისთავეებიანი ბრინჯაოს სამაჯურები ნაპოვნი იქნა არინბერდის გათხრების დროს³. კარმირ-ბლურზე № 27 ოთახში დიდი რაოდენობით აღმოჩნდა სხვადასხვა მორთულობანი, მათ შორის ბოლოებზე გველისთავეებიანი სამაჯურები⁴. ქალაქი ტეიშებაიანი (კარმირ-ბლური) წარმოადგენდა ურარტუს ადმინისტრაციულ ცენტრს ამიერკავკასიაში, ე. ი. მთელი აკრეფილი ხარკი თუ გაცელა-გამოცვლის შედეგად შეძენილი ნაღვლი ამიერკავკასიის სხვადასხვა რაიონებიდან გროვდებოდა კარმირ-ბლურის გათხრებისას აღმოჩენილ დიდ საგანძურებში, შემდეგ მუშავდებოდა და იგზავნებოდა ვანის სამეფოს ცენტრში—ქალაქ ტუშპაში⁵. მაშასადამე, გველისთავეებიანი სამაჯურების, ისევე როგორც სხვა ნივთების დიდი რაოდენობით აღმოჩენა კარმირ-ბლურზე არ ნიშნავს მის ადგილობრივ და, მით უმეტეს, ურარტულ წარმოშობას, რადგან ეს ნივთები შემოტანილი უნდა იყოს ხარკის სახით ამიერკავკასიის სხვადასხვა რაიონებიდან.

ურარტუს ღმერთების პანთეონში (ჩამოთვლილია 79 დასახელება)⁶, ღმერთების გრძელ სიაში არც ერთს არ აქვს გველის რაიმე ატრიბუტი, როცა სხვა ცხოველების გამოსახვა არც თუ ისე იშვიათია (ლომი, ხარი, ძაღლი, ფრინველები და სხვა), ე. ი. გველის გამოსახვა სამაჯურებზე ურარტული წარმოშობისა არ უნდა იყოს. გველის გამოსახვა ურარტუს სახვით ხელოვნებაშიც მეტად იშვიათია (ძხედველობაში რომ არ

¹ Мартыросян А. А., Раскопки в Головинно. Результаты работ 1929 и 1950 гг., Ереван, 1954, 15, 36, 40, 55.

² Куфтин Б. А., Урартский „колумбарий“ у подошвы Арагата и Куро-араксский энеолит, სსშ, XIII-B, 40-45.

³ Оганесян К. Л., Еребуни, Ереван, 1968, 60.

⁴ Пиотровский Б. Б., Кармир-Блур, II, Ереван, 1952, 39.

⁵ Сорокин В. С., Раскопки древнего поселения, Кармир-блур, II, Ереван, 1952, 86. ა. ბარამიძეც იმ აზრისაა, რომ კარმირ-ბლურზე აღმოჩენილი რკინის ნივთები და იარაღი აკრეფილი უნდა იყოს სხვადასხვა რაიონებიდან (Барамидзе А. А., К вопросу о значении северной Сирии для Урарту, სსშ, XX-B, თბილისი, 1959, 302, სქოლო).

⁶ Пиотровский Б. Б., Ванское царство, Москва, 1959, 220-231.

მივიღოთ წმინდა ხესთან დაკავშირებული სცენები — ისიც შეთვისებული წინა აზიიდან).

გველსთავებიანი სამაჯურების დიდი რაოდენობით აღმოჩენა ქვემო ქართლსა და ჩრდილო სომხეთში მათ ადგილობრივ წარმოშობაზე უნდა ლაპარაკობდეს. 1948 წელს კიკეთში აღმოჩნდა ადრეაქემენიდური ხანის სამარხში ერთი ბრინჯაოს სამაჯური ბოლოებზე გველის თავებით. სამაჯური გველის თავებით აღმოჩნდა წყნეთში, სოფ. ნოსტეში ორი ასეთი სამაჯურია ნაპოვნი, 1923 წელს მანგლისში ლ. მელიქსეთ-ბეგმა აღმოაჩინა ამგვარი სამაჯურები ადრე რკინის ხანის ქვისამარხებში¹. ორი ამგვარი სამაჯური, ოღონდ ვერცხლისა, აღმოჩნდა თეთრ წყაროში². ბეშთაშენის ციხე-სიმაგრესთან მდ. გერიაკ-ჩაის მარცხენა მხარეს გათხრილ სამაროვანზე თერთმეტ სამარხში აღმოჩნდა მსგავსი სამაჯურები მეტ-ნაკლებად სქემატურად შესრულებული (სამარხები №№ 17, 18, 24, 25, 26, 27, 28, 36, 53, 64)³, შორის ნასახლარზე (ბოლნისის რაიონი) 11 სამაჯურიდან 10 გველის თავის სქემატური გამოსახულებით მთავრდებოდა⁴. ასეთივე სამაჯურები ცნობილია, აგრეთვე, სოფ. მხარტიდან⁵. დიდი რაოდენობით ეხვდებით ამგვარ ბრინჯაოს სამაჯურებს შიდა ქართლში (სამთავრო), თბილისში (საბურთალო)⁶ და სხვა.

ბოლოებზე გველის თავებიანი სამაჯურები ძირითადად გვხვდება ისეთ კომპლექსებში, რომელშიც შედის სპირალურად დახვეული ბრინჯაოს მავთულისაგან დამზადებული ხატისფორმის, ბრინჯაოს სადა სამაჯურები, ტანმოხრილი რკინის დანები და სხვა. რიგი ანალოგიების მიხედვით ამიერკავკასიის სხვადასხვა ადგილებიდან (ბეშთაშენი, ლელვარი, შიითან-დაღი, მუსი-იერი, სამთავრო და სხვ.) ასეთი კომპლექსები თარიღდება ძვ. წ. VII-VI საუკუნის პირველი ნახევრით⁷. ამავე საუკუნეებში უნდა დათარიღდეს სოფ. განთიადის სამაროვანზე აღმოჩენილი სამაჯურები.

¹ მელიქსეთ-ბეგო ლ., მანგლისის ნეკროპოლი, ჩვენნი მეცნიერება, № 1 (13), თბილისი, 1924, 82.

² ბოზოჩაძე ა., ადრეანტიკური ხანის სამარხები თეთრიწყაროს მახლობლად, მსკა, III, 1963, 31.

³ მასალა ინახება საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის წინაფეოდალური ხანის არქეოლოგიის განყოფილებაში.

⁴ ტყეშელაშვილი ო., ფოლადურის ხეობა, თბილისი, 1969, 71.

⁵ Куфтин Б. А., Археологические раскопки в Тrialeti, Тбилиси, 1941, 64, სურ. 61.

⁶ მასალა ინახება თსუ არქეოლოგიის კაბინეტში.

⁷ აბრამიშვილი რ., სამთავროს სამაროვანზე აღმოჩენილი გვიანი ბრინჯაოს ხანის და რკინის ფართო ათვისების ხანის ძეგლების დათარიღებისათვის, სსმპ XIX-A და XXI-B, თბილისი, 1957, 126, 130.

ყირიმში, აივანოვსკის ნამოსახლარზე, აღმოჩნდა ბრინჯაოს სამაჯური ბოლოებზე გველის თავებით¹. საერთოდ, ამ პერიოდისათვის გველის მოტივი იშვიათია ჩრდილო შავიზღვისპირეთის ხელოვნებაში². ფენა, რომელშიც აღმოჩნდა სამაჯური, მიეკუთვნება თავრული კულტურის მეორე ეტაპს, რომელიც თარიღდება ძვ. წ. VI-V სს³. თავრული კულტურის ამ მეორე ეტაპზე წინამორბედ ეტაპთან შედარებით იცვლება დასაფლავების წესი და მიცვალებულს ათავსებენ უკვე მთლიანი ქვებისაგან შეკრულ ყუთში, იცვლება აგრეთვე სამკაულიც. ჩნდება სპირალურად დახვეული ბრინჯაოს ხატისუღლები, რომელთა ბოლოები გაბრტყელებულია. ყირიმის ბრინჯაოს კულტურის შესწავლის საფუძველზე ირკვევა, რომ თავრული კულტურა არ უკავშირდება გენეტიკურად წინამორბედ კულტურებს⁴. ყველაზე ადრეული თავრული ძეგლი თარიღდება ძვ. წ. IX საუკუნით და კერამიკულ ფორმებში საერთოს პოულობს გვიან ძელურ კულტურასთან (ზოგიერთი მეცნიერის აზრით, კიმერიელთა კულტურა), მაგრამ თავრული კულტურის გვიანდელი კომპლექსები ძალიან ემსგავსება ჩრდილო კავკასიის ყობანურ კულტურას⁵. ა. იესენს თავრული და ცენტრალური ჩრდილო კავკასიის ბრინჯაოს სამკაულების დიდი მსგავსება მიაჩნია მათი ჩრდილოკავკასიიდან შეტანილად ყირიმში⁶. ს. სტრეკელეცკი ხედავს კავშირს ყირიმის თავრების და ჩრდილო კავკასიის კულტურებში არა მარტო ბრინჯაოს სამკაულებში, არამედ კერამიკულ ფორმებსა და დაკრძალვის რიტუალში⁷. ე. კრუპნოვიც აკავშირებს თავრულ კულტურას ყობანურთან და ფიქრობს, რომ ძვ. წ. II-I ათასწლეულთა მიჯნაზე ხდება ჩრდილო კავკასიიდან ადგილობრივი მოსახლეობის ნაწილის ყირიმში გადასახლება⁸.

¹ Кругликова И. Т., Разведки в Старо-Крымском районе в 1956 году, КСИИМК, вып. 74, 1959, 67. Лесков А. М., Горный Крым в первом тысячелетии до н. э., Киев, 1965, 106.

² Лесков А. М., Богатое скифское погребение из восточного Крыма, СА, 1, 1968, 165.

³ Лесков А. М., Горный Крым в первом тысячелетии до н. э., Киев, 1965, 107.

⁴ იქვე, 191.

⁵ იქვე, 192.

⁶ Иессен А. А., Прикубанский очаг металлургии и металлообработки в конце медно-бронзового века, МИА, 23, 1951, 123.

⁷ Погребова Н., Состояние проблем скифо-сарматской археологии к конференции ИИМК АН СССР, 1952, „Вопросы скифо-сарматской археологии“, Москва, 1954, 32.

⁸ Крупнов Е. И., Древняя история и культура Кабарды, Москва, 1957, I. Его же, Древняя история Северного Кавказа, Москва, 1960 347.

პ. შულცი თავრებს თელის ადგილობრივ და მოსულ ეთნიკურ ჯგუფების შერევის ნაყოფად¹. ა. ლესკოვი ყირიმის თავრების დაკრძალვის წესში ანალოგებს ზედავს ბრილის სამაროვანთან. ყირიმში ურკუსტა I და ურკუსტა II სამაროვნებზე (ძვ. წ. IV-III სს) დადასტურებულია ქვის სამარხებს შორის კერამიკის ნამტკრევები და შინაური ცხოველების დამწვარი ძვლები². ანალოგიური სურათი გვაქვს ამიერკავკასიაში (დმანისსა და განთიადის სამაროვნებზე და სხვა). აღნიშნული ფაქტები (გველისთავებიანი სამაჯურების, სპირალური ხატისუღლების აღმოჩენა ქვემო ქართლსა და ყირიმში, აგრეთვე დასაფლავების წესში ზოგი რამ საერთო — თავრებს განსხვავებით სკვითებისაგან ასაფლავებდნენ მოხრილ მდგომარეობაში)³ მიუთითებს რაღაც შორეულ კავშირზე სამხრეთ ამიერკავკასიასა და ყირიმს შორის ძვ. წ. I ათასწლეულის მეორე მეოთხედში.

ს. ჟებელევი, ვ. დიაკოვი, გ. ბელოვი თავრებს აიგივებდნენ კიმერიელების ერთ-ერთ ტომთან. ა. შეპინსკიც კიზილ-კობის კულტურას (ე. ი. თავრულ კულტურას) თავის აღრეულ ეტაპზე კიმერიული კულტურის ერთ-ერთ ლოკალურ ვარიანტად თვლის⁴. ო. დაშევსკაია თავრებს კიმერელთა ყირიმულ შტოს უწოდებს⁵ (ჯერ კიდევ სტრაბონი აღნიშნავს, „კიმერიელებს, რომლებსაც თავრებს უწოდებენ“)⁶. შეიძლება მსგავსი ნიშნები ყირიმის თავრებსა და სამხრეთ ამიერკავკასიის კულტურებს შორის კიმერიელთა იმ მოძრაობის შედეგი იყოს, რასაც ადგილი ჰქონდა ძვ. წ. I ათასწლეულის დასაწყისში.

გ. მელიქიშვილი თრიალეთის სახელწოდებას (თრელ-ი ძველ სომხურ წყაროებში)⁷ უკავშირებს კიმერიელთა ერთ-ერთი ტომის თრერების სახელს⁸. თრერები შეიძლება იყოს იგივე თავრები. მით უმეტეს,

¹ Лесков А., *დასახ. ნაშრომი*, 135.

² Лесков А., *დასახ. ნაშრომი*, 81.

³ Троицкая Т. И., *Скифские погребения в курганах Крыма, Симферополь*, 1954, 14-15.

⁴ Дьяков В. И., *Древняя Таврика до римской оккупации*, ВДИ. 1939, № 3, 77. Белов Г. Д., *Херсонес Таврический*, Ленинград, 1948, 27. Шепинский А. А., *Погребение начала железного века у Симферополя*, КСИА, 12, Киев, 1962, 65.

⁵ Дашевская О., *Раскопки Симферопольского поселения Кизил-Кобинской культуры*, КСИИМК, вып. XXXIX, 1951, 119.

⁶ Дьяконов И. М., *История Минии*, М.-Л., 1956, 233.

⁷ Меликишвили Г. А., *К истории древней Грузии*, Тбилиси, 1959, 223.

⁸ იქვე, 224. მელიქიშვილი გ., *საქართველოს, კავკასიის და მახლობელა აღმოსავლეთის უძველესი მოსახლეობის საკითხისათვის*, თბილისი, 1965, 85.

რომ თუ მივიღებთ მხედველობაში ფიზიკურ-გეოგრაფიულ გარემოს, თავრები უფრო შეეგუებოდნენ თრიალეთს, ფიზიკურ-გეოგრაფიული თვალსაზრისით, როგორც ყირიმის მთიან ნაწილთან უფრო ახლო მდგომი. მაგრამ თავრები (საერთოდ კიმერიელები) განვითარების უფრო დაბალ საფეხურზე იდგნენ და, რასაკვირველია, ვერავითარ გავლენას ვერ მოახდენდნენ ადგილობრივ მოსახლეობაზე, პირიქით, ისინი მათ გავლენის ქვეშ უნდა მოქცეულიყვნენ და შეეთვისებინათ ბევრი მათი მონაპოვარი (ამის გამოძახილი უნდა იყოს მთიან ყირიმში ძვ. წ. I ათასწლეულის II ნახევარში შემჩნეული სამხრეთ ამიერკავკასიური დაკრძალვის წესი, სამკაულების მსგავსება და სხვა).

წერილობითი წყაროები კიმერიელთა ტომების ამიერკავკასიის ჩრდილოეთ ნაწილში დასახლების შესახებ (კერძოდ საქართველოს ტერიტორიაზე) არ არსებობს¹, მაგრამ იმდროინდელ მატერიალურ კულტურაში ამის მონაცემები არის. ალბათ, იმ ადგილებში, რომელიც ფიზიკური გეოგრაფიის თვალსაზრისით წააგავს კიმერიელთა პირვანდელ საცხოვრისს, ხდებოდა პატარ-პატარა ჯგუფებად დაჯდომა. უფრო დიდი ჯგუფები ურმიის ტბასა და მანას სამეფოს მიდამოებში უნდა დასახლებულაყვნენ. ამას ძველი ტოპონიმების მონაცემებიც მოწმობს². მიგრაციული თუ კულტურულ-ეკონომიური სწრაფვა სამხრეთ რუსეთის თუ უკრაინის ტერიტორიაზე მოსახლე ტომებისა ამიერკავკასიისაკენ, ბალკანეთსა და წინა აზიაში, ჯერ კიდევ ძვ. წ. I ათასწლეულის დასაწყისში ჩანს³. საინტერესოა კიმერიელთა მოძრაობის პრობლემასთან დაკავშირებით ტ. სულიმირსკის გამოკვლევა. ის ფიქრობს, პომეროსზე და პეროდოტეზე დაყრდნობით, რომ ძვ. წ. VII საუკუნეში კიმერიელები უკვე დავიწყებული იყვნენ ჩრდილო აღმოსავლეთ შავი ზღვის სანაპიროზე⁴. ამასთან საყურადღებოა ისიც, რომ ბერძნების მიერ ყირიმის კოლონიზაციის დროის კიმერიელები იქ აღარ იყვნენ⁵. თუ უძველესი ბერძნული კოლონია შავ ზღვაზე—სინოპა—დაარსდა ძვ. წ. VIII საუკუნის დასაწყისში⁶, ე. ი. კიმერიელები იქიდან უფრო ადრე

¹ Меликишвили Г. А., История древней Грузии, Тбилиси, 1959, 224.

² იქვე, 223.

³ Ян Филипп, Кельтская цивилизация и ее наследие, Прага, 1961, 23. Ефименко П. Л., Шовкопляс И. Г., Археологические открытия на Украине за последние годы, СА, XIX, 1959, 19.

⁴ Sulimirski T. The Cimimerian problem, Bulletin of the Institute of Archaeology. London. 1960. 47.

⁵ Дьяконов И. М., История Мидии, М-Л, 1956, 232.

⁶ БСЭ, том 33, издание второе. Москва, 100.

უნდა წამოსულიყვნენ, რადგან ბერძნებს ისინი იქ აღარ დახვდნენ. ტ. სულიმირსკიც კიმერიელთა მოძრაობის დასაწყისს არა უგვიანეს ძვ. წ. X საუკუნეზე თვლის¹. ყირიმში წარმოებული უკანასკნელი გათხრების შედეგადაც მტკიცდება, რომ კიმერიელთა მოძრაობების დასაწყისი ძვ. წ. II ათასწლეულის ბოლოსა და ძვ. წ. I ათასწლეულის დასაწყისით უნდა დათარიღდეს². ტ. სულიმირსკი კიმერიელთა ისტორიას სამ პერიოდად ყოფს, ძვ. წ. 1700 წლიდან ძვ. წ. 500 წლამდე, სადაც შუა პერიოდი მოდის ძვ. წ. XIII საუკუნიდან ძვ. წ. VIII საუკუნემდე³. ამ პერიოდში ხდება სწორედ მათი მოძრაობები ჩრდილო და ამიერკავკასიაში⁴. მართლაც, ამიერკავკასიაში ძვ. წ. II ათასწლეულის დასასრულიდან ჩანს რაღაც ურთიერთობა სამხრეთ აღმოსავლეთ უკრაინასა და სამხრეთ რუსეთის ველებთან (ძვ. წ. XI-IX საუკუნეებში სამხრეთ უკრაინის ველებში გავრცელებული კელტის აღმოჩენა თხმორის განძში, ასევე პირუკუ უკრაინის ველებში მოპოვებული კოლხური ცულები, ამიერკავკასიური სარტყლები, მიკენური ტიპის ნივთები, წინააზიური სატევარი, პოლტავაზე აღმოჩენილი ამიერკავკასიური ორწილადი ლაგამი და სხვ.)⁵. ჯერ კიდევ ვ. გოროდცოვი კოლხურ ცულების აღმოჩენას უკრაინის ტერიტორიაზე, ამიერკავკასიაში კიმერიელთა მოძრაობებით ხსნიდა⁶. როგორც ჩანს, კიმერიელთა იმ პატარ-პატარა ჯგუფებმა, რომლებიც გამოჩნდნენ ამიერკავკასიასა და წინა აზიაში კიმერიელსკვითთა იმ დიდ მიგრაციებამდე, არ დაკარგეს ურთიერთობა ჩრდილო შავიზღვისპირეთში დარჩენილ თანამემამულეებთან.

როგორც აღნიშნული იყო, ამიერკავკასიაში ძვ. წ. I ათასწლეულის I ნახევარში ადგილობრივ მატერიალურ კულტურაში შეიმჩნევა უცხო ელემენტი. კერძოდ, ჩვენთვის საინტერესოა განთიადის № 2 ქვისსამარ-

¹ Sulimirski T. დასახ. ნაშრომი, 48.

² Археологические сессии 1968 года, ВДИ, № I, 1969, 236.

³ Sulimirski T. დასახ. ნაშრომი, 62.

⁴ იქვე.

⁵ ლაშქაშვიძე ო., თხმორის განძი, თბილისი, 1963, 41. Захаров А. А., Кавказ, Малая Азия и Эгейский мир. Тр. секции РАНИОН, вып. II, 1928-39-40. Ростовцев М. И., Скифы и Босфор, Ленинград, 1925, 162. Тищенко Г. Т., Закавказские удила, найденные на Полтавщине, КСИА, вып. 3, Киев, 1954, 77. Смирнов А. П., Скифы, Москва, 1965, 30. Шепинский А. А., Об элементах общности культур III-I тысячелетий до н. э. в Крыму и на Кавказе, Материалы сессии, посвященной итогам археологических и этнографических исследований 1964 года в СССР, Тезисы, Баку, 1965, 83.

⁶ Городцов В. А., К вопросу о киммерийской культуре, Тр. секции РАНИОН, II, Москва, 1928, 50.

ზში აღმოჩენილი ბრინჯაოს სამფრთიანი ღრუმასრიანი ე. წ. სკვითური ტიპის ისრისპირი. სკვითური ტიპის ისრისპირები (სხვადასხვა სახის) დიდ ტერიტორიაზე გვხვდება, დაწყებული აღმოსავლეთ ევროპის ველებიდან მდინარე ენისემდე, ასევე წინა აზიასა და ჩრდილო ევროპაში¹. ამიერკავკასიის ტერიტორიაზე გვხვდება სკვითური ტიპის ისრისპირები, მაგრამ რაოდენობრივად სამცხრის გამო ისინი ადგილობრივ მატერიალურ კულტურის ძეგლებში რაღაც უცხო ელემენტად გვევლინებიან. კახეთში, სოფ. მელანში აღმოჩენილია ორფრთიანი და სამფრთიანი ბრინჯაოს სკვითური ისრისპირები (11 ცალი). კ. ფიცხელაური მათ ძვ. წ. VII-VI საუკუნის პირველი ნახევრით ათარიღებს². ორფრთიანი და სამფრთიანი სკვითური ისრისპირები ცნობილია სამთავროდანაც (სამარხები 20, 27, 71, 106, 293 და სხვა)³. ბრინჯაოს სამფრთიანი ისრისპირები აღმოჩენილია სამხრეთ ოსეთის სხვადასხვა რაიონში (ყორნისი, რუთათე და სხვა)⁴. სამფრთიანი ანალოგიური ისრისპირა იპოვა გ. ჩატაიამ წიწამურში⁵. აფხაზეთში, სოფ. კულანურხვადან ცნობილია სამფრთიანი სკვითური ისრისპირები (8 ცალი)⁶. მ. ტრაპში მათ ძვ. წ. VII-VI საუკუნის პირველი ნახევრით ათარიღებს⁷. სამფრთიანი ისრისპირები აღმოჩენილია კარშირ-ბლურზე. ბ. პიოტროვსკი მათ ძვ. წ. VI საუკუნის პირველი მეოთხედით ათარიღებს⁸. სამფრთიანი ისრისპირები აღმოჩენილია ერებუნის გათხრების დროს არინბერღზეც⁹. ამიერკავკასიაში ყველაზე დიდი რაოდენობით სკვი-

¹ Арциховский А. А., Введение в археологию, Москва, 1947, 16. Пиотровский Б. Б., Скифы и древний Восток, СА XIX, 1954, 149-150. Церен Э., Библиейские холмы, Москва, 1936, 235.

² ფიცხელაური კ., იორალანის აუზში მოსახლე გოშთა კულტურა, თბილისი, 1965, 106.

³ აბრამიშვილი რ., სამთავროს სამაროვანზე აღმოჩენილი გვიანი ბრინჯაოს ხანის და რკინის ფართო თავისების ხანის ძეგლების დათარიღებისათვის, სსმ, XIX-A და XXI-B, თბილისი, 1957, 129. Трапш М. М., Памятники Колхидской и скифской культур в селе Куланурхва Абхазской АССР, Сухуми, 1962, 51.

⁴ Техов Б., Скифские элементы в материальной культуре Юго-Осетии, კავკასიის ხალხთა ისტორიის საკითხები, თბილისი, 1966, 43.

⁵ Куфтин Б., Археологические раскопки в Триалети, Тбилиси, 1941, 47.

⁶ Трапш, დასახ. ნაშრომი, 49.

⁷ იქვე.

⁸ Пиотровский Б., История и культура Урарту, Ереван, 1968.

⁹ Оганесян К., Эрбун, Ереван, 1968, 60.

თური ისრისპირები აღმოჩნდა მინგეჩაურში გათხრილ სამარხებში¹. მინგეჩაურის სკვითური ისრისპირების შემცველი სამარხები თარიღდება ძვ. წ. VII-V საუკუნეებით². ამიერკავკასიის ფარგლებს გარეთ დიდი რაოდენობითაა აღმოჩენილი ე. წ. სკვითური ისრისპირების შემცველი კომპლექსები, რომელთა მიხედვით შეიძლება ზუსტი დათარიღება. დიდი რაოდენობით გვხვდება სამფრთიანი და ორფრთიანი სკვითური ისრისპირები კელერმესის ყორანებში, რომელთა თარიღია ძვ. წ. VI საუკუნის პირველი ნახევარი³. სამფრთიანი ისრისპირები აღმოჩენილია ცუკურლიმანში, ტამანის ნახევარკუნძულზე, კომპლექსში როდოსულ ფილასთან ერთად, რომლის მიხედვით ზუსტად დგინდება თარიღი—ძვ. წ. VII-VI საუკუნეების მიჯნა⁴. ა. სპიცინი სამფრთიანი ღრუმასრიანი ისრისპირების ჩამოყალიბებას ძვ. წ. VIII-VII საუკუნეთა მიჯნაზე თვლის⁵, ა. ბობრინსკი ძვ. წ. VII საუკუნის ბოლოსა და ძვ. წ. VI საუკუნის დასაწყისით⁶. სამფრთიანი ისრისპირები აღმოჩენილია გვიანხეთურ ქალაქ ქარკემიშის იმ ფენაში, რომელიც ძვ. წ. 604 წელს მიეკუთვნება (აქვეა ნაპოვნი მათი ჩამოსასხმელი ყალიბი)⁷. ამ ანალოგიების გათვალისწინებით განთიადის № 2 ქვისსამარხი, სადაც აღმოჩნდა სამფრთიანი ღრუმასრიანი ე. წ. სკვითური ტიპის ისრისპირი, შეიძლება დათარიღდეს ძვ. წ. VI საუკუნის პირველი ნახევრით. სკვითური ისრისპირი განთიადის სამაროვნას მასალებში უცხო ელემენტი უნდა იყოს, იგი იქ მხოლოდ ერთი ცალია აღმოჩენილი; მაშინ როცა სხვა საომარი იარაღი კარგადაა წარმოდგენილი როგორც განთიადის სამაროვნაზე, ისევე მის ახლო მდებარე, გ. ნიორაძის მიერ შესწავლილ, დმანისის ნეკროპოლზე (თანაც დმანისის ნეკროპოლზე აღმოჩენილია სკვითური ისრისპირების თანადროული, ადგილობრივი წარმოშობის ე. წ. აღმოსავლურ-ამიერკავკასიური გრძელღეროიანი და ფრთებდაშვებული ისრისპირები)⁸.

¹ Казнев С., Археологические раскопки в Мингечауре, МКА, I, Баку, 1949, 20-21.

² იქვე; Ионе Г., Мингечаурская разновидность наконечников стрел скифского типа, МКА, III, Баку, 1953, 81-83.

³ Иессен А. А., К вопросу о памятниках VIII-VII вв. до н. э. на юге Европейской части СССР, СА, XVIII, Москва, 1953, 100-103. Максимова М. И., Срежанье зеркала Келермеса, СА, XXI, 1954, 303-304.

⁴ Прушевская Е. О., Родосская впадина и бронзовые вещи из могилы на Таманском полуострове, ИАК, вып. 63, СПб, 1917, 58.

⁵ Спичин А., Курганы скифов-пахарей, ИАК, вып. 65, СПб, 1918, 101.

⁶ Бобринский А., Курганы близ Смелы, т. 1, СПб, 1897, 76.

⁷ Куфтин Б., Археологические раскопки в Триалети, Тбилиси, 1941, 43, სურ. 41.

⁸ ნიორაძე გ., დმანისის ნეკროპოლი და მისი ზოგიერთი თავისებურება, სსშ, XIV-B, 1947, 12.

როგორც აღნიშნული იყო, ამიერკავკასიაში ყველაზე დიდი რაოდენობით სკვითური ისრისპირები აღმოჩნდა მინგეჩაურში¹. მინგეჩაურის სკვითური ისრისპირების შემცველ სამარხებში მიცვალებულები ზურგზე გაშოტილნი წევანან, რაც არ არის დამახასიათებელი მინგეჩაურში ამ პერიოდის სამარხების უმრავლესობისათვის. ვარაუდობენ რომ ამ სამარხებში დაკრძალულნი თვით იმ სკვითების ნაშთებია, რომლებიც ამიერკავკასიაში დერბენდის გზით შემოვიდნენ². მაგრამ მინგეჩაურის ე. წ. სკვითურ სამარხებში დიდი რაოდენობით არის აღმოჩენილი რკინის შუბისპირები³. შუბი ისეთი იარაღია, რომელიც ქვეითი მეომრისათვის არის გამოსადეგი, ხოლო სკვითისათვის, როგორც ცხენოსნისათვის ის არც ტრადიციულად და არც პრაქტიკულად გამართლებული არ არის. წინა აზიაში საომარი მოქმედების დროს სკვითთა ჯარს შეადგენდა მხოლოდ ცხენოსანი რაზმები. ძირითადი შეიარაღება იყო, ალბათ, მშვილდისარი, აკინაკი⁴. პეროდოტესაც აქვს შემონახული ცნობა, რომ ყველა სკვითი მეომარი—ცხენზე მჯდომი მეურავა⁵. სკვითურ ეთნოგონიურ ლეგენდაშიც მეფის ინსიგნიას წარმოადგენს მშვილდისარი, ჯამარი და თასი⁶. შუბი ნაკლებად ცნობილია ამ პერიოდის ჩრდილო კავკასიის ველებშიც, ე. ი. იმ ადგილებში სადაც სკვითები მოსახლეობდნენ⁷. შუბი დიდი რაოდენობით არის ცნობილი ამ პერიოდის ამიერკავკასიაში, როგორც ქვეითი მეომრის საბრძოლო იარაღი⁸. მეორე განსაკუთრებული თვისება მომთაბარეთა (ამ შემთხვევაში სკვითთა) არის ის, რომ მათ საყოფაცხოვრებო საქმიანობაში არ გააჩნიათ საკუთარი პროდუქციის თიხის ჭურჭელი. მინგეჩაურის ე. წ. „სკვითურ“ სამარხებში თიხის ჭურჭელიც ბევრია, ე. ი. ის მოსაზრება, რომ სადაც კი სკვითური იარაღი აღმოჩნდება, ყველგან სკვითი უნდა დაეინახოთ, სწორი არ უნდა იყოს. სკვითური ტალღების ნაშთები და გზა, რომლითაც მათ წინა აზიაში

¹ Казнев С., დასახ. ნაშრომი, 20. Ионе Г., დასახ. ნაშრომი, 81-83.

² Машандян Я., О некоторых проблемах истории древней Армении и Закавказья. Ереван, 1944, 43. Крупнов Е., О походах скифов через Кавказ, Вопросы скифо-сарматской археологии, Москва, 1952, 186-194.

³ Плотровский Б. Б., Археология Закавказья, Ленинград, 1949.

⁴ Блаватский В. Д., О стратегии и тактике скифов, КСИИМК, 20.

⁵ Геродот, История. IV, 46, 81.

⁶ Елагина Н., Скифские антропоморфные стелы, СА, 2, 1959, 196.

⁷ Крупнов Е., Древняя история Северного Кавказа, Москва, 1960, 120.

⁸ Погребова М. И., Вооружение и войско народов центрального и восточного Закавказья эпохи поздней бронзы и раннего железа, Автореферат, Москва, 1965, 13, 19.

შეაღწიეს, უნდა მდებარეობდეს ისეთ ადგილებში, რომელიც თავისი ფიზიკურ-გეოგრაფიული გარემოთი ახლოს დგას სამხრეთ რუსეთის ველებთან. აღმოსავლეთ ამიერკავკასიისათვის კი ადგილები უნდა იყოს ზღვისპირა დაღესტანიდან დაწყებული, შემახის და გეოქაის რაიონები, მინგეჩაური, შირაქის ველი, მარნეულის ვაკე და ჯანდარას ტბის მიდამოები, ასევე აქსტაფა-ყაზახისა და ტაუზ-შამქორის ტერიტორია, კიროვბადი, აგდამი¹. სწორედ ამ ადგილებში შეინიშნება ძვ. წ. VII-V საუკუნეების ადგილობრივ მატერიალურ კულტურაში სკვითური ელემენტები (ბავტუგაი, ყიზლარი, მახაჩკალა და სხვა.² 1962 წელს აღმოჩენილი სკვითური სამარხები ყაზახთან³, სკვითური ისრისპირები კახეთში—მელაანთან⁴ და სხვა). ასევე სკვით მეომარს უნდა ეკუთვნოდეს 1966 წელს სადგურ შულავერთან ქვემო ქართლის ექსპედიციის მიერ შუა ბრინჯაოს ხანის ერთ-ერთ ყორღანში (№ 4) გათხრილი ჩაშვებული სამარხი. სამარხი აღმოჩნდა ყორღანის ყრილიდან ორი მეტრის სიღრმეზე. მიცვალებული იწვა ოდნავ ფეხებმოკეცილი გულაღმა (ასეთი პოზა დამახასიათებელია მომთაბარე ელემენტისათვის)⁵ ჩრდილოეთიდან სამხრეთისაკენ. სამარხში აღმოჩნდა ბრინჯაოს ცხრა ისრისპირი, ე. წ. სკვითური ტიპისა და გაურკვეველი დანიშნულების რკინის ორად გატეხილი ღერო (სიგრძე 6 სმ)⁶ (ტაბ. XV, 4-13). ისრისპირები ეწყობოდა ერთად და გარშემო ხის ნაშთი შეიმჩნეოდა. ალბათ, ხის კაპარქის ნარჩენები. სამარხში აღმოჩენილი სკვითური ისრისპირები ერთი ტიპისაა—ორფრთიანი რომბისებური, მასრასთან დეზით. ყველა ისრისპირი ჩამოსხმულია ყალიბში. ისრისპირების უმეტესობას ნაჩვრეტები აქვს ან

¹ სწორედ აღნიშნული გზით უკავშირდებოდნენ შემდგომ ხანებში ამიერკავკასიის ხალხებს ხაზარებიც. საესებით სამართლიანია დაღესტნელი არქეოლოგების მიერ ხაზარებს პოლიტიკური და ეკონომიური ცენტრების ბელენჯერის და სემენდერის ლოკალიზება ზღვისპირა დაღესტანში, საიდანაც ხაზარებს მკიდრო ურთიერთობა ჰქონდათ დამყარებული ამიერკავკასიის ქალაქებთან, სწორედ დარუბანდისა და შემახას მეშვეობით.

² История Дагестана, том I, Москва, 1967, 102.

³ Марковин В. И., Скифские курганы у селения Гойты (Чечено-Ингушетия), СА, 2, 1965, 161.

⁴ ფიცხელაური კ., იორ-ალაზნის ტერიტორიაზე მოსახლე ტომთა კულტურა. თბილისი, 1965, 103.

⁵ Крупнов Е. И., Древняя история Северного Кавказа. Москва, 1960, 255.

⁶ მასალა ინახება საქართველოს მუზეუმის წინა ფეოდალური ხანის განყოფილებაში (ინვ. 170-65).

მასრაზე, ან ფრთაზე. ა. იესენი ანალოგიურ ისრისპირებს ძვ. წ. VII საუკუნის მეორე ნახევრით ათარილებს¹. სამთავროს ერთ-ერთი სამარხის კომპლექსი, რომელშიც აღმოჩენილია ორფრთიანი რომბისებური ისრისპირი, რ. აბრამიშვილს ძვ. წ. VII-VI საუკუნეების მიჯნით აქვს დათარიღებული². ორი ანალოგიური ისრისპირი (ერთი უღებო, მეორე ღებით) აღმოჩენილია მელაანში³. კ. ფიცხელაურიც მელაანში აღმოჩენილ ამგვარ ისრისპირებს ძვ. წ. VII-VI საუკუნეების მიჯნით და ძვ. წ. VI საუკუნის პირველი ნახევრით ათარილებს⁴. ამავე დროისა უნდა იყოს 1966 წელს სადგურ შულავერთან № 4 ყორღანში გათხრილი ჩაშვებული სამარხი. ე. წ. სკვითური ისრისპირების გავრცელება არ უნდა იყოს მაინცდამაინც დაკავშირებული ეთნიკური და კულტურული ერთობის, იგი უფრო ისტორიული მოვლენების ანარეკლია — ომი, მიგრაციები სხვადასხვა ხალხებში ქმნის თითქმის ერთნაირ იარაღს, ამიტომ, იარაღი ნაკლებ განსაზღვრელია კულტურულ-ეთნიკური ერთობისა. მართლაც, ზოგ შემთხვევაში სამფრთიან ღრუმასრიან ე. წ. სკვითურ ისრისპირებს ბ. პიოტროვსკი მიდიელებს აკუთვნებს⁵. ქერჩში უკანასკნელი წლების გათხრების შედეგად აღმოჩნდა მეტად საინტერესო მასალა, სადაც იყო სამფრთიანი ე. წ. სკვითური ისრისპირის ჩამოსასხმელი ყალიბი. ძეგლის ხასიათის მიხედვით ა. ლესკოვი მას ძვ. წ. II-I ათასწლეულის მიჯნით ათარილებს და თვით სამფრთიან ისრისპირებს ირანულ ან მიდიურ წარმოშობას აკუთვნებს⁶. აღსანიშნავია, რომ ე. წ. სკვითური ისრისპირები კარგადაა ცნობილი წინა აზიის ჩრდილო ნაწილში და ურარტუს ტერიტორიაზე, ამიერკავკასიაში ისინი შედარებით ნაკლებად გვხვდება⁷. ისეთ დიდ სამაროვანზეც კი, როგო-

¹ Иессен А. А., Некоторые памятники VIII-VII вв. до н. э. на Северном Кавказе, Вопросы скифо-сарматской археологии, Москва, 1954, 119.

² აბრამიშვილი რ., სამთავროს სამაროვანზე აღმოჩენილი გვიან ბრინჯაოს ხანისა და რკინის ფართო ათვისების ხანის ძეგლების დათარიღებისათვის, სსშმ, ტ. XIX-A და XXI-B, თბილისი, 1957, 129.

³ ფიცხელაური კ., იორღანის აუზის ტერიტორიაზე მოსახლე ტომთა კულტურა, თბილისი, 1965, 104.

⁴ იქვე, 106.

⁵ Пиотровский Б. Б., Скифы и древний Восток, СА, XIX, 149-150.

⁶ Археологические сессии 1968 года, ВДИ, Москва, 1969, 236.

⁷ Пиотровский Б. Б., Скифы в Закавказье, Ученые записки ЛГУ, серия исторических наук, вып. 13, 1949, 172-189.

რიცაა სამთავრო, ძვ. წ. VII-VI საუკუნეების (ე. ი. სკვითური პერიოდის) სამარხებში სულ ორმოცდაათამდე სკვითური ისრისპირთა აღმოჩენილი¹. როგორც ჩანს, ამიერკავკასია სკვითებმა გაიარეს პატარა-პატარა ჯგუფებად და როგორც კი მიაღწენ აღმოსავლეთის დიდ სახელმწიფოებს (ურარტუ, ასურეთი) იქ გაერთიანდნენ. ასურულ წყაროებში (ძვ. წ. VIII საუკუნის ბოლო—VII საუკუნე) იხსენიება სკვითთა ჯარი², ე. ი. უკვე დიდი ჯგუფი; ამიერკავკასიაში აღმოჩენილი თითო-ოროლა სამარხი, ისიც სხვადასხვა ადგილებში და არა ერთად, იმის მოწმობა უნდა იყოს, რომ სკვითთა ჯარის შექმნა, მათი ჯგუფების შეერთებით, ურარტუს და ასურეთის საზღვრებთან მხოლოდ იქ მიავლის დროს მოხდა. მართალია, ი. დიაკონოვი სკვითთა პატარა სამეფოს არსებობას სადღაც კიროვადანის რაიონში ფიქრობს³, მაგრამ თუ კი ეს სამეფო არსებობდა (?), ის უფრო სამხრეთით უნდა ვივარაუდოთ. საერთოდ საფიქრებელია, რომ უკრაინისა და სამხრეთ რუსეთის ველებიდან ხდებოდა სკვითების ძირითადად საშუალო და ღარიბი ფენების მიგრაციები ამიერკავკასიასა და წინა აზიაში, რადგან ამიერკავკასიაში სკვითთა ღარიბი სამარხებია გათხრილი ჯერ-ჯერობით (შეად. კელერმესის, კოსტრომის, „ოქროს“, „სამი ძმის“, კულ-ობის და სხვა ყორღანები უკრაინასა და სამხრეთ რუსეთის ველებიდან)⁴.

ამიერკავკასიაში ძვ. წ. I ათასწლეულის I ნახევარში შეინიშნება ბევრი სამოსახლოს თუ საკულტო ნაგებობათა განადგურება, ასე მაგალითად, ცხინვალის ნაძარგორას III ფენა⁵, ხოვლე გორას IV-V-VI ფენები⁶, უფლისციხის ყათნაღიხე II⁷, მელაანთან „მელი ღელე“⁸ და

¹ აბრამიშვილი რ., სამთავროს სამაროვანზე . . . , 127.

² Плотровский Б. Б., Ванское царство, Москва, 1959, 235.

³ Дьяконов И. М., История Минин, М.-Л., 1956, 251.

⁴ უკრაინისა და სამხრეთ რუსეთის ველებში ძვ. წ. I ათასწლეულის დასაწყისში იქმნება მომთაბარე მოსახლეობა, რომელიც იძულებულია საქონლის კვებისათვის იმოძრაოს განსაზღვრული მარშრუტით. საკვების დამზადება მათ არ შეუძლია. ამიტომ საჭიროა ახალი საძოვრების შოვნა, მით უნეტეს, რომ მომთაბარის ძირითადი პირუტყვის — ცხენის ერთ ადგილზე დაკავება მეტად ძნელია. სწორედ ამ დროს იწყება ე. წ. იძულებითი ემიგრაცია (К. Маркс, Ф. Энгельс, т. 8, 1957, 567-568) და სკვითთა რაზმები კავკასიონის სხვადასხვა გაღასასვლელებიდან იჭრებიან ამიერკავკასიასა და შემდეგ წინა აზიაში.

⁵ გობეჯიშვილი გ., სტალინის ნაძარგორა, მიმოშეხილველი, II, თბილისი, 1951, 253.

⁶ ხახუტაშვილი დ., უფლისციხე, თბილისი, 1964, 50.

⁷ იქვე, 18.

⁸ გაზეთი „Молодежь Грузии“, 24. XII-1966. № 150 (6468).

სხვა. გ. გობეჯიშვილი და რიგი სხვა მკვლევარი მათ დაღუპვას მტრის შემოსევებს უკავშირებენ¹. ამავე პერიოდში ადგილობრივ ლეთაებათა პანთონს ემატება ცხენი (საერთოდ, როგორც ჩანს, ძვ. წ. II-I ათასწლეულის მიჯნიდან ცხენი დიდ გამოყენებას პოულობს ამიერკავკასიაში)². ცხენი კულტის ობიექტი ხდება. აქედან შეიძლება იღებდეს სათავეს ანტიკურ ხანაში ცხენის კულტის დიდი როლი (მცხეთის ლარნაკები, ბორში ცხენის მდიდრული დასაფლავება, სომხეთის მასალები). ცხენის კულტი შეიძლება კიმერიელ-სკვითთა მოძრაობებსაც გაეძლიერებინა.

გვიანბრინჯაო-რკინის ხანაში ცხენის მთლიანი ჩონჩხის ან მისი ნაწილების ჩატანება ცნობილია ამიერკავკასიის ბევრ ადგილებში (სამთავრო, დვანი³, დმანისი⁴, ზემოვექალა⁵, წიწამური⁶, ნავთლული⁷, ნარეკვაფი, თაქ-ქილისა, არდისუბანი⁸, ყულანურხვა⁹, თლი¹⁰, და სხვ.). ნარეკვაფში აღმოჩნდა ამ პერიოდის სამაროვანზე კვერთხის თავი ბრინჯაოსი, რომლის წინა ნაწილი წარმოადგენს ცხენის გულმკერდის განსახულებას, რომელზედაც აღმართულია ოთხი ცხენის თავ-კისრის ქანდაკება¹¹. ოთხი ცხენის თავ-კისერი ამოკაწრულია ალაიანში ნაპოვნ ბრინჯაოს ქამრის ბალთაზე¹².

¹ გობეჯიშვილი გ., არქეოლოგიური გათხრები სამჯოთა საქართველოში, თბილისი, 1952, 93.

² Иессен А. А., К вопросу о древнейшей металлургии меди на Кавказе. Из. ГАИМК, вып. 120, 1925, 115. Пиотровский Б., Археология Закавказья, Ленинград, 1949, 77.

³ მაქალათია ს., დვანის ნეკროპოლის არქეოლოგიური გათხრები, თბილისი, 1948, 13.

⁴ ნიორაძე გ., დმანისის ნეკროპოლი და მისი ზოგერთი თავისებურება, სსმ, XIV-B, თბილისი, 1947, 29.

⁵ ნიორაძე გ., დასახ. ნაშრომი, 30.

⁶ Куфтин Б., Археологические раскопки в Триалети, I, Тбилиси, 1941, 47.

⁷ ტყეშელაშვილი ო., გვიანი ბრინჯაოს ხანის ორმოსამარხი ნავთლულიდან, სსმ, XIV-B, თბილისი, 1964, 53.

⁸ თუშიშვილი ნ., ბოგვისხევს ადრეანტიკური ხანის სამაროვანი, მაქ., 1970, № 3, 131.

⁹ Трапш М., Памятники колхидской и скифской культур в селе Куланурхва Абхазской АССР, Сухуми, 1962, 21.

¹⁰ Техов Б., Раскопки Тлишского могильника в 1960, СА, I, 1963, 170. მისივე, Скифские элементы в материальной культуре Юго-Осетии, კავკასიის ხალხთა ისტორიის საკითხები, თბილისი, 1960, 45.

¹¹ ოქროპირაძე ნ., ქართლი ძველი წელთაღრიცხვის II ათასწლეულში და I ათასწლეულის I ნახევარში, სადისერტაციო ნაშრომი, თბილისი, 1966, 83.

¹² ბარამიძე მ., შიდა ქართლი გვიანბრინჯაო-ადრეკინის ხანაში, სადისერტაციო ნაშრომი, თბილისი, 1966, 253.

ცხენის გამოსახულებები რაღაც ასტრალურ ნიშნებთან ერთად, ცნობილია ბრინჯაოს სარტყელებზეც (სანაინი, ლელვარი, სევანის ტბის მიდამოები). მანამდე, შუა ბრინჯაოს ხანის ხელოვნებაში ცხენის მოტივი სრულიად უცნობია. შემდგომში ცხენის როლი, როგორც ღვთაებრივი ცხოველის, დიდად იზრდება.

ცოტა უფრო ადრე (ძვ. წ. I ათასწლეულის დასაწყისი) ცხენის კულტი ვრცელდება დაღესტანში¹. ამავე დროს სკვითური ნივთებიც გვხვდება ზღვისპირა დაღესტანში (ყიზლარი, ბავტუგაი, მახაჩალა და სხვა)², ე. ი. სწორედ იმ გზაზე, საიდანაც ყველაზე ხელსაყრელი იყო სკვითებისათვის შემოჭრა. მინგჩაურში აღმოჩნდა ადრეული ევრაზიული ველის ტიპის ცხენის აკაზმულობა³. ამ ტიპის ცხენის აკაზმულობას კ. სმირნოვი ძვ. წ. II-I ათასწლეულთა მიჯნით ათარილებს ევროპის ველებისათვის⁴ (ჩრდილო კავკასიის და უკრაინის ველების მცხოვრებთათვის დამახასიათებელი ცხენის აკაზმულობა, ცხენის ჩონჩხთან ერთად, აღმოჩნდა აგრეთვე თლის სამაროვანის № 68 სამარხში)⁵; ამიერკავკასიაში ალბათ, ცოტა მოგვიანებით გვხვდება ამ ტიპის ცხენის აკაზმულობა, მაგრამ, ჩანს, მომთაბარეთა შემოჭრა სამხრეთ რუსეთის ველებიდან (ალბათ, პატარ-პატარა ტალღებად) უფრო ადრეც ხდებოდა, სანამ კიმერიელები და სკვითები დაიწყებდნენ თავის ცნობილ დიდ მოძრაობებს ამიერკავკასიასა და წინა აზიაში.

ღმერთების შესაწირად სკვითები იყენებდნენ დიდძალ პირუტყვს, განსაკუთრებით კი ცხენებს⁶. საინტერესოა, აფხაზეთში მიცვალებულის დაკრძალვის დროს ცხენის დიდი როლი. ცხენს აფარებენ შავ ნაჭერს და დასტირიან მას, ქელეხის დროს კი წითელ ან ცისფერ ნაჭერს აფარებენ⁷. ცხენს ამ შემთხვევაში დუალისტური როლი ენიჭება, ის სიკვდილის სიმბოლოც არის და უკვდავების (зря + лошады + солнце) სიმბოლოც⁸. ცხენის ასეთი დიდი როლი მხოლოდ მომთაბარე ელემენ-

¹ История Дагестана, том I, Москва, 1967, 94.

² იქვე, 102. Пик уль М. И., Эпоха раннего железа в Дагестане, Махачкала, 1967, 109.

³ Мелентьев А. Н., Две узды из Мингечаура, СА. I, 1968.

⁴ იქვე, 227.

⁵ Техов Б., Скифские элементы в материальной культуре Юго-Осетии, კავკასიის ხალხთა ისტორიის საკითხები, თბილისი, 1966, 45.

⁶ Геродот, История, IV, 64.

⁷ Марр Н., Термины из абхазо-русских этнических связей „лошадь“ и „трипиза“, Ленинград, 1924, 48.

⁸ იქვე.

ტების გავლენა უნდა იყოს, რადგან მხოლოდ მომთაბარე-მეომრისათვის წარმოადგენს ცხენი გზისა და ომის ასოცირებას, რის შედეგად მომთაბარე მეომარი გადარჩება ან დაიღუპება. ცხენის კულტის დიდი როლი ამიერკავკასიის იმ ნაწილში, რომელიც ახლო სამხრეთ რუსეთის ველებთან და მეტადრე კავკასიონის გადასასვლელებთან, სწორედ უკრაინისა და სამხრეთ რუსეთის ველებში მომთაბარე-მეომრების გავლენა უნდა იყოს.

ამიერკავკასიასა და წინა აზიაში ცხენის გამოსახულებამ, როგორც კულტის ობიექტისა, ერთ-ერთი მტკიცე ადგილი. დაიკავა სახვით ხელოვნებაში ბრინჯაოს ხანის ბოლოს, ხოლო ცხენმა მხედრით კი ძვ. წ. II-I ათასწლეულთა მიჯნაზე¹, ცხენის გამოსახულება ერთგვარი ანარეკლი უნდა იყოს მეომარ-მომთაბარეთა ელემენტის მოძრაობისა ამ ტერიტორიებზე. თლის საპაროვნის 76 სამარხში აღმოჩენილ ბრინჯაოს ქამარზე გამოსახულია ცხენზე მჯდომი მეომარი მშვილდისრით, რომელსაც გვერდზე მტრის მოკვეთილი თავი უყავდა. მტრისათვის თავის მოკვეთა და ნაღვლად წაღება სკვითური წეს-ჩვეულებაა². საინტერესოა ცაგერში აღმოჩენილი ცხენოსნის ქანდაკება, რომელსაც თავზე სკვითურ-ირანული ხელოვნებისათვის დამახასიათებელი თავსაბურავი ახურავს³. სკვითურ ხელოვნებაში კარგად ცნობილი ცხოველური სტილი სწორედ ამიერკავკასიასა და წინა აზიაში მოძრაობის შედეგად უნდა იყოს შექმნილი. ჭერ ერთი ცხოველური სტილი სამხრეთ რუსეთის ველებში შემოდის უცებ, უკვე დამთავრებულ ფორმებში⁴. ხოლო ეს ცხოველური სტილი ყალიბდება ძვ. წ. VI საუკუნეში, ე. ი. წინა აზიაში მიგრაციების შემდეგ. საინტერესოა, რომ ძვ. წ. VI საუკუნეში სკვითურ ხელოვნებაში კარგად ცნობილი ლომის მკრთავი ძვ. წ. V საუკუნეში იცვლება მგლის მკრთავით⁵, ე. ი. წინა აზიისათვის დამახასიათებელი ცხოველი შემდეგ იცვლება ჩრდილოეთის ველებისათვის დამახასიათებელი ცხოველით. სკვითური ცხოველური სტილის სათავედ რიგ მკვლევარებს წინა აზია (მესოპოტამია და ლუდისტანი) აქვთ

¹ Ампранашвили Ш. Н., История грузинского искусства, Москва, 1963, 55.

² Тсхов Б., დასახ. ნაშრომი, 45.

³ Ампранашвили Ш., დასახ. ნაშრომი, 55. Ростовцев М., Степанов П., Эллиноскифский головной убор, ИАК, вып. 63, 1917, 67-101.

⁴ Черников С. С., Загадка золотого кургана, Москва, 1965, 111.

⁵ Ильинская В. А., Некоторые мотивы раннескифского звериного стиля, СА, 1, 1965, 87.

დასახელებული¹. მაგრამ კოლხურ-ყოზანური კულტურისათვის დამახასიათებელი ცხოველური სტილი (რაც მთავარია დინამიურობა) კარგად ჩანს შვედგომ სკვითურ ხელოვნებაში, ე. ი. სკვითური ცხოველური სტილი სწორედ ამიერკავკასიასა და წინა აზიაში მოძრაობის დროს უნდა შექმნილიყო წინააზიური და ბრანჭაოს ხანის კოლხურ-ყოზანურ ხელოვნების შერწყმის შედეგად (როვნის ოლქში აღმოჩენილი ირმის ქანდაკება, ასევე ცუკურ-ლიმანში ნაპოვნი ჰერალდიკური გამოსახულება ორი პირისპირ მდგარი მტაცებლისა, ძალიან ახლოა ყოზანურ ხელოვნებასთან)². შ. ამირანაშვილის აზრით, სკვითური ცხოველური სტილის ხელოვნებაში კოლხეთის სახვითი ხელოვნების უქვევლი ზეგავლენა შეინიშნება³. საყურადღებოა, რომ გარდა ლოპისა სკვითური ცხოველური სტილის ხელოვნების ადრეულ ეტაპზე გამოსახება ჯიქი. ეს ცხოველი აზიისა და კავკასიის გარდა არაა ცნობილი, მაგრამ წინა აზიის ხელოვნებაში მისი გამოსახულება არ გვხვდება (მხედველობაში თუ არ მივიღებთ ცნობილ საკეიზის განძს, აღმოჩენილს ზივიეს მახლობლად)⁴, რადგან პრიორიტეტი აქ ლომს უკავია, ე. ი. ჯიქის გამოსახულება შეთვისებული უნდა იყოს ამიერკავკასიაზე გავლის შედეგად. ასევე სწორედ კოლხურ-ყოზანური ხელოვნებისათვის არის დამახასიათებელი ის დინამიურობა და ფანტასტიური ცხოველების გამოსახვა, რომელაც კარგად ჩანს სკვითური ცხოველური სტილის ხელოვნებაში.

როგორც აღნიშნული გვექონდა, განთავსების სამაროვნის № 1 ქვის-სამარხში ვერცხლის საპაჭურის გარდა აღმოჩნდა, აგრეთვე ვერცხლისავე სასაფეთქლე რგოლი. ძვ. წ. I ათასწლეულის I ნახევარში ოქროს, ვერცხლის ნივთები თუ ძვირფასი ქვები მეტად იშვიათია ამიერკავკასიის ძველებში, განსაკუთრებით ცენტრალურ და სამხრეთ-აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში⁵ (ისეთ დიდ სამაროვანზე, როგორაცაა სამთავრო, 500-ზე მეტ სამარხიდან ოქრო, ისიც პატარა ფირფიტის სახით მხო-

¹ Godard A., Les bronzes du Luristan. Paris. 1931; მისივე. Le Trésor de Ziwiyé (Kurdistan) Haarlem. 1930. Крупнов Е., დასახ. ნაშრომ, 169; Петров В., Макаревич М., Скифская генезологическая легенда, СА, 1963, 21. Артамонов М., Происхождение скифского искусства, СА, 4, 1968, 44. Шкурко А., Об изображении свернувшегося хищника в искусстве лесостепной Скифии, СА, I, 1969, 39.

² Артамонов М. И., Происхождение скифского искусства, СА, 1968, 32.

³ ამირანაშვილი შ., ქართული ხელოვნების ისტორია, თბილისი, 1961, 27.

⁴ Girshman R., Perse. Paris. 1964. ტაბ. 147.

⁵ Куфтин Б., Археологические раскопки в Триалеги, Тбилиси, 1941, 69.

ლოდ ერთ სამარხში აღმოჩნდა¹, ბეშთაშენში სამ სამარხშია ცნობილი ოქროს ნივთები², ლქაშენში ერთ-ერთ ყორღანში³, არჩაღზორის № 2 ყორღანში — ოქროს ცილინდრული საბეჭდავი, ასევე ხოჯალის სამ ყორღანში ოქროს მცირე ნივთები⁴ და სხვა), იმ დროს, როცა ურარტუს ტერიტორიაზე თუ მის ადმინისტრაციულ ცენტრებში ძალიან ბევრია. რით აიხსნება ეს? ამ პერიოდში ხდება გამუდმებული ომები. ძლიერი ურარტუს სახელმწიფო აწყოებს მრავალ ლაშქრობას სამხრეთ და ცენტრალურ ამიერკავკასიის ტერიტორიაზე. ყველაფერი ძვირფასეულობა ნადავლის თუ ხარკის სახით იკრიფება და იგზავნება ვანის სამეფოს ადმინისტრაციულ ცენტრებში, ხოლო ძვ. წ. VI-V საუკუნეების შემდეგ, როცა ურარტუ აღარ არსებობს, ჩვენში უკვე ჩნდება მდიდრული სამარხები (წინაყარო, ყანჩაეთი, ყაზბეგი). უფრო ადრე, ძვ. წ. VIII-VI საუკუნეებში შეიმჩნევა ურთიერთობა ვანის სამეფოსთან, განსაკუთრებით იარაღში. მაგრამ, ეს გავლენა უფრო ვრცელდება დღევანდელ სომხეთის ტერიტორიაზე, ჩრდილოეთით კი ადგილობრივი ფორმები დიდ უპირატესობას იწარჩენებენ. მაგ., სამხრეთ-აღმოსავლეთ ამიერკავკასიისა თვის დამატასიანობის აღმოსავლურ-ამიერკავკასიური ტიპის ცული დღევანდელ სომხეთის ტერიტორიაზე ქრება ძვ. წ. VIII საუკუნეში⁵, ხოლო ჩვენში ის მეტ ხანს აგრძელებს არსებობას. ამავე დროს სომხეთის აღნიშნულ ტერიტორიაზე ვრცელდება ურარტული (საერთოდ წინააზიური) იარაღი — კვერთხი, წინააზიური ისრისპირები⁶, ზოგიერთი სახის რკინის შუბისპირი⁷, ურარტული მუზარადები (ერთი ასეთი მუზარადი აღმოჩნდა უფრო ჩრდილოეთით ფასყაუს სამაროვანზეც)⁸. ძვ. წ. VIII-VII საუკუნეებში სამხრეთ-აღმოსავლეთ კავკასიას ძეგლებში გვხვდება ცხენის ასურელ-ურარტული აკაზმელობა⁹. საყუ-

¹ გობეჯიშვილი გ., არქეოლოგიური გათხრება საბჭოთა საქართველოში თბილისი, 1952, 77. აბრამიშვილი რ., რკინის ათვისებას საკითხისათვის აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე, სსშ, XII-B, თბილისი, 1961, 310.

² Куфтин Б., დასახელ. ნაშრომი, სტრ. 84.

³ Мнацаканян А., Раскопки курганов на побережье оз. Ссаан в 1965 году, СА, I, 1957, 148.

⁴ Пиотровский Б., Археология Закавказья, Ленинград, 1949, 58.

⁵ Мартиросян А. А., Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ереван, 1961, 123, 197. Погребова М. Н., Вооружение и войско народов центрального и восточного Закавказья. Автореферат, Москва, 1966, 11.

⁶ Есаян С. Е., Оружие и военное дело древней Армении, Ереван, 1956, 11, 147.

⁷ Погребова М. Н., დასახ. ნაშრომი, 13.

⁸ Погребова М. Н., დასახ. ნაშრომი, 15.

⁹ Мартиросян А. А., დასახ. ნაშრომი, 217. აქ და შემდეგ გვევლება ჩამოთვლილია ადგილები, სადაც აღმოჩენილია ცხენის ასურელ-ურარტული აკაზმელობა და ურარტული იარაღი.

რადღებოა კახეთის ტერიტორიაზე ურარტული ნივთების აღმოჩენა ძვ. წ. VII-VI საუკუნის ძეგლებში. ესაა, ხირსაში ნაპოვნი ურარტული ბრინჯაოს სარტყლის ფრაგმენტი¹, მელაანში აღმოჩენილი ბრინჯაოს აზარფეშა და ფარის ბრინჯაოს გარსაკრავი². საინტერესოა, აგრეთვე, ურარტული ხელოვნების ნიმუშების აღმოჩენა ამიერკავკასიის ადგილობრივ მატერიალურ კულტურაში. ჯავახეთში, ახალციხის რაიონის სოფ. მურჯში, აღმოჩნდა ურარტული ნივთები და ურარტული ხელოვნებისათვის დამახასიათებელ სტილში ნაკეთები ქალის ქანდაკებები³. სამარხი, სადაც აღმოჩნდა აღნიშნული ნივთები, თარიღდება ძვ. წ. VIII-VI საუკუნეებით⁴. მაგრამ ეს ჭერჭერობით პირველი და ერთადერთი შემთხვევაა სამხრეთ საქართველოს რაიონებში ურარტული ხელოვნების ნიმუშის შელწევისა⁵.

როგორც აღნიშნული გვქონდა, ვანის სამეფოსთან მეტი ურთიერთობა შეიმჩნევა დღევანდელი სომხეთის ჩრდილოეთ ნაწილში. ლენინაკანში აღმოჩენილია ბრინჯაოს ქამრის ფრაგმენტები ფრთებიანი გრიფონის გამოსახულებით (აშკარად ურარტული)⁶, ბრინჯაოს სარტყლის ნატეხი, ურარტული ხელოვნებისათვის დამახასიათებელი ფრინველის გამოსახულებით ადამიანის სახითა და ფეხებით, აღმოჩნდა ანიპეშაში⁷. საინტერესოა მალაქლუში⁸, ცოვინარში⁹, ნორ-ბაიაზეთის რაიონში¹⁰, არმავირში¹¹ და სხვ. აღმოჩენილი ურარტული საბეჭდავები, ზოომორფული გამოსახულებით, მეტად უცხო ამიერკავკასიის ადგილობრივი მატერიალური კულტურისათვის¹². როგორც ჩანს, ურარტული გავლენა, მართალია, ნაკლებად, მაგრამ მაინც შეინიშნება კე-

¹ ფიციხელაური კ., იორ-ალაზნის აუზის ტერიტორიაზე მოსახლე ტომთა კულტურა, თბილისი, 1965, 80.

² იქვე, 110.

³ Чубиннишвили Т. Н., Новые археологические материалы из Джавахети (селище Мурджи). Материалы сессии, посвященной итогам археологических и этнографических исследований 1964 года в СССР, Тезисы, Бaku, 1965, 92. მელიქიშვილი გ., საქართველოს, კავკასიის და მახლობელი აღმოსავლეთის საკითხისათვის, თბილისი, 1965, 89.

⁴ Чубиннишвили Т. Н., დასახ. ნაშრომი, 92.

⁵ Чубиннишвили Т. Н., Новые данные о проникновении урартской культуры в южную Грузию, Новое в Советской археологии, Москва, 1965, 200.

⁶ Пиотровский Б. Б., Искусство Урарту VIII-VI вв. до н. э. Ленинград, 1962, 77.

⁷ იქვე.

⁸ Куфтин Б. А., Урартский „колумбарий“ у подошвы Арарата и куро-араксский энеолит, სსშ, XIII-B, თბილისი, 1944, 17, 64.

⁹ იქვე, 59.

¹⁰ იქვე.

¹¹ იქვე.

¹² იქვე, 17.

რამიკაშიც (ლენინაკანში აღმოჩენილი ურარტული ძვ. წ. VIII-VII საუკუნეების ხანის სადღეებელი¹, არმავირისა და მალაქლუს წითელანგობიანი ურარტული თიხის კურკელი, მსგავსი ფრიგიულისა² და სხვ.). ამასთანავე ხდება პირუკუ პროცესიც³. ზემოთ უკვე ნათქვამი იყო ამიერკავკასიის მატერიალური კულტურისათვის დამახასიათებელი ნივთების მოხედრის შესახებ ვანის სამეფოში თუ მის ადმინისტრაციულ ცენტრებში.

მაინცდამაინც არც ხურო-ურარტულ ენას უნდა მოეხდინა დიდი გავლენა ქართველურ ენებზე. მართალია, დღევანდელ ქართულ ლექსიკაში, უმეტესად ქართული სიმღერების მისამღერებში, გვხვდება თავისი შინაარსით სრულიად გაუგებარი სიტყვები, რომელთა ახსნა ხერხდება ხურო-ურარტული ენის მონაცემებით⁴; მაგრამ ეს სიტყვები მეტად მცირე რაოდენობით გვხვდება. გ. კლიმოვის აზრითაც, ეთნიკურ შემოსევებს ამიერკავკასიაში (კიმერიელები, სკვითები, ურარტელები და სხვ.) დიდი გავლენა არ უნდა მოეხდინა ამიერკავკასიის ეთნოლინგვისტიკურ რუქაზე⁵. ი. დიაკონოვიც ფიქრობს, რომ ხურო-ურარტული ენის გავლენა შეინიშნება ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიის ენებთან მეტად, ხოლო ქართველურ ენებთან კი ნაკლებად⁶.

ა. იესენის მიხედვითაც, ამიერკავკასიაში ძვ. წ. VIII-VI საუკუნეებში მომხდარ დიდ ისტორიულ მოვლენებს და სხვადასხვა ეთნიკური ჯგუფების გადაადგილებას, ძირითადად, გავლენა არ უნდა მოეხდინა ადგილობრივი მოსახლეობის მოწინავე კულტურაზე⁷.

ამასთანავე საინტერესოა ურარტუს მეფეების წერილობითი წყაროები ცენტრალურ ამიერკავკასიაში წარუმატებლობის შესახებ. მით უმე-

¹ Мартirosян А. А., Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ереван, 1964, 281.

² Куфтин Б., დასახ. ნაშრომ., 21.

³ Амиранашвили Ш., История грузинского искусства, Москва, 1963, 32. Мартirosян А., Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ереван, 1964, 222 და სხვ.

⁴ Сванидзе А., Материалы по истории алародийских племен, Тбилиси, 1937, 57; მელიქიშვილი გ., ურარტუ. თბილისი, 1951, 144; მისივე, Напир-Урарту, Тбилиси, 1951, 417; მისივე, К истории древней Грузии, Тбилиси, 1959, 117.

⁵ Климов Г., Кавказские языки, Москва, 1965, 11.

⁶ Дьяконов И., Некоторые лингвистические данные к проблеме связей населения восточного Кавказа и Закавказья с древним Востоком в III-I тысячелетиях до н. э., Тезисы, Баку, 1966, 5, 6.

⁷ Иессен А., Греческая колонизация Северного Причерноморья, Ленинград, 1947, 34-39.

ტეს, რომ ვანის სამეფოს, უკვე მეფე არგიშტის დროიდან, გარკვეულად აღებული ქონდა გეზი ამიერკავკასიის ცენტრალურ და სამხრეთ რაიონების ურარტულ პროვინციად ქცევაზე, მაგრამ როგორც ჩანს, არგიშტის დროს ისინი მდინარე არაქსს ვერ გადმოსცდნენ¹. შემდეგი მეფის—სარდური II-ის დროს ურარტელები უკვე დღევანდელი ლენინაკანის რაიონში აწარმოებენ ბრძოლებს, მაგრამ აქ ვერ მკვიდრდებიან². შემდეგი ცნობები მოეპოვება რუსა I, რომელიც აქტივობას იჩენს სევანის ტბის რაიონში³. ეს ცნობები იმდენად მცირეა, რომ რუსას მაინცდამაინც დიდ წარმატებებისათვის არ უნდა მიეღწია (ალბათ, ამ დროს ურარტელების მთელი ყურადღება მიჰყრობილი იყო ასურეთისაკენ — ომები სარგონთან). სავარაუდებელია, რომ ურარტელების დროა დრო შემოსევისა და რბევის შემდეგ ადგილობრივი მოსახლეობა კვლავ ძველებურად დამოუკიდებელი რჩებოდა⁴. ამას მოწმობს ისიც, რომ ის სამხრეთ ამიერკავკასიის რაიონები, რომლებიც ვანის სამეფოს ფარგლებში შედიოდა, თავისი კულტურით უფრო ჩრდილოეთის ქართულ რაიონებთან ამჟღავნებდა სიახლოვეს, ვიდრე სამხრეთის ხური-ურარტულ რაიონებთან⁵.

¹ მელოქიშვილი გ., ურარტუ, თბილისი, 1951, 75.

² იქვე, 77.

³ იქვე, 78.

⁴ იქვე, 84.

⁵ იქვე, 129.

✱ დ ა ს კ ა ნ ა ✱

სოფ. განთიადის სამაროვანზე აღმოჩენილი მა'ალის განხილვის დროს, ამა თუ იმ ნივთის შედარებასა და პარალელების ჩვენების შედეგად, მოცემული იყო მათი დათარიღება: ამიტომ აქ მოკლედ ვეცდებით დაეთარიღოთ განთიადის სამაროვანზე გათხრილი და შესწავლილი ნივთების მიხედვით ცალკეული სამარხები.

სოფ. განთიადის სამაროვანზე გათხრილ სამარხებიდან, როგორც ჩანს, ყველაზე ადრეულია 1966 წელს შესწავლილი ე. წ. „მელითონი“ სამარხი. მდებარეობათაც ეს სამარხი უფრო ღრმად იყო მიწაში, ვიდრე 1964 წელს გათხრილი სამარხები.

„მელითონის“ სამარხის დასათარიღებლად პირველ რიგში ვეყრდნობით აქ აღმოჩენილ გარდამავალ სახის კონტესისებრ ბრინჯაოს საკინძს. ზემოთ მოცემული იყო კონტესისებრა ბრინჯაოს საკინძების ევოლუცია, რას შედეგადაც გარდამავალი სახის კონტესისებრი ბრინჯაოს საკინძი დათარიღდა ძვ. წ. IX—VIII საუკუნეებით. თარიღს ამაგრებს „მელითონის“ სამარხში აღმოჩენილ აღმოსავლურ-ამიერკავკასიური ტიპის ცულის ჩამოსასხმელ ყალიბებში ჩამოსხმული ცული, რომელიც წარმოადგენს ამ ტიპის ცულების ერთ-ერთ სახესხვაობას, გავრცელებულს ქვემო ქართლისა და დღევანდელი ჩრდილო სომხეთის ტერიტორიაზე ძვ. წ. IX—VIII საუკუნეებში¹.

აღმოსავლურ-ამიერკავკასიური ტიპის ცულას აღნიშნული ვარიანტის სინქრონული ჩანს, აგრეთვე, წელში გამოყვანილი სიმეტრიულ-მხრებიანი გამოწაზარდების მქონე ბრტყელი ცულა, რომლის ორი ყალიბი აღმოჩენილია ამავე სამარხში. ამ ტიპის ბრინჯაოს ბრტყელი ცულები დიდი რაოდენობით გვხვდება ცენტრალურ დი სამხრეთ-

¹ Есаян С., Оружие и военное дело древней Армении, Ереван, 1966, 36—40.

აღმოსაგლეთ ამიერკავკასიაში ძვ. წ. IX—VII საუკუნეების ძეგლებში¹.

უფრო მოგვიანო ჩანს, განთიადში 1964 წელს გათხრილი ქვის-სამარხები. მათგან უფრო ადრეულია ქვისსამარხი № 4 მასალა. ამ სამარხში აღმოჩენილია ბრინჯაოს ოთხკიმიანი ღილი, შემალელებული და შუაში გახვრეტილი. ამ სახის ღილები ცნობილია სამთავროში ძვ. წ. VIII—VII საუკუნის I ნახევრის კომპლექსებში².

უფრო არქაული, ვიდრე ძვ. წ. VII—V საუკუნეებში გავრცელებული სპირალურად დახვეული ხატისუღლები, ჩანს, აგრეთვე, ამავე სამარხში აღმოჩენილი ბრინჯაოს სადა ხატისუღელი. ამავე ქვისსამარხში აღმოჩნდა დიდი რაოდენობით სხვადასხვა სახის მძივები, რომელთა შორის მუქ-მოწითალო ყავისფერი ძარღვების მქონე სერდოლიკის მძივები გ. ლემლინის კლასიფიკაციით ექცევა ძვ. წ. X—VII საუკუნეებს შორის³.

განთიადის სამაროვანის № 6 ქვისსამარხში აღმოჩნდა ბრინჯაოს სადა ფირფიტისაგან გაკეთებული ბეჭედი. ანალოგიური ბეჭდები გვხვდება სამთავროს სამაროვნის ძვ. წ. VII საუკუნის II ნახევრით დათარიღებულ სამარხებში⁴. საყურადღებოა, ამავე სამარხში აღმოჩენილი შუბისპირი, რომელიც ექცევა ს. ესაიანის კლასიფიკაციის მესამე ჯგუფის ერთ-ერთ ვარიანტში და თარიღდება ძვ. წ. VII—VI საუკუნეებით⁵. ამგვარი შუბისპირები გვხვდება განთიადის № 3 და № 5 ქვისსამარხებშიც.

განთიადის დანარჩენი სამარხები უნდა დათარიღდეს ძვ. წ. VII—VI საუკუნის პირველი ნახევრით. მათ დასათარიღებლად კარგ საყრდენს გვაძლევს სამარხებში აღმოჩენილი გველისთავეებიანი სამაჯურები, ბრინჯაოს სპირალურად დახვეული მავთულისაგან დამზადებული ხა-

¹ Джапаридзе О. М., Бронзовые топоры Западной Грузии, СА, XVIII, 1953, 297. Древний Мингечаур, Баку, 1959, 74, 92. Мартинросян А., О древнем поселении и могильнике близ Ленникана, КСИИМК, вып. 55, 1965, 115. მისივე, Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ереван, 1964, 116, 129, 143. Тохов Б., Раскопки Тлишского могильника в 1960 г., СА, I, 1963, 163.

² აბრამიშვილი რ., სამთავროს სამაროვანზე აღმოჩენილი გვიანი ბრინჯაოს ხანის და რკინის ფართო ათვისების ხანის ძეგლების დათარიღებისათვის, სმმ XIX—A და XXI—B, თბილისი, 1957, 113, 132.

³ Леммелин Г., Каменные бусы Самтаврского некрополя, მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის. ნაკვეთი 29, თბილისი, 1951, 185.

⁴ აბრამიშვილი რ., დასახ. ნაშრომი, 129.

⁵ Есаян С., დასახ. ნაშრომი, 24.

ტისულები, ბრინჯაოს სადა სამაჯურები, ტანმოხრილი რკინის დანები. ამ ნივთების ერთ კომპლექსში მოხვედრა საშუალებას გვაძლევს ამ კომპლექსების თარიღად ძვ. წ. VII—VI საუკუნის I ნახევარი ვაგულისხმოდ¹.

განთიადის სამარხებიდან ყველაზე გვიანდელი, როგორც ჩანს, უნდა იყოს ქვისსამარხი № 2. ეს დასკვნა გამომდინარეობს აქ აღმოჩენილი ბრინჯაოს ე. წ. სკვითური სამფრთიანი ღრუმასრიანი ისრისპირის მიხედვით. ზემოთ უკვე ნათქვამი იყო ამგვარი ისრისპირების გავრცელების და თარიღის შესახებ (ამიერკავკასიისათვის ძვ. წ. VII—VI საუკუნეების მიჯნა და VI საუკუნის I ნახევარი), ე. ი. განთიადის № 2 ქვისსამარხი, აქ აღმოჩენილი სკვითური ისრისპირის მიხედვით, ექცევა ძვ. წ. VI საუკუნის პირველ ნახევარში.

სამხრეთ ამიერკავკასიაში ძვ. წ. I ათასწლეულის მეორე ნახევრიდან ვრცელდება ე. წ. ზურგშედრეკილი სამაჯურები². მიუხედავად სამაჯურების სიმრავლისა განთიადის სამარხებში, აქ არცერთი ზურგშედრეკილი სამაჯური არ გვხვდება, ე. ი. საერთოდ 1964 წელს აღმოჩენილი სოფ. განთიადის სამარხის მასალა ძვ. წ. VI საუკუნეს არ უნდა გადაცდეს. ამას ამაგრებს ის ფაქტი, რომ ძვ. წ. VI საუკუნეში ქვემო ქართლში შემოდის ლია ფერის ზოგჯერ წითელი ოხრით შეღებილი კერამიკა³. პირველად ასეთი კერამიკა ჩნდება თრიალეთში (ბ. კუფტინის გათხრები 1939 წ. ბაშკევ-სუზე ბეშთაშენის ციხესთან)⁴; სწორედ ამ პერიოდს უნდა უსწრებდეს სოფ. განთიადში 1964 წელს გათხრილი სამარხები.

გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანაში, ზოგიერთი მეცნიერის აზრით, საქართველოს, სომხეთის და აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე იქმნება სრულიად ერთგვაროვანი არქეოლოგიური კულტურა⁵. მართალია, ეს ის პერიოდია, როცა ომებისა თუ გაცვლა-გამოცვლის (ვაჭრობის) და სხვ. შედეგად ნიველირება ხდება ცალკეულ კულტურებს შორის,

¹ აბრამიშვილი რ., დასახ. ნაშრომი, 129.

² Куфтин Б., Археологические раскопки в Трпалети, Тбилиси, 1941, 82—83.

³ იქვე, 41.

⁴ იქვე. გაგომიძე ი., ადრენეკური ხანის ძეგლები ქსნის ხეობიდან, თბილისი, 1964, 68.

⁵ Минкевич-Мустафаева Н., О датировке и хронологических этапах некоторых памятников Азербайджана эпохи поздней бронзы и раннего железа, МКА, т. IV, Баку, 116, 136.

მაგრამ ამიერკავკასიაში ამ დროს მაინც შეინიშნება ამა თუ იმ რაიონის ლოკალურობა. ი. დიაკონოვის აზრით, მიუხედავად კულტურული ერთობისა ცენტრალურ ამიერკავკასიაში ამ დროს შეიძლება ყოფილიყო რამდენიმე ტომობრივი გაერთიანება¹, უფრო სწორად, ერთი კულტურის რამდენიმე ლოკალური ვარიანტი. გ. მელიქიშვილის მიხედვითაც, ძვ. წ. II ათასწლეულის ბოლოსა და I ათასწლეულის დასაწყისში დიდ ტერიტორიებზე ერთგვაროვანი კულტურის არეების ჩამოყალიბების მიუხედავად, მათში შეიმჩნევა ლოკალური მიკრორაიონები². ცენტრალურ და აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის კულტურაში შემავალ რამდენიმე ლოკალურ კულტურას განასხვავებს კ. ფიცხელაურიც³. სწორედ ქვემო ქართლი და დღევანდელი სომხეთის ჩრდილოეთი ნაწილი უნდა წარმოადგენდეს ამ დროს ერთ მთლიანს, როგორც ეკონომიურად, ისევე პოლიტიკურად. ეს ლოკალურობა შეიძლება აიხსნას, აგრეთვე, ფიზიკურ-გეოგრაფიული გარემოს როლით და იმითაც, რომ ამ ტერიტორიაზე მოსახლე ტომებს ერთიანი ძალით უხდებოდათ ვანის სამეფოს ექსპანსიის წინააღმდეგ ბრძოლა. ამ პერიოდში აღნიშნული რაიონისათვის ერთი საერთო სალითონე ცენტრი უნდა არსებულებოდა (დმანის-ლელვარის მიდამოები); თუმცა ხელოსნობა და მეტადრე მეღვინეობის ხელოსნობა ისეა წინ წასული (დიფერენცირებული), რომ ყველა დასახლებულ პუნქტში არსებობს მეღვინეობის ხელოსანთა ჯგუფი, რომელიც მხოლოდ თავის სპეციალური საქმით არის დაკავებული. ეს ერთიანობა ტერიტორიისა და, განსაკუთრებით, ერთიანობა ეკონომიური ბაზის, ერთ-ერთი პირობაა, ეთნოგენეტიკური ერთობისაც⁴. გ. მელიქიშვილის მიხედვით, ამ პერიოდში ქართველი ტომების სამხრეთი საზღვარი უნდა ყოფილიყო ერზერუმი-ყარსი-ლენინაკანი-სევანის ტბა⁵. ურარტელები აქამდე აღწევენ, უფრო ჩრდილოეთით კი მათ შეუწევა ვერ მოახერხეს ქართველ ტომთა დიდი გაერთიანების წინააღმდეგობის გამო⁶. სწორედ ამ ხაზის (ერზერუმი-ყარსი-ლენინაკანი-სევანის ტბა) ჩრდილოეთით მდებარე ტერიტორიაზე

¹ Дьяконов И., Меликишвили Г., Урарту, Научно-популярный очерк по истории грузинского народа. Его же. О происхождении грузинского народа, ВДИ, 3, 1954, 91.

² მელიქიშვილი გ., საქართველოს კლასობრივი საზოგადოების და სახელმწიფოს წარმოქმნის საკითხისათვის, თბილისი, 1955, 73.

³ ფიცხელაური კ., იორალანის აუზის ტერიტორიაზე მოსახლე ტომთა კულტურა, თბილისი, 1965, 115.

⁴ Дьяконов И., დასახელებული ნაშრომი, 86.

⁵ Меликишвили Г., Наир-Урарту, Тбилиси, 1954, 115, 268, 406.

⁶ იქვე, 115.

ურარტულ წარწერებში იხსენიება პუნქტები ქართული სახელწოდებებით¹. ამ რაიონში ქართული ელემენტის წამყვან როლზე მიუთითებს აგრეთვე ი. დიაკონოვიც². ქვემო ქართლისა და ღლევანდელი სომხეთის ჩრდილო ნაწილის ერთობაზე როგორც ეკონომიურად, ისე პოლიტიკურად (და ასევე ეთნიკურად) მიუთითებს ერთგვაროვანი მატერიალური კულტურაც (ამ პერიოდის ძეგლების მიხედვით). პოლიტიკურად ამ რაიონების ერთიანობას უნდა მოწმობდეს, გვიანბრინჯაოდრეკინის ხანაში ქვემო ქართლში და ღლევანდელი სომხეთის ჩრდილო ნაწილში, დიდად განვითარებული მესაქონლეობა³ (წინააღმდეგ შემთხვევაში მესაქონლეობა განვითარების მაღალ დონეზე ვერ ავიდოდა, რადგან მთისა და ბარის საძოვრების გათიშვა დიდ ზიანს აყენებს მას, ხოლო მთისა და ბარის საძოვრების დაკავშირება და ამ დიდი ტერიტორიის პოლიტიკურად გაერთიანება კი მესაქონლეობის განვითარებას ხელს უწყობს).

ერთიანი მატერიალური კულტურა ქვემო ქართლსა და ჩრდილო სომხეთის მთელ მასივზე ერთ პოლიტიკურ გაერთიანებას ასახავს. გ. მელიქიშვილის აზრით, ამ დროს უკვე არსებობს ქართველ ტომთა მსხვილი გაერთიანება. ეს გაერთიანება ეტყობა მნიშვნელოვან ძალას წარმოადგენდა, რათა მათი წინააღმდეგობის დაძლევა ვერ შეძლეს ურარტუს ძლევამოსილი სახელმწიფოს მეფეებმა⁴.

საყურადღებოა, სტეფანავანის მახლობლად, ლორეში, აღმოჩენილი ბრინჯაოს სარტყელი (ძვ. წ. X—IX სს.), რომელზედაც გამოსახულია მეომრები, აღჭურვილი იმდროინდელი ზოწინავე საომარი ტექნიკით⁵. ე. ი. ადგილობრივ მოსახლეობას უნარი შესწევდა და ქონდა იმის საშუალება (შეიარაღების მხრივ), რომ წინააღმდეგობა გაეწია იმდროინდელი მოწინავე სახელმწიფოებისათვის.

¹ Моликишвили Г., Напри-Урарту, Тбилиси, 1954, 407.

² Дьяконов И., Предыстория армянского народа, Ереван, 1966, 241, 242 (სქოლიო).

³ Арутюнян Н., Земледелие и скотоводство Урарту, Ереван, 1964, 209—210.

⁴ მელიქიშვილი გ., ურარტუ. ძალა, 1951, 122. მასივე. О происхождении грузинского народа. Тбилиси, 1952, 29. მასივე, Напри-Урарту, Тбилиси, 1954, 115. Пнотровский Б. Б., Культура древнейших государств на территории Южного Кавказа. Тезисы докладов на сессии, посвященной итогам полных археологических и этнографических исследований в 1963 году, Ленинград, 1969, 37.

⁵ Мартиросян А. А., Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ереван, 1964, 220.

ამ პერიოდში ქვემო ქართლსა და ჩრდილო სომხეთის ტერიტორიაზე გათხრილ სამარხებში შეინიშნება იარაღის სიმრავლე შედარებით კურკელთან თუ სამკაულთან, ხოლო შიდა ქართლში (მცხეთა-სამთავროს მაგალითზე) კი პირიქით. ამ შემთხვევაში ქვემო ქართლი და დღევანდელი ჩრდილო სომხეთის ტერიტორია გვევლინება როგორც ვანის სამეფოს ექსპანსიის წინააღმდეგ მებრძოლი „საფორტიფიკაციო“ ზოლი, რომელიც იცავდა მის ჩრდილოეთით მდებარე რაიონებს, სადაც შედარებით მშვიდობიანი ცხოვრება მიმდინარეობდა.

როგორც ჩანს, გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანაში ხეობები და მთისძირა რაიონები წინაურდება¹. ზღემა მოსახლეობის დაჯგუფება ხეებში. ხევი—უკვე ის ტერიტორიულ-ადმინისტრაციული ერთეულია, რომელთაგან შედგებოდა პირველი სახელმწიფო აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე². ჯერ იქმნება პატარა სახელმწიფოებრივი ერთეულები განუვითარებელი სახელმწიფო აპარატით³ (ამასთანავე, ამიერკავკასია ძვ. წ. II ათასწლეულის ბოლოდან ებმება საერთაშორისო გაცვლა-გამოცვლაში, რომელიც მეტად აჩქარებს კლასობრივი სახელმწიფოს შექმნას)⁴. მაგრამ მთები და მთისძირა რაიონები მხოლოდ მესაქონლეობის მაღალ განვითარებას უწყობს ხელს, ხოლო კლასები და ნამდვილი სახელმწიფო, დიდად განვითარებული მიწათმოქმედების დროს იქმნება. მხოლოდ რკინის ფართოდ შემოსვლასთან (რკინის სახნისი) ერთად აღის მიწათმოქმედება უმაღლეს საფეხურზე. რკინა მთლიანად ცვლის ტექნიკურ მელითონეობის ჩვევებს და ქმნის ახალ ეტაპს მელითონეობაში⁵. ამ დროს ცალკე გამოიყოფა ფეიქრობა და სააღმშენებლო საქმე⁶. რკინა ყველასთვის მისაწვდომი ლი-

¹ კიკვიძე ი., მორწყვა ძველ საქართველოში, თბილისი, 1963, 31.

² Джавахов И. А., Государственный строй древней Грузии и древней Армении, т. I, Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии, книга VIII, СПб, 1905, 33. ჯავახიშვილი ივ., ქართული სამართლის ისტორია, წიგნი I, თბილისი, 1928, 143. ბერძენიშვილი ნ., ისტორიული გეოგრაფიისათვის, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, ტ. I, თბილისი, 1960, 18. გაგოშიძე ი., ადრეანტიკური ხანის ძეგლები ქსნის ხეობიდან, თბილისი, 1964, 81.

³ ლომოური ნ., ქართლის (იბერიის) სამეფოს წარმოქმნის საკითხისათვის, თეზისები, სამეცნიერო სესია მიძღვნილი შოთა რუსთაველის დაბადების 800 წლისთავისადმი, თბილისი, 1966, 11.

⁴ Дьяконов И., Предыстория армянского народа, Ереван, 1963, 77.

⁵ Forbes R. S., Studies in Ancient Technology, vol. VIII. London, 1964, 7.

⁶ Массон В., Становление раннеклассового общества на Древнем Востоке, Вопросы истории, 5, Москва, 1967, 90.

თონია და არ წარმოადგენს ვიწრო კლასის მონოპოლიას¹. მაშასადამე, რკინის ფართო ათვისებასთან ერთად იწყება ბარის მასიური ათვისება—ამის შედეგად ბარში ინაცვლებს ჯერ ეკონომიური და შემდეგ პოლიტიკური ცენტრიც.

ძვ. წ. I ათასწლეულის საწყისი საუკუნეები უნდა იყოს ის პერიოდი, რომელიც წინ უსწრებს და განაპირობებს ადრეკლასობრივი სახელმწიფოს შექმნას სამხრეთ-აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში. ამ პერიოდში დიდი გარდატეხა ხდება ძველი აღმოსავლეთის სამყაროში. რიგი ძლიერი სახელმწიფოები ეცემა. ეს, ერთი მხრივ, ქმნის პირობას შეიქმნას ახალი ადრეკლასობრივი სახელმწიფოები (წინა აზიაში მომხდარი ძვრები უნდა შეხებოდეს, აგრეთვე, საქართველოს, ქართველ ტომებს)². ადრეკლასობრივი საზოგადოების შექმნა სამხრეთ-აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში შეიძლება ვივარაუდოთ, აგრეთვე, საწარმოო ძალების განვითარებისა და დიდძალი დამატებითი პროდუქტის მიღების შედეგად³. ამ დამატებით პროდუქტს სწორედ მესაქონლეობისათვის ხელსაყრელი სამხრეთ-აღმოსავლეთი ამიერკავკასიის ტერიტორია იძლეოდა.

ეკონომიკაში მთელი სიმძიმის გადატანა მესაქონლეობაზე და დიდძალი დამატებითი პროდუქტის მიღება გაპირობებული იყო ამ მხარეში პრიმიტიული სარწყავი სისტემით⁴. მესაქონლეობის განვითარება ქმნიდა ქონებრივ და სოციალურ უთანასწორობას და ეს პროცესი სწორედ სამხრეთ ამიერკავკასიაში უნდა დაწყებულიყო. საერთოდ, სამხრეთ ამიერკავკასია (ქვემო ქართლი და თანამედროვე სომხეთის ჩრდილოეთი ტერიტორია) ყოველთვის ერთ-ერთ მოწინავე რაიონს წარმოადგენდა ამიერკავკასიაში. ქვემო ქართლი არის არა მარტო ქრისტიანული (და ფეოდალური) საქართველოს მოწინავე მხარე, არამედ ქვემო ქართლშია სათავე აღმოსავლეთ საქართველოს უძველესი კულტურისა⁵.

როგორც ზემოთ ითქვა, კლასებისა და სახელმწიფოს შექმნა მაღალგანვითარებული მიწათმოქმედების დროს ხდება შესაძლებელი და ამისათვის არა მარტო ბარის ინტენსიური ათვისებაა საჭირო,

¹ Косамби Д., Культура и цивилизация древней Индии, Москва, 1968, 39.

² გელიქიშვილი გ., საქართველოს, კავკასიის და მახლობელი აღმოსავლეთის უძველესი მოსახლეობის საკითხისათვის, თბილისი, 1965, 85.

³ Взаимоконное и развитие земледелия, Москва, 1967, 87.

⁴ იქვე, 85.

⁵ გერქიშვილი ნ., ისტორიული გეოგრაფიისათვის, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, I, თბილისი, 1960, 21.

არამედ მძლავრად განვითარებული საირიგაციო სისტემაც. არხების გაყვანა უკვე ორგანიზებულ შრომას და ბევრ მუშახელს მოითხოვს. მხოლოდ შედარებითი მშვიდობიანობის დროსაა შესაძლებელი თავისუფალი მუშახელის შოვნა. ქვემო ქართლის მოსახლეობა ამ პერიოდში დაკავებულია ვანის სამეფოს ექსპანსიის წინააღმდეგ ბრძოლაში და ურარტელებს საშუალება აღარა აქვთ უფრო ჩრდილოეთით შეღწევისა. სწორედ ამის შედეგად შიდა ქართლში, შედარებითი მშვიდობიანობაა, რაც ხელს უწყობს მის სწრაფ განვითარებას. ამის მიზეზია ის, რომ ანტიკური ხანიდან წინა პლანზე, თავისი მრავალი ქალაქით, შიდა ქართლი ჩანს. ♪

Г. Б. АВАЛИШВИЛИ

**КВЕМО (НИЖНЯЯ) КАРТЛИ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ
I ТЫСЯЧЕЛЕТИЯ ДО Н. Э.**

Резюме

Работа посвящена исследованию проблем возникновения предпосылок создания раннеклассового общества в Закавказье в первой половине I тысячелетия до н. э.

В работе освещено экономическое, политическое и культурное положение юго-восточной Грузии в первой половине I тысячелетия до н. э. в основном по неопубликованным материалам, выявленным в Дмапцском районе, а также на территории долины Квемо Картли.

На основе археологических материалов рассматриваются важные вопросы, касающиеся взаимоотношений грузинских племен как со странами Передней Азии (Ассирия, Урарту), так и с племенами, населяющими Крым и южно-русские степи (кикмерийцы, тавры, скифы).

В качестве параллелей использованы богатые археологические материалы Закавказья и Северного Кавказа, Передней Азии и Египта, Средиземноморского бассейна, Средней Азии и Европейской части СССР, относящиеся к данной исторической эпохе и связанные с культурой картвельских племен, что позволяет на более широком фоне рассмотреть и осмыслить предмет исследования.

Работа состоит из трех разделов (Нижняя Картли с древнейших времен до начала I тысячелетия до н. э., Нижняя Картли в IX—VIII вв. до н. э., Нижняя Картли в VII—VI вв. до н. э.), которым предшествует физико-географический и геологический очерк изучаемой территории. В заключении изложены

основные выводы, показывающие особую роль юго-восточной Грузии (Нижняя Картли) в процессе формирования грузинского раннеклассового государства.

Квемо Картли с древнейших времен до начала I тысячелетия до н. э.

Квемо (Нижняя) Картли характеризуется благоприятной географической средой и богатством полезных ископаемых, что обусловило раннее заселение человеком этой территории.

Квемо Картли была заселена уже в нижнем палеолите (Казреги, Мамеи, Гомарети, Самшвилде, Цопи и др.). На этой территории известны также памятники верхнего палеолита, точнее — эппалеолитической эпохи (Бармаксызы, Зуртакети). Что касается материалов неолитической эпохи, то они пока еще мало известны; это, по-видимому, объясняется недостаточным археологическим изучением данного края. За последнее время, в результате углубленного изучения истории земледельческих племен в Закавказье, можно считать установленным, что юго-восточная Грузия, в частности Квемо Картли, была одним из основных районов, где формировалась и развивалась культура древнейших земледельческих племен (V—IV тысячелетия до н. э.).

На дальнейшем этапе развития в жизни родового общества начинается новый подъем культуры. Развиваются земледелие, скотоводство, ремесло и, что главное, зарождается металлургия. Этот новый этап известен под названием куро-аракской культуры. Наиболее ранние памятники этой культуры наблюдаются и в Квемо Картли, которая, по-видимому, входила в ареал возникновения и формирования куро-аракской культуры.

Как видно, в конце куро-аракской культуры характер хозяйства изменяется, возрастает роль скотоводства и население вынуждено осваивать горные районы (этому способствует неразвитость ирригации). С этих пор вплоть до эпохи поздней бронзы низменные места выглядят почти полностью покинутыми. В этот промежуток времени происходит освоение высокогорных, благоприятных для пастбищ мест, которыми так богата Квемо Картли, в частности Триалети. В главе рассмотрено выявленное на Имирис-гора (Шулавер) впускное погребение № 12, которое содержит керамику, характерную для различных районов Восточного Закавказья. На основе аналогии с материалами

Кахети, Внутренней Картли, Азербайджана и Армении указанное погребение датируется XIV—XIII вв. до н. э. Особенно важно отметить, что материал, обнаруженный в пулаверском погребении № 12, указывает, что в эпоху поздней бронзы между племенами, проживающими на территории как Азербайджана и Армении, так и Кахети, Шida (Внутренней) и Квемо Картли, существовали тесные экономические связи. Как видно, долина Нижней Картли представляла одно из тех мест, где осуществлялись контакты между упомянутыми родственными племенами.

Квемо Картли в IX—VIII вв. до н. э.

В 1966 году в Гантиади (Дманисский район) было обнаружено погребение ремесленника-литейщика, содержащее каменные формы для отливки бронзовых предметов и ряд инструментов, применявшихся в литейном деле. В трех формах отливались топоры (секиры) одного и того же варианта восточнозакавказского типа, в двух — плоский топор с симметричными боковыми плечиковидными выступами, а в одной — долотообразный стержень — полуфабрикат.

Топор восточнозакавказского типа, отлившийся в трех формах, обнаруженных в Гантиади, представляет собой одну из разновидностей секир восточно-закавказского типа, распространенных в Квемо Картли (Гантиади, Гора и др.) и в Северной Армении (Ахтала, Алаверди, Степанаван, Ворнак и др.) в IX—VIII вв. до н. э.

Некоторые исследователи, изучавшие происхождение секир восточнозакавказского типа (Ф. Гончар, А. Годар, Л. Вули и др.), связывают их с переднеазиатскими алебардообразными топорами и считают эти последние их прототипом. На территории юго-восточного Закавказья, где в основном распространены секиры упомянутого типа, переднеазиатские алебардообразные топоры неизвестны. Более того, некоторые экземпляры топоров II тысячелетия до н. э., найденные на территории юго-восточного Закавказья, указывают на местный путь развития топора восточнозакавказского типа.

Специфический характер топоров (секир) восточнозакавказского типа и обнаружение форм для их отливки указывают на их местное производство и местное же возникновение различ-

ных варпантов. Наличие различных вариантов топоров восточнозакавказского типа говорит скорее о существовании локальных центров их производства, чем об их хронологических различиях.

Археологические данные свидетельствуют о том, что топор восточнозакавказского типа на территории Армении встречается до VIII в. до н. э. На указанной территории с этого времени получает распространение переднеазийское (урартское, ассирийское) оружие, которое достигает лишь территории северной Армении, словно наталкиваясь на какое-то сопротивление. Именно Квемо Картли выглядит той „фортификационной“ линией, за пределами которой урартская экспансия проявляется в слабой мере. Поэтому топор восточнозакавказского типа здесь продолжает свое существование вплоть до VII века до н. э., т. е. до тех пор, пока железо окончательно не вытесняет бронзу.

Большое внимание уделяется в главе классификация плоских топоров, имеющих симметричные боковые плечикообразные выступы, установлению центров производства их локальных вариантов и вопросу их назначения. Такие топоры представляют собой более поздний вариант бронзовых плоских топоров. Имеются основания считать их синхронными с местным вариантом распространенного на территории Квемо Картли и северной Армении в IX—VIII веках до н. э. топора (секпры) восточнозакавказского типа (на одной из литейных форм, обнаруженных в Гангладзи, высечены топоры обоих типов). Центром производства таких топоров, на основании обнаруженных форм, можно считать юго-восточное Закавказье. Некоторые исследователи считают плоские топоры боевым оружием, но, поскольку в Закавказье в сражениях употреблялись более эффективные топоры (колхидско-кобанские и восточнозакавказские), плоский топор, видимо, должен был служить орудием хозяйственного назначения.

В конце II и начале I тысячелетий до н. э. в Закавказье возникают крупные мастерские, которые иногда обособляются в отдельные районы (Хирса, Квемо Кеди и др.). В этих мастерских ремесленники-литейщики обслуживали определенную группу населения—они изготавливали изделия серийно; вместе с тем, в этот период уже наблюдаются явные признаки разложе-

ния рода. Действительно, в противном случае в погребение гантиадского литейщика не были бы положены формы, поскольку эти предметы являются родовой собственностью; только после разложения рода ремесленник уже становится „настоящим“ ремесленником, т. е. образуется особая социально-экономическая категория, разделяя ремесла или средства производства которой уже переходят в личную собственность.

Как известно, в первой четверти I тысячелетия до н. э. железные орудия уже занимают господствующее положение, но данные химического анализа свидетельствуют о том, что в это время отливаются бронзовые изделия наиболее высокого качества и бронзовая металлургия достигает апогея в своем развитии, что было вызвано ожесточенной конкуренцией бронзы с железом. Ремесленники, изготавливавшие бронзовые изделия, видя утрату своей гегемонии, пытаются выжать из своего производства как можно больше. Именно доведение бронзовых изделий до совершенства (в результате борьбы с железом) делает возможным сосуществование железной и бронзовой индустрии в течение определенного периода. Этот период должен считаться эпохой пышного расцвета бронзовой металлургии, несмотря на то, что железо уже получило широкое распространение.

В первой четверти I тысячелетия до н. э. мощные очаги металлургии пока еще находятся в предгорной полосе, но в развитии металлургии уже намечается новая фаза: производство металлических изделий начинает осуществляться в отдаленных от горных рудников низменных районах.

Квемо Картли в VII—VI вв. до н. э.

Если в предшествующий период в юго-восточном Закавказье имеются более или менее разграниченные в культурном отношении локальные районы, то уже с VIII века до н. э. почти во всем юго-восточном Закавказье заметна их определенная нивелировка.

В главе рассмотрены бронзовые украшения, обнаруженные на территории юго-восточной Грузии (шейные гривны, булавки, височные кольца, браслеты, пуговицы и др.). Их изучение позволяет выявить определенную локализацию разных типов украшений. В то время как одинаковые орудия труда и боевое оружие встречаются на большой территории, украшения заметно

отличаются по ареалу своего распространения. Особое внимание уделяется разомкнутым браслетам со змеиными головками на концах. Указанные браслеты чаще всего встречаются в центральной и южной Грузии, а также на территории центральной и северной Армении, что указывает на их местное происхождение и производство. В связи с браслетами, имеющими змеиные головки, рассмотрен культ змеи, который с древнейших времен был широко распространен в Закавказье. На территории Грузии мотив змеи в изобразительном искусстве встречается с эпохи средней бронзы и в дальнейшем получает еще более широкое распространение, что объясняется, конечно, ее культовым назначением. Сравнение разных предметов показывает, что изображение змеи изменяется в соответствии с тем, на предмете какого назначения оно представлено: на боевом оружии змея изображена с треугольной удлиненной головкой—в напряженном, „возбужденном“ состоянии, а на браслетах—в более „спокойном“ виде, как добрый дух-хранитель.

Большое значение имеет вопрос взаимоотношений между юго-восточной Грузией и проживавшими в Крыму таврами. Ряд ученых находит в культуре тавров много общего с северокавказскими племенами. В результате проведенных нами наблюдений подтверждаются определенные связи между крымскими таврами и племенами, населявшими юго-восточное Закавказье. Сходные черты между крымскими таврами и племенами юго-восточного Закавказья могут являться результатом передвижения киммерийцев, которое имело место в первой четверти I тысячелетия до н. э. Еще до известных великих миграций киммеро-скифов, как видно, существовали культурные контакты племен Закавказья с племенами, населяющими степи южной России и Украины.

В настоящее время мы располагаем сравнительно более богатым археологическим материалом (особенно оружием), позволяющим сделать определенные выводы относительно передвижения в Закавказье скифов. Путь, по которому скифы достигли Передней Азии, вероятно, проходили в таких местах, которые по своим физико-географическим условиям приближались к южно-русским степям. Для восточного Закавказья к таким местам следует отнести, начиная с приморского Дагестана, Шемахинский и Геокчайский районы, Мингечаур, Ши-

ракскую долину, Марнеульскую долину и окрестности озера Джандар, а также территорию Акстафы—Казаха и Тауз—Шамхора, Кировабад и Агdam. Именно здесь в VII—V вв. до н. э. в местной материальной культуре отмечаются скифские элементы (Бавтугай, Кизляр, Махачкала, Мезаани, Шулавери, Казах и др.). Передвижения скифов происходили не только через Дербентский перевал, но и по другим перевалам центрального и западного Кавказа.

Скифский элемент в Закавказье не должен был оказать большого влияния на высокую культуру местного населения. Наоборот, скифы сами должны были усвоить многие элементы местной культуры. Некоторые черты так называемого скифского звериного стиля, хорошо известного в скифском искусстве, несомненно, приобретены в результате передвижения по Закавказью и Передней Азии.

В этой же главе рассматривается вопрос о взаимоотношениях Закавказья с государствами Передней Азии (Ассирия, Урарту). В памятниках юго-восточного Закавказья VIII—VI вв. до н. э. встречаются ассирийско-урартские предметы. Но единичные находки ассирийско-урартских предметов ни в коем случае не могут считаться результатом экспансии и должны объясняться экономическими взаимосвязями. Крупные исторические события, имевшие место в Закавказье в первой половине I тысячелетия до н. э., а также перемещения различных этнических групп не должны были оказать существенного влияния на передовую культуру местного населения.

В эпоху поздней бронзы и раннего железа юго-восточная Грузия, в частности Квемо Каргли, а также территория северной Армении должны были представлять одно целое как в экономическом, так и в политическом отношении. В указанный период этот район представляет собой один из локальных вариантов восточно-закавказской культуры. Сплочению племен, обитавших в Квемо Каргли и на территории внешней северной Армении, способствовала также борьба против экспансии Ванского царства.

Видно, в эту эпоху данную территорию населяли родственные племена, представляющие значительную силу, так как

цари победоносного государства Урарту не сумели преодолеть их сопротивления.

В обнаруженных на территории Квемо Картли и современной северной Армении могильниках этого периода отмечается преобладание оружия по сравнению с керамикой и украшениями, а к северу (Внутренняя Картли и др.)—наоборот. В данном случае Квемо Картли и территория северной Армении представляются своеобразной „фортификационной“ линией, предназначенной для защиты расположенных к северу от нее районов от экспансии Ванского царства. После кратковременных вторжений и набегов урартийцев местное население по-прежнему оставалось независимым. Даже те районы Южного Закавказья, которые входили в состав Ванского царства, по своей культуре проявляли значительную близость к северным районам. Как показывает химический анализ, в эпоху поздней бронзы и раннего железа на территории юго-восточной Грузии и северной Армении широкое распространение получает оловянистая бронза.

С конца эпохи поздней бронзы и в эпоху раннего железа начинается интенсивное заселение покинутых ранее низменностей. Железо значительно влияет также на технологию металлургии и определяет начало нового этапа в развитии общества.

შემოკლებათა განმარტება

СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ

თ.ე შრომები—თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები.

მ.კ.—მასალები საქართველოს და კავკასიის არქეოლოგიისათვის.

სსშმ—საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე.

ВДИ—Вестник древней истории.

ИАК—Известия археологической комиссии.

И. Г. АИМК—Известия государственной Академии истории материальной культуры.

КСИА—Краткие сообщения Института археологии.

КСИИМК—Краткие сообщения Института истории материальной культуры.

МАК—Материалы археологии Кавказа.

МИА—Материалы и исследования по археологии СССР.

МКА—Материальная культура Азербайджана.

МКАЭН—VII международный конгресс антропологических и этнографических наук.

ОАК—Отчеты археологической комиссии.

ПИДО—Проблемы истории докапиталистических обществ.

СА—Советская археология.]

ТР. РАНИОН—Труды секции археологии Российской ассоциации научно-исследовательских институтов общественных наук.

AS—Anatolian Studies.

ESA—Eurasia septentrionalis antiqua.

JA—Journal asiatique

OIP—Oriental Institute Publication

SMYA—Suomen Mainais-misto-yhdislyksen aikakauskirja

ტაბულა
ТАБЛИЦЫ

ტაბულები ალფბითობა

ტაბულა I—„ჩოფერალი“, № 7 ყორღანში ჩაშვებული სამარხი.

ტაბულა II—შულავერის სამარხი № 12. თიხის კურკელი.

ტაბულა III—შულავერის სამარხი № 12. თიხის კურკელი.

ტაბულა IV—განთიადის „მელითონის სამარხი“: 1. კომბინირებული ქვის ყალიბი ბრტყელი ცულისა და სატეხისმაგვარი ღეროს ჩამოსასხმელი. 2. კომბინირებული ქვის ყალიბი აღმოსავლურ-ამიერკავკასიური ტიპის ცულისა და ბრტყელი ცულის ჩამოსასხმელი. 3. ქვის ყალიბი აღმოსავლურ-ამიერკავკასიური ტიპის ცულის ჩამოსასხმელი (ღიდი). 4. ქვის ყალიბი აღმოსავლურ-ამიერკავკასიური ტიპის ცულის ჩამოსასხმელი (ღიდი). 5, 6. თიხის ტიგელები. 7, 8. რი-დინის ქვები. 9. თიხის წიფთი სატარეს (აღმოსავლურ-ამიერკავკასიური ტიპის ცულისთვის) მისაღებად განკუთვნილი. 10. ლითონის ჩასასხმელი თიხის მილაკი. 11. აღმოსავლურ-ამიერკავკასიური ტიპის ცულის ჩამოსასხმელი ყალიბის ერთი საგდული შეკრული რკინის სამაგრებით.

ტაბულა V—განთიადის „მელითონის სამარხი“: 1. ბრინჯაოს საკინძი. 2. ბრინჯაოს რგოლი. 3. დანა (?) რკინისა. 4. შუბის მასრის ფრაგმენტი რკინისა. 5. სატევარი (?) რკინისა. 6. ღერო რკინისა. 7—10. თიხის კურკლის ფრაგმენტები.

ტაბულა VI—განთიადის „მელითონის სამარხი“.

ტაბულა VII—განთიადის „მელითონის სამარხი“. ჩამოსასხმელი ქვის ყალიბები.

ტაბულა VIII—განთიადის № 1 სამარხი.

ტაბულა IX—განთიადის № 2 სამარხი.

ტაბულა X—განთიადის № 3 სამარხი.

ტაბულა XI—განთიადის № 4 სამარხი.

ტაბულა XII—განთიადის № 5 სამარხი.

ტაბულა XIII—განთიადის № 6 სამარხი.

ტაბულა XIV—განთიადის № 7 სამარხი.

ტაბულა XV—განთიადის სამაროვანზე აღმოჩენილი სამაჯურები. 4—13. სკვითური ტიპის ისრისპირები შულავერის № 4 ყორღანის ჩაშვებული სამარხიდან.

ტაბულა XVI—განთიადის სამაროვანზე აღმოჩენილი მასალის ქრონოლოგიური განყენა.

ОПИСАНИЕ ТАБЛИЦ

Таблица I—„Чопур-али“, курган № 7. Впускное погребение.

Таблица II—Шулавери, погребение № 12. Керамика.

Таблица III—Шулавери, погребение № 12. Керамика.

Таблица IV—Гантиади, погребение „литейщика“. 1—комбинированная каменная литейная форма топора-тесла с плечиковидными выступами по бокам и долотообразного стержня. 2—комбинированная каменная литейная форма секиры восточнозакавказского типа и топора-тесла с плечиковидными выступами по бокам. 3—каменная литейная форма секиры восточнозакавказского типа. 4—каменная литейная форма секиры восточнозакавказского типа. 5, 6—глиняные тигли. 7, 8—ступки. 9, 10—глиняная трубочка для вливания металла в форму. 11—каменная литейная форма секиры восточнозакавказского типа, закрепленная железными скобами.

Таблица V—Гантиади, погребение „литейщика“. 1—бронзовая булавка. 2—бронзовый браслет. 3, 4, 5, 6—фрагменты железных предметов. 7, 8, 9, 10—фрагменты керамики.

Таблица VI—Гантиади, погребение „литейщика“.

Таблица VII—Гантиади, погребение „литейщика“. Литейные каменные формы.

Таблица VIII—Гантиади, погребение № 1.

Таблица IX—Гантиади, погребение № 2.

Таблица X—Гантиади, погребение № 3.

Таблица XI—Гантиади, погребение № 4.

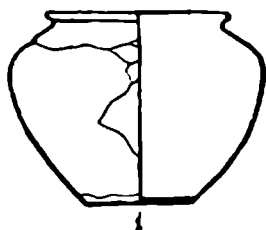
Таблица XII—Гантиади, погребение № 5.

Таблица XIII—Гантиади, погребение № 6.

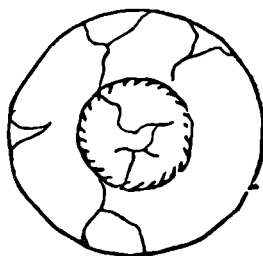
Таблица XIV—Гантиади, погребение № 7.

Таблица XV—Бронзовые браслеты, обнаруженные в гантиадских погребениях. 4—13—стрелы скифского типа из впускного погребения № 4 кургана Шулавери.

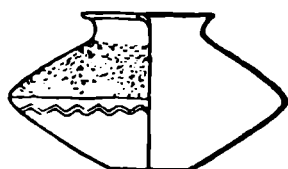
Таблица XVI—Хронологическое расслоение материалов, обнаруженных в гантиадских погребениях.

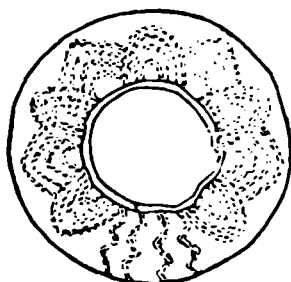
1

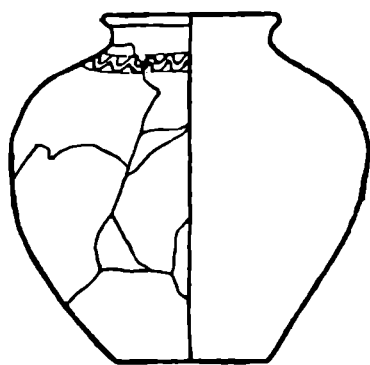
2

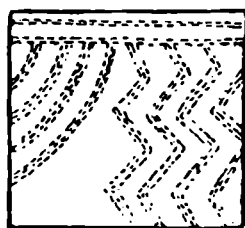
3

4

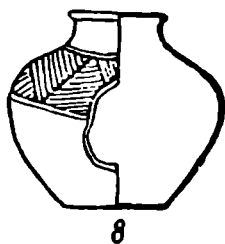
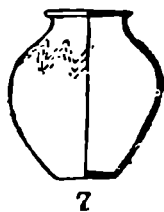
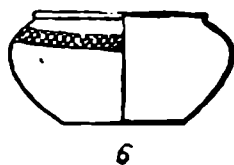
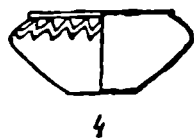
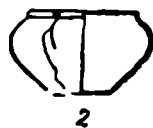

5

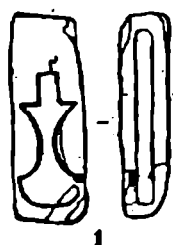

6

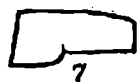
3 6 9 12 15

3 12 0 3 6 9 12 15

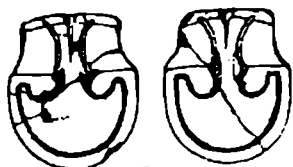
1

7

8

2

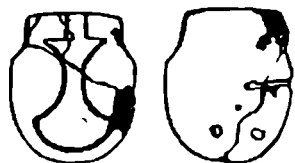
9

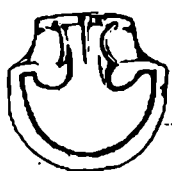
10

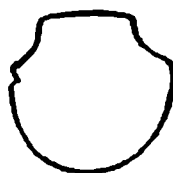
5

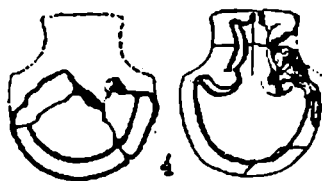
3

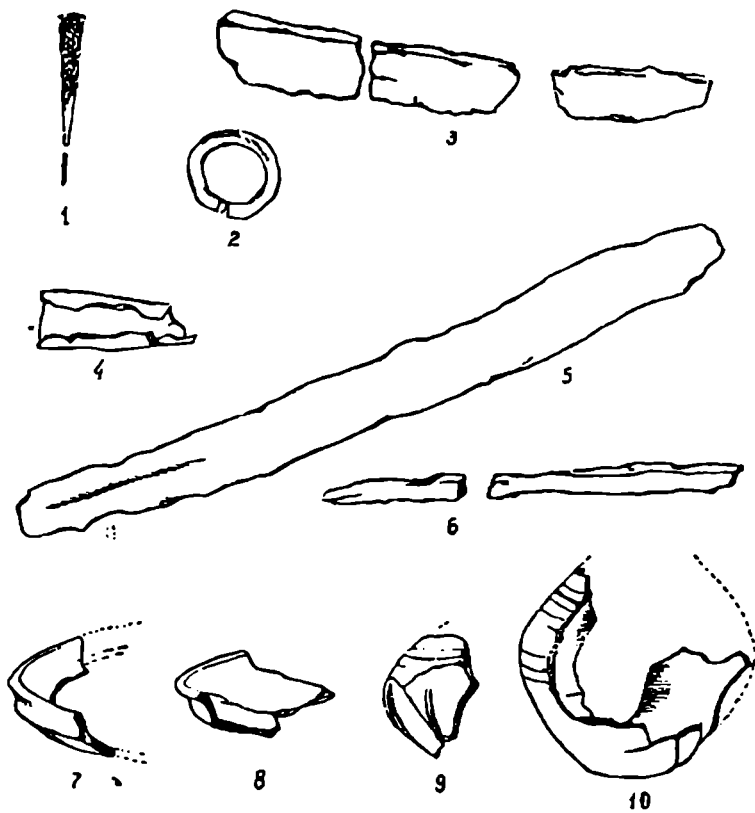
6

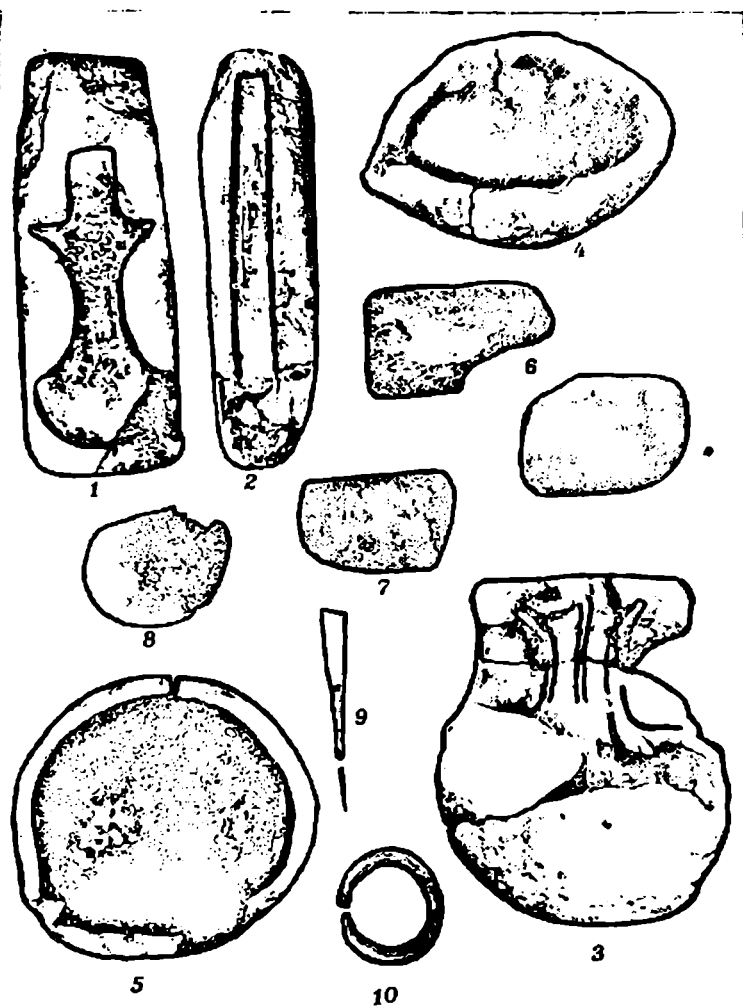

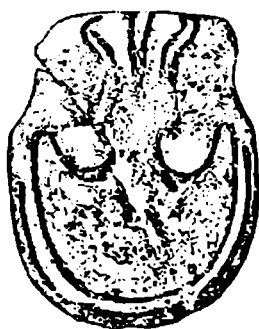
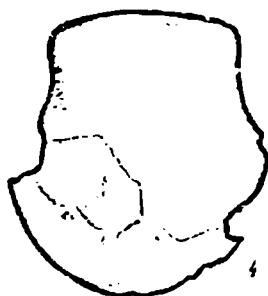
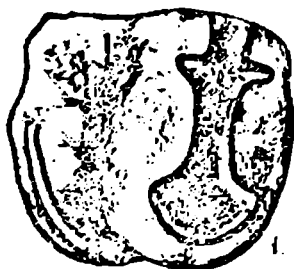
11

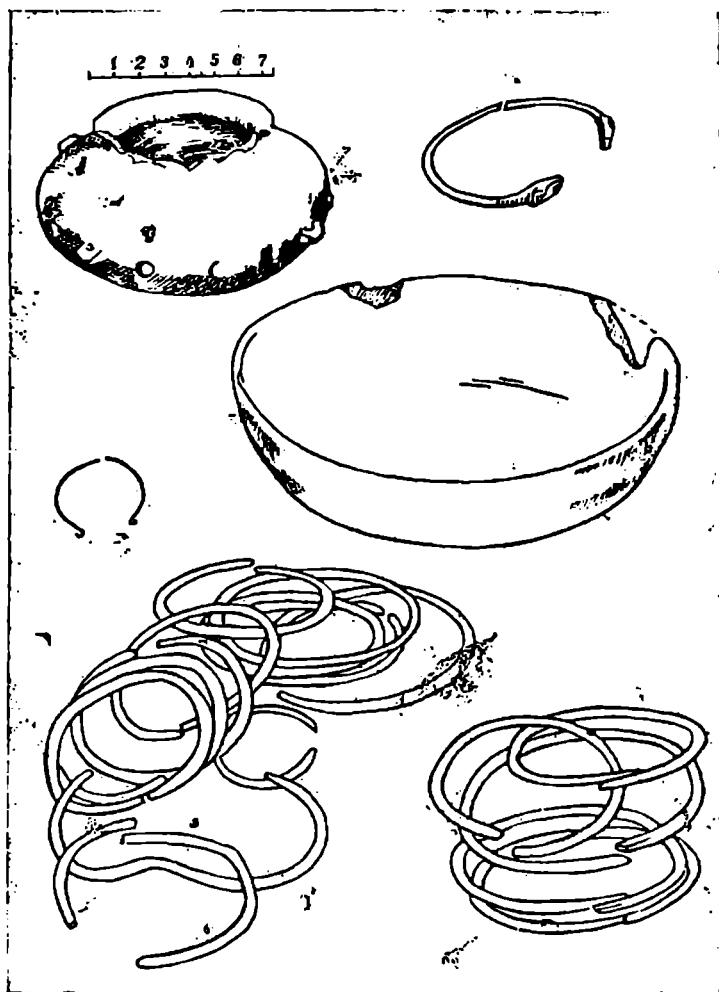

4

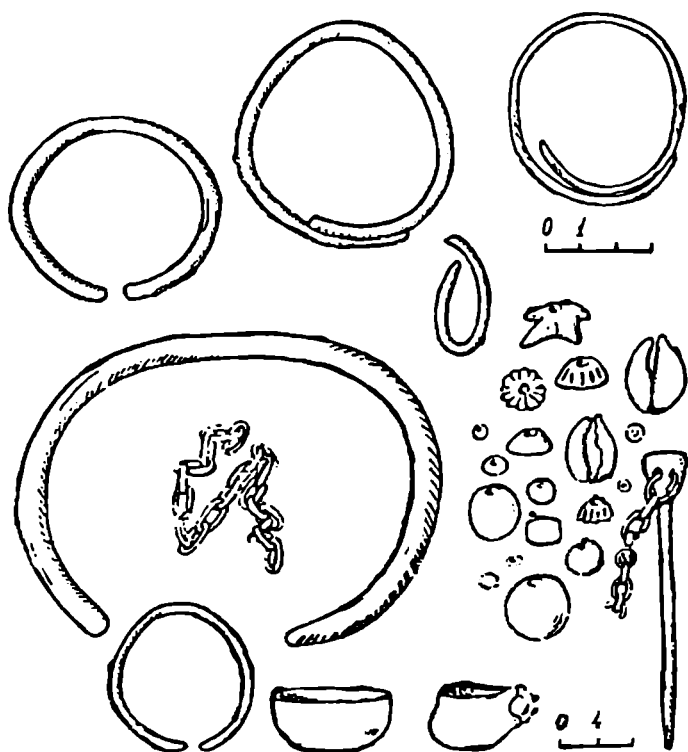

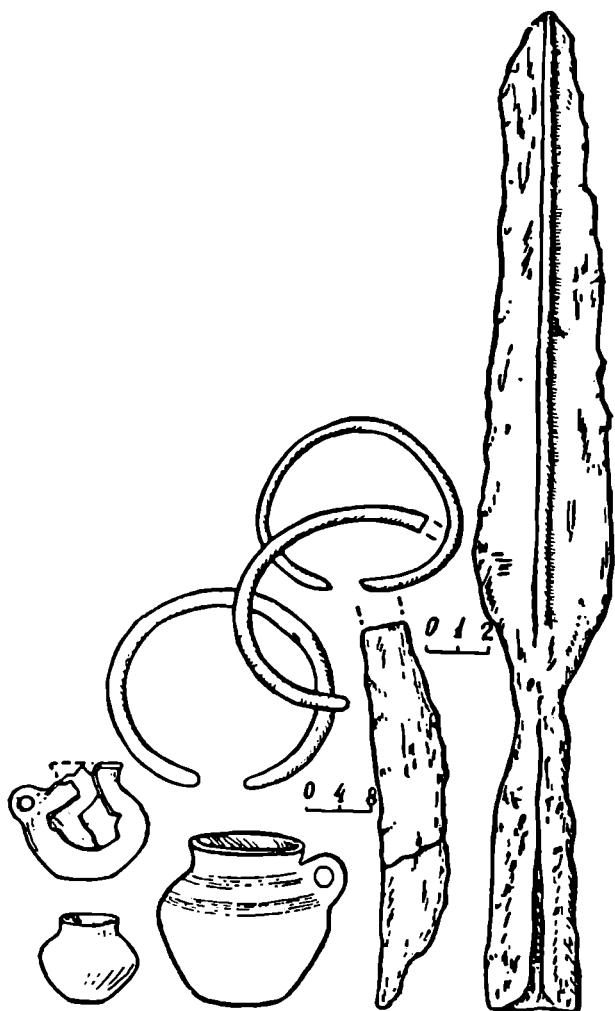

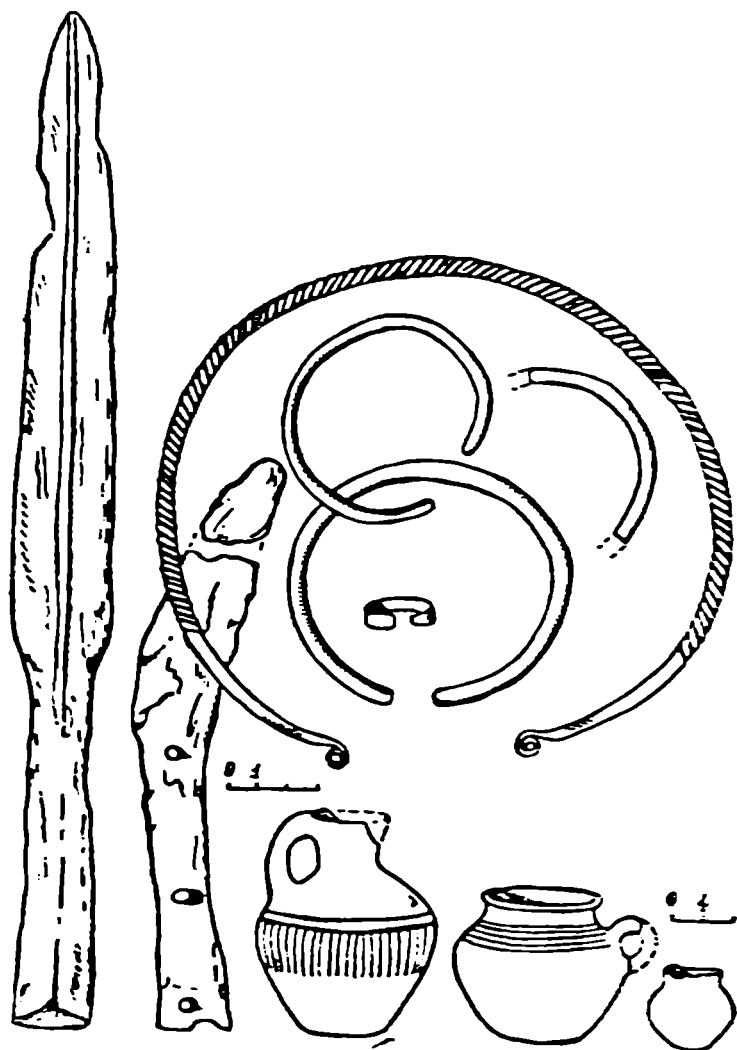

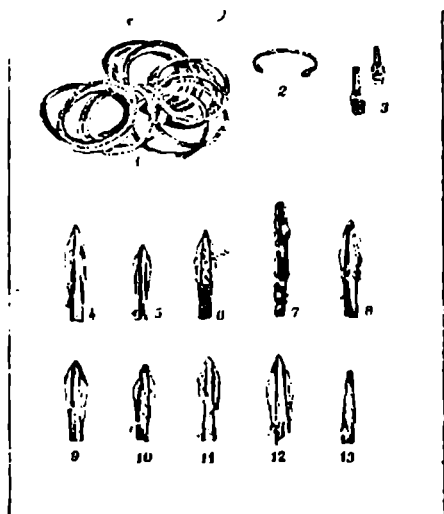
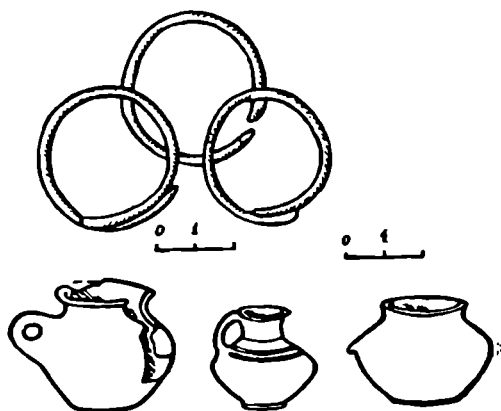

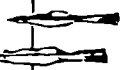
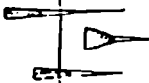

თარიღი	საღებავი	საქონელი	საგნები	საგნები	
ძვ. X-XI სს			 	 	
ძვ. IX-X სს					
ძვ. VII-VI სს			 		
ძვ. VI-V სს					

შ ი ნ ა ა რ ს ი

წინასიტყვაობა	3
პირველი თავი. ქვემო ქართლის ფიზიკურ-გეოგრაფიული და გეოლოგიური დახასიათება	5
მეორე თავი. ქვემო ქართლი უძველესი დროიდან ძვ. წ. I ათასწლეულის დასაწყისამდე	16
მესამე თავი. ქვემო ქართლი ძვ. წ. IX—VIII საუკუნეებში	39
მეოთხე თავი. ქვემო ქართლი ძვ. წ. VII—VI საუკუნეებში .	65
დასკვნა	107
Резюме	115
შემოკლებათა განმარტება	123
ტაბულები	125
ტაბულების აღწერილობა	126
Описание таблиц	127

რედაქტორი ო. ჭაფარიძე
გამომცემლობის რედაქტორი მ. ინასარიძე
ტექნედაქტორი ი. ხუციშვილი
კორექტორი ნ. ქანთარია, გამომშვები ფ. ბუღალაშვილი

ხელმოწერილია დასაბეჭდად 12.III.74; ქალაქის ფორმატი 60×90/16
ნაბეჭდი თაბახი 9; სააღრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 7,9

შეკეთა 1760

უფ 03355

ტირაჟი 2 000

ფასი 1 მან. 8 კაპ.

თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა,
თბილისი, 380028, ი. ჭავჭავაძის პრ., 14
Издательство Тбилисского университета,
Тбилиси, 380028, пр. И. Чавчавадзе, 14

თბილისის უნივერსიტეტის სტამბა,
თბილისი, 380028, ი. ჭავჭავაძის პრ., 1
Типография Тбилисского университета,
Тбилиси, 380028, пр. И. Чавчавадзе, 1.